

शिर उपनिषत् । ७

श्रीं देवा ह वै स्वर्गान् लोकान्गन्ते रुद्रमपृच्छन्
भवानिति । सोऽब्रवीदङ्गैकः प्रथममासी-

रुद्राध्यायोऽथर्वशिरः समस्तगण्डो ह्यथर्वण ।

शिरो भिक्ष्वा यतो जातं ततोऽथर्वशिरः श्रुतम् ॥

योगसारकृतस्य सप्तपटसाररक्तोर्मुनेर्देवादिस्तत्तद्विप्रसम्भवा
गम्यार्थोपदेशोपेक्षा च श्याम ; अतो विप्रनिस्तत्रिये तत्र
यत्र च रुद्रश्रुतिराख्यते । किंवा योगोऽपि तत्रप्रसाद विना
संभ्यति । तथा च श्रुतिः ।

२ "म मिष्यति सहायोगी सदीयाराधनं धिमा ।

३ सत्प्रसाद-विधीनामां सस्त्रिणापरचैतमाम् ।

४ उपश्रुत्वा धामनशाना योगे तत्र शाय जायते ।

५ धम्यत्प्राज्ञां शिवेनोक्ता पूर्णा सक्त्यस्य साभित्तमम् । ५० ।

६ प्रसादं च निर्विघ्नसिद्धिक्रमा ।

७ "शुद्धात्" सत्तत्तं देवि । शर्वेनोक्तस्य श्रुतम् ।

८ सप्तपटसारसिद्धाय तृणको शर्वेनोक्तता ।

९ तस्यां सम्यक्त्या श्रुते सत्प्रसादां म ५ ५० ।

१० अस्यायां तिर्यगन्तंश्रुते च सिद्धिर्वाप्याती । शि । ५० ।

११ अथात्तद्विदो, 'सप्तपटसारसिद्धाय' इति । ५० ।

१२ श्रुतप्रसादं योगीकृताहं सप्तपटसारसिद्धिः । ५० ।

१३ सप्तपटसारसिद्धिः सप्तपटसारसिद्धिः । ५० ।

१४ सप्तपटसारसिद्धिः सप्तपटसारसिद्धिः । ५० ।

तैषीः समा यो मां वेद स देवान् वेद सर्वांश्च
 मां साज्ञानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्म-
 ण् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा मल्लेन
 धर्मैश्च धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो
 ते देवा रुद्रमपृच्छन्, ते देवा रुद्रमपश्यन्,
 वा रुद्रमध्यायन्, ते देवा ऊर्ध्ववाचवो रुद्रं
 न्ति ॥ १ ॥

इम् । तर्हि त्वमुक्त्वा, अन्ये अपकृष्टा इति ज्ञानि
 िष्यात् ? अत आह, सर्वं समा इति । 'समा' गुण्य
 भेदवैशिष्ट्येः गणिता, तेन सप्तोऽन्यथास्तीति कथयत्य
 पकर्मभाव इति भावः । पितृज्ञानप्रज्ञसाह ता
 तित । साज्ञानपि वेदित्वमुपह्वः : तत्र तासां स्तुत्या
 यत्नेन समन्तः । 'वासा' भित्, स ज्ञानमिति ता
 त, तदर्थं, "विद्यामभ्यसनेन समानमित्तुमर्षि" इति ।
 िष्यं 'गोभिः' पुंभिः, गोशरु म विदुः तद विदुः ।
 पुंभिस्तमनमत्तया ज्ञातिः । 'साज्ञान' न ह्येति
 'श्रीतमादि' 'जिपिता' इत्येतद्वेद इति । तत्र
 द्याश्च पलासायसा, इत्यादि 'भित्' इत्येतद्वेद इति
 दर्शितं तयो भवति । एत एतिस्योऽपि तत्र इति
 त्वं तत्रतमैव तिल । इत्यम् ।

मां मां प्रकृतिरदास श्री २००० २००० २०००
 'द्विष्य' इति तिस्योऽपि इति, इति तत्रतमैव तिल ।
 तत्र, इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् ।
 इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् । इत्यम् ।

ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै वै नमोनमः

'अपश्यन्' यथाभूतं ज्ञातवन्तः, ततो ध्यातवन्तः, तत उक्ते
 स्तुवन्ति च ॥ १ ॥

ततो ब्रह्म-विष्णु-स्कन्देन्द्राग्नि-वायु-सूर्य-सोमाष्टय हाष्ट

स्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वममर्वं
 विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च
 त्वम् । अपामसोमममृता अभूमागन्ते ज्योतिर-
 दिदासदेवान् । किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः ।
 किमुधूर्तिरमृतं मर्त्यस्य सोमसूर्य्यपुरस्तात् सूक्ष्मः
 पुरुषः । सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं
 सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन

ब्रह्मरूपेणैकस्त्व ; विराड्रूपेण स्तुतिमाह, भूरिति । 'आदि' पादौ 'मध्यम्' उदरम्, ब्रह्मरूपेणैकस्त्व 'द्विधा बुद्धः' सदसद्रूपेण, 'त्रिधा बुद्धः' गुणत्रयभेदेन । 'परायण' परमयनं स्थानम् । 'अपामसोमम्' इति त्वयि दृष्टे सर्वं सिद्धमित्यर्थः । 'कृणवत्' छिन्दन् 'अरातिः' शत्रुः, अस्मान् प्रति न किञ्चिदित्यर्थः । 'धूर्तिः' हिंसाप्यस्माक कि त्वदभिरक्षिताना त्वद्रूपमापन्नानां हिंसाकृतदोषाभावात् ; यज्ञीतासु, "हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निवध्यते" इति ; अथवा शत्रुकृता हिंसा त्वच्छरणानस्मान् न स्पृशतीत्यर्थः । 'अमृतम्' आदेय, 'मर्त्य' हेयञ्च त्वदाद्या कृतार्थानां नो नास्तीत्यर्थः । सोमश्चासौ सूर्य्यश्च 'सोमसूर्य्यः' तेनोभयात्मक एक इत्यर्थः । सोमसूर्य्य इत्युपलक्षण पञ्चभूतानि सोमसूर्य्यौ यजमानश्चेत्यष्टमूर्तिरौश्वर 'पुरस्तात्' पूर्वस्था दिशि उदेतीति शेषः । सूक्ष्मो यः पुरुषः स एव 'सर्वं' स्थूल सम्पन्नम् ।

ननु सर्वभावापच्या किमर्थं सृष्टिं तन्नोतीत्यत आह, जगदिति । जगतां हितं 'जगद्धितं' 'एतदक्षरं' ब्रह्म, जीवभोगापवर्गार्थं कृपया सृष्टिरिति भावः । 'प्राजापत्यं' प्रजापतिरूपेण

सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं,
 यत्तारं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं, यत् सूक्ष्मं
 तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म
 स एकः, यः एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः,
 य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः, यस्मादुच्चार्यमाण
 एव प्राणान् ऊर्ध्वमुक्त्वा मयति तस्मादुच्यते
 ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः, यस्मादुच्चा-
 र्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्रा-
 ह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते

ओङ्कारः, स प्रणव इति तथा प्रसिद्धेः ; 'सर्वव्यापी' सर्व-
 व्यापकोऽपि ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽनन्तः, अन्यथा सर्वव्याप्त्य-
 सम्भवात् ; तारम् 'शुक्ल' निर्मल 'सूक्ष्मम्' इन्द्रियाद्यग्राह्यम् ।
 कथं तर्हि तज्ज्ञानम् ? अत उक्तम् 'तद्वैद्युत' स्वप्रकाशं 'परं
 ब्रह्म' सर्ववृहत् अन्येषामात्मलाभस्य तदधीनत्वात् ; अत
 एवैकः अन्यात्मनस्तदपेक्षत्वेन तदनतिरेकात् । 'सः' रुद्रः
 "एको रुद्र" इति मन्त्रवर्णात्, 'ईशानः' स्वतन्त्रः, अतएव
 'भगवान्' षड्विधैश्वर्यसम्पन्नः एष 'महेश्वरः' अनवधिकैश्वर्यः
 सर्वेऽप्येते प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्येकार्थाः समानाधिकरणवत् ॥३॥

पर्यायत्व-शब्दा-निवृत्तये त्रयोदशानामपि प्रवृत्ति-निमित्त-
 भेदं पृच्छन्ति, अथेति । ऊर्ध्वोत्क्राम-शब्दयोरोङ्कार इति
 निपातनम्, उपायस्य उपायान्तराविरोधान्न व्याकरण-विरोधः
 शब्दः, एवमुत्तरेष्वपि । चतुर्वेदात्मकं ब्रह्म 'ब्राह्मणेभ्यः'

प्रणवः । अथ काम्यादुच्यते सर्वव्यापी, यस्माद्दुष्टा-
व्यंशमाणा एव यथा स्नेहेन पल्लविगडमित्र ज्ञान-
रूपमीतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिप्रकृतश्च तस्माद्दुच्यते
सर्वव्यापी । अथ काम्यादुच्यतेऽनन्तः यस्माद्दुष्टा
व्यंशमाणा एव तिर्य्यग्दुर्मधमान्नाग्यान्तो नोपल-
भ्यते तस्माद्दुच्यतेऽनन्तः । अथ काम्यादुच्यते तारं,
यस्माद्दुष्टार्यमाणा एव गर्भं जन्म-व्याधि-जरा
मरणा-संसार-सनाभयात् तारयति तारम् । अथ
तस्माद्दुच्यते तारम् । अथ काम्यादुच्यते शिव,
यस्माद्दुष्टार्यमाणा एव कन्दर्पे तारयति ॥

अपेक्षयः 'मणारयति' मणत मण्ड न वति 'मण' नि
प्रकारेति तत्प्रकारित मणेति म मणत, 'मण' नि
तस्य 'मण' गृह्यता, एव मण । धाक्याकृष्टा, एव नि
पित-पिण्ड' मतेत, 'अरे म' तिजम व्यामम, एव म, एव नि
तारयेमात् 'आमण मीतया' तामपितान मारयाम एव नि
दय' मण 'लक्षार्यमाण' ताया मण्ड एव नि, एव नि
'अन्' अन्तराय 'माम' मारयाम एव मतिन एव नि, एव नि
तारयमादिश 'लक्षार्यमाण' मण्ड एव नि, एव नि, एव नि
व्यापीति धाक्यतया एव मण एव नि, एव नि, एव नि
एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि
एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि
एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि, एव नि

तस्मादुच्यते गजम् । यत्र तस्मादुच्यते मन्त्रं,
 तस्मादुच्यते माण एव मन्त्रो भूत्वा गरीनाद्यधि
 तिष्ठति, सर्वाणि चाज्ञान्यभिसृजति, तस्मादु-
 च्यते सूक्ष्मम् । यत्र कस्मादुच्यते वैद्युतं, तस्मा-
 दुच्यते माण एव व्यक्ते महति तमसि द्योत-
 यति तस्मादुच्यते वैद्युतम् । अथ कस्मादुच्यते
 परस्वप्न, यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या
 बृंहयति तस्मादुच्यते परस्वप्न । अथ कस्मादुच्यते
 एकः, यः सर्वान् प्राणान् सम्भक्ष्य सम्भक्षणोनाजः

रूपेण व्यच्यते 'क्लामयति च' उदात्ततया उच्चारणे प्रयत्ना-
 धिव्यात् शरीरं क्लमयुक्तं करोति तत् शक्तम् ; पूर्वोत्तरपदयो-
 राद्यन्तलीपः । सूक्ष्मो भूत्वा अद्भुरावस्थायामेवापि 'शरीराणि'
 टेहावयवान् स्वहेतुप्राणाभेदेन प्रयत्नाभेदेन ब्रह्माभेदेन वा
 'अधितिष्ठति' आरोहति 'अभिसृजति' सम्बध्नाति व्याप्नोति च
 सूक्ष्मम् ; तस्मात् अव्यक्ते महति 'तमसि' अविद्यायां 'द्योत-
 यति' तन्निरासेन ब्रह्मप्रकाशं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपर'
 सगुण निर्गुणञ्च 'परायणं' परमगति, तस्मात् परमित्यन्वयः ।

ब्रह्मशब्दनिमित्तमाह, बृहदिति । यस्मात् 'बृहत्' महत्,
 तस्मात् ब्रह्मेत्यन्वयः । निमित्तान्तरमाह, बृहत्येति ।
 'बृहत्या' मायया 'बृंहयति' वर्धयति कार्यं, तेन 'पर ब्रह्म'
 ओङ्कारः । यः सर्वान् प्राणान् प्राणाभिव्यङ्ग्यान् वेदान्,
 अर्थपक्षे वागादीन् 'सम्भक्ष्य' संहारकाले आत्मनि उपसहृत्य

संसृजति विसृजति तीर्थमेके द्रवजनि तीर्थमेके
 द्रवजिणाः प्रत्यश्च उद्रसुः प्राचीऽभिव्रजन्त्येके तेषां
 सर्वेषामिह सद्गतिः । मार्कं स एको भृतश्चरति
 प्रजानां तस्मादुच्यते एकाः । अथ कस्मादुच्यते
 रुद्रः, यस्मादपिभिर्नान्यैर्भर्ताद्रुतमग्य रूपमुपग-
 भ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशान .
 यः सर्वान् देवानोषते ईशानीशिर्जननीभिश्च

समाप्तमिह कृत्या 'संसृजति' नैवेकीभवति, वायन्तु वा-
 पाथा विश्वनिर्वाहं निदान्, नित्यं विधानाभिति, वाय-
 पुनः विसृजत्या विसृजति अस्मि कार्यकारणसंभवेत्, एता
 द्विवदेकः, अत एव "कृतं तु प्राणतो विद" इत्याशास्यत् ।
 कारणत्वमेवाम् उच्यते फलत्वमपि अस्मि वायन्तु, नैवे-
 मिति । 'तीर्थम्' एषाम् तद्गन्तव्यस्थानम् ; तत्र भृतश्चरति
 तस्मान्तीर्थमन्वेषणार्थं मागसार्थं वायुणार्थं, अर्थात् 'एव
 ईशान' 'सद्गतिः' फलत्वमपि अस्मि । 'मार्कं' एतेकं 'एक-
 भृत' इति 'भवति' इत्यादि प्रत्ययान्तराणां अस्मि । 'एव
 अथकर्म विधानम् ; इत्युक्तं चोच्यते.

"संसृजत्यामर्तविरा पत्यन्तु मिद्विद्वत् ।

तस्मात् विधानम् । वायुं देवा एव तद्गतिः ।

वायुमरणं वायुना च तस्मिन् । अस्मिन् चोच्यते ।

इत एव अस्मिन् चोच्यते । 'एव' इति 'एव' इति 'एव' इति
 एवमस्मिन् चोच्यते । 'एव' इति 'एव' इति 'एव' इति
 तादा विद्वत्वात् । 'एव' इति 'एव' इति 'एव' इति

शक्तिभिः । अभित्त्वा शूर ! इन्द्र ! नुमः अदुग्धा
 इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वदर्शमीशान-
 मिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ
 कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, यस्माद्भक्ताज्ञा-
 नेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृ-
 जति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन
 योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भग-
 वान् महेश्वरः, तदेतद्रुद्रचरितम् ॥ ४ ॥

ईशते । ईशानत्वे मन्वसङ्गतिमाह, अभीति । हे 'शूर !' इन्द्र ।
 परमेश्वर ! 'त्वा' त्वाम् 'अभि' अभितो नुमः' आभिमुख्येन
 अतिशयेन स्तुमः, 'अदुग्धाः' दुग्धरहिताः पयोऽर्धिनो वत्साः
 'धेनवः' दोग्ध्रीः गा इव स्तुवन्ति, द्वितीयार्थे प्रथमा ;
 'अदुग्धाः' प्रसूताः 'धेनवः' गावो वत्सानिवेति न व्याख्यातम्,
 स्नेहसाम्येऽप्युपासकस्य मातृता, उपास्यस्य वत्सतेति हीनो-
 पमादोष-प्रसङ्गात् । 'जगतः' जङ्गमस्य 'तस्थुषः' स्थावरस्य
 ईशानम्, आदरार्थं पुनः प्रयोगः, 'स्व ईशं' दिव्यदृष्टिम् ।
 'भक्ता' भजनकर्त्ता, तस्मैवार्थो ज्ञानेनेति ; यद्वा 'भक्ताः'
 भक्तान् ज्ञानेन 'भजति' सेवते अनुगृह्णाति चेति भग, शब्दार्थः,
 'वाच' वेदाख्या संसृजति ब्रह्मादिमुखे विसृजति स्वमुखादिति
 वान् शब्दार्थः । महेश्वरशब्दार्थमाह, यइति । 'भावान्'
 विषयान् 'परित्यज्य' त्याजयित्वा वेदमुपदिश्य तदर्थबोधन-
 द्वारा विषय-वैराग्यमुत्पाद्य अधिकारिणं कृत्वा दत्तेन आत्म-
 ज्ञानेन मनःस्मिरतायै च अष्टाङ्गयोग-जन्यैश्वर्येण च भक्तान्

एको ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः
 पूर्वा ह जातः स उ यर्भ अग्नः ।
 स एव जातः स जनिष्यमाणः
 प्रत्यङ्क्षनास्निष्ठति सर्वतोमुखः ॥

'सृष्टि' प्रजयति; तेन परानुसर्षण च 'सृष्टीगते' कर्तव्यमानं
 याति जगद्विद्यालयशा भवति, तेन भगवान् सर्वत्र
 "सर्वत्रमास्येन निवृत्त्याम्" इति गार्गीयेन निर्दिष्टम् ।

ननु परब्रह्मपर्यायादाकारस्य उच्चार्यमाणं गर्दितं यथा
 शीतम् । अत आह, तदेतद्गुणचरितमिति । नाम चास्मिन् तेन
 बोधनायोगोपापक्रमस्य आदित आरभ्य इदं सर्वं वि-
 शिष्यैः ॥ ४ ॥

इदं च प्रतिज्ञातमेकमुपमानमित्युक्त्वा भगवान्, ए-
 श्वरव्यवस्था, भगवत्परोपासनाया उपगतं भवति । अत्र
 इदं प्रतिपादयित्वा स्वार्थेन परमपुरुषार्थं, भित्ति-
 यित्वासाधारण्यं आरभ्यते, एको ह देवः इति । ए-
 वादीति च 'भजान' शब्देन च यो ब्रह्म-
 वयस्युक्तानामुपलक्षणम् ।

ननु अश्वमेधव्यानिवृत्तिसम्बन्धेन च एतत्तद-
 भावोतिति चिन्तयित्वा अश्वमेधव्यानिवृत्तौ च एतत्तद-
 पूर्वा इति । पूर्व 'सृष्ट' इति च अश्वमेधव्यानिवृत्तौ च
 स एव 'अस्मात्' शब्देन सर्वत्रमास्येन । ए-
 वमुपासित्वा च भगवत्परोपासनाया उपगतं भवति । ए-
 श्वरव्यवस्था च अश्वमेधव्यानिवृत्तौ च एतत्तद-

एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै
 य इमँल्लोकानीशत ईशानीभिः ।
 प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचा-
 न्तकाले संसृज्य विप्रवा भुवनानि गोप्ता ॥
 यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
 येनेदं सर्वं विचरति सर्वस् ।
 तमीशानं वरदं देवमीडाम्
 निचाय्येसां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

आत्राल-स्त्री-गोपालाः । सर्वजनीनमनुभवं पश्यतेति श्रुते-
 वंचः ; किं तत् ? 'सर्वतोमुखः' आदित्यवत् सर्वेपा मग्नसु..
 'प्रत्यङ्' अवस्थात्रयानुभूयमानाहम्प्रत्ययवेद्यात्कारूपेण, तिष्ठति
 य.. म दीग ।

द्वितीयगन्धमपि निषेधति, एक इति । स द्वितीयमैच्छ-
 दिति श्रुते प्राप्ता सहायापेक्षां निषेधति, न द्वितीयाय
 तस्यायिनि । तत्तु लीलामात्रं, द्वितीय-चेतनाभावादेको
 दृष्टेति श्रुते, 'मनुजांच' इति 'अस्तकाले' प्रलयकाले
 मदीच कृतवान्, 'मग्नसु' व्याप्य ।

ननु वचनं गगोस्त्रिणयेनना दृश्यन्ते ; एकत्वस्तु पंगारा
 यद्वेदित्यत्र आह, यो योनिं योनिमिति । सर्वे जीवा
 नुभूयन्तीति नृपे, विष्णुमिदं इव ततो मिय एव इति
 भावः । अत्रानुभूयन् क्रियागतिरप्येकैवास्तोत्याह, सर्वे
 यन्ति । सर्वे 'नृपे' प्रतिक्रिया 'विष्णुमिति' नाम्ना गच्छति
 वेन गच्छन्त्या इत्यर्थः । सर्वेभ्यो, मग्नसु म गय सिय

क्षमां हित्वा चित्तुजालस्य मूलं
 प्रजा मञ्जितं स्थापयित्वा तु रुद्रे ।
 रुद्रमेकत्वमाहः ॥

शाश्वतं वै पुराणमिपसृजेण पशवोऽनुनाम-
 यन्तं सृत्युपाशान् । तदेतेनात्मत्रेतेनार्धचतुर्धेन

इत्याह, तमिति । 'वरट' सकामानामप्युपास्य 'देव' स्वतो
 दृष्टारम् 'ईश' सृत्य' देवानां 'निचाय्य' नितरां सर्वभावेन
 पूजयित्वा 'इमाम्' ईश्वरापत्यामेव 'अत्यन्तशान्ति' केवत्या-
 न्याम् एति ।

तत्प्रास्यन्तरङ्गोपायानाह, क्षमामिति । 'चित्तुजालस्य'
 चित्तुवाद कल्पना समूहस्य 'मूल' कारणभूतां 'क्षमां' भूमिम्,
 अविबेकदृष्टिलक्षणां 'हित्वा' त्यक्त्वा 'बुद्ध्या' निपुणधिया
 'मञ्जित' स्वीकृतं वस्तु रुद्रे 'स्थापयित्वा' समर्थं "तत् कुरुष्व
 मदर्पणम्" इत्युक्त्वात्, रुद्रमेव 'एकत्वम्' एकभावमेकर-
 ममेति इत्यनुपपन्नः; 'आहुः' इति आहुराचार्या इत्यर्थः । कीदृशं
 रुद्र ? 'शाश्वत' सर्वकालव्यापिन, 'पुराण' पुरापि नव न
 कदाचिच्छीर्णम्, 'इषम्' अन्नम्, 'ऊर्जेन' बलेन सह 'पशव'
 द्वितीयार्थे प्रथमा, पशून् 'अनुनामयन्तम्' अधीनीकुर्वन्त
 भक्तेभ्योऽर्पयन्तमिति यावत्; सृत्युपाशान् नामयन्तं न्यक्-
 कुर्वन्त तेभ्यो मोचयन्तमिति यावत्, भक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः ।

इदानीं प्रणवस्य माताभेदेन ध्यानभेदस्य फलानि वक्तुं
 प्रथमं प्राधान्यात् चतुर्मात्रस्य तस्य फलमाह, तदेतेनात्म-
 त्रिति । 'तत्' तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारात् 'एतेन' प्रणवेन
 'आत्मन्' आत्मनि 'एतेन' आदृतेन आगतेन आत्मप्रतिपाद-

मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणम् या
 सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां
 ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्रह्मपदम् । या सा
 द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां
 ध्यायते नित्यं स गच्छेद्द्वैष्णवं पदम् । या सा
 तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां
 ध्यायते नित्यं स गच्छेद्देशानं पदम् । या सार्ध-
 चतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति
 शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं
 स गच्छेत्पदमनामयम् । तदेतदुपासीत मुनयो

केन, अर्धा चतुर्थी मात्रा यस्य तेन ओङ्कारेण शान्तिं
 संसृजति ईश्वरः । तथा, पशुपाश-विमोक्षण शान्तिद्वारा
 कर्मपाशहानिं करोति । प्रत्येकमात्राणां फलमाह, या
 सेति । 'प्रथमा' अकाररूपा अर्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी
 अर्धरूपा मात्रेत्यर्थः, 'सर्वदेवत्या' ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-देवत्या
 'अव्यक्तीभूता' अवर्णकत्वात् अव्यक्तीभूता वर्णरूपेणानिर्वाच्या
 'खं' मूर्द्धानं प्रविचरति । 'शुद्धा' इति विगुहमस्वात्मक-
 त्वात् पद्मनामकं महद्यदलं पद्ममिति प्रसिद्धम् । तदुक्तं,
 "सृष्टिं प्रतिष्ठितं पद्मं महद्यदलमयुतम्" इति ; घोड्गदलं
 वा । तदिति । 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' पद्मनामकं
 पदं चतुर्थमात्रादारा उपान्ते । तस्य पद्मान्तरवैलक्षण्यमाह,

वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित
उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः
परमपरं परायणञ्चेति ॥

वालायमात्रं हृदयस्य मध्ये

विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम् ।

मनसो वाग्वदन्तीति । 'अवाक्' अधोमुख, यच्छ्रुतिः,
"अजाड्मुखस्यमम ऊर्ध्वमुभस्तस्मिन् यस्यो निहितं विश्वरूपम्"
इति । याज्ञवल्क्योऽपि ।

"पीड्यच्छन्दमयुतां गिरः पद्मादधोमुखात् ।

निर्गत्यामृतधाराभिः" इति ।

विशेषान्तरमाह. न तस्य ग्रहणमिति । गृह्यते अने-
नेति 'ग्रहण' नाल, तत् यस्य नास्ति, अधोमुखस्य तस्य
सूर्ध्वोपरि नालत्वाददर्शनात् । एतत् भित्त्वा ये यान्ति, तेषा
गतिमाह. अयमिति । 'अय पन्था.' ओङ्कारोपासन-लक्षणः,
'येन' उत्तरेण पथा देवा 'यान्ति' गच्छन्ति, 'पितरः'
ज्ञानरहित कर्मापामनेन गच्छन्ति । ये न पितर इति
पाठे, ये पितरः, ते उत्तरेण पथा न गच्छन्तीत्यर्थः ।
नैष्टापूर्त्तमात्रकारिणां ज्ञानरहितानामुत्तरेण पथा गति-
रस्ति । अथवा 'पितरः' पितृमार्गाधिपाः कथ्यवालादयः,
तेषां हि ज्ञानित्वादुत्तरमार्गं एव, तत्रापि विशेषः, केचित्
परमेव यान्तिः यदुक्तम् । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे मुच्यन्ते"
इति । केचित् 'अपर' ब्रह्मलोकादि, येषामसति ज्ञानप-
रिपाके कल्पान्तरे पुनर्जन्म भवति । केचित् 'परायणं'

तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीराः
 तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
 यस्मिन् क्रोधं याञ्च तृष्णां क्षमाञ्चा-
 क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
 बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा
 तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

वैकुण्ठ कैलासादि । तत्र के परमेव यान्ति ? इत्यपेक्षायामाहुः,
 बालाग्रमात्रमिति । दुर्लभ्यत्वेन सूक्ष्मत्वोक्ति, हृदयस्य मध्ये
 गह्वरे 'विश्वं' जाग्रदवस्थाभिमानिन 'देव' द्योतनात्मकं
 'जातरूप' सुवर्णवर्णं, जातरूप जगद् यस्मादिति, 'वरेण्य'
 वरणीयम् 'आत्मस्थं' बुद्धिप्रकाशक 'शान्तिः' सुक्तिः, इतरेषां
 तदनभिज्ञानात् ।

इतरेषामप्राप्तं हेतु त्याजयितुमाहुः, यस्मिन्निति । यस्मि-
 न्निति विषयनिर्देशः, क्रोधविषय क्रोधञ्च 'हित्वा' विस्मृत्ये-
 त्यत्र, या च तृष्णाविषया ताञ्च तृष्णां हित्वा, क्षमाप्रक्षण
 सर्वमाधनोपलक्षण, लभ्ये तच्चे माधनान्यपि चेत्यर्थः, "येन
 व्यर्जित मन्वजौ" इत्युक्ते । 'हेतुजालस्य' विकल्परागे,
 मूलभूता 'क्षमां' भूमिम अविषेकदृष्ट्या हित्वा 'बुद्ध्या'
 ब्रह्मार्पणधिया सञ्चितं विषेकदृष्ट्या रुद्रे स्थापयित्वा समस्य
 "यज्ञं दीप्य यदग्नौ" इत्यादि श्रुते ।

ननु शिरो ब्रह्मणि धेति वक्तव्य रुद्रे इति किमय
 मन्वजौ ? इत्यादिवाच्य रुद्रमिति । रुद्रम एकवचनमापन्नम
 इत्युक्ते इत्युक्तिः । अय भावः । भावव्यञ्जक तापो

रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेपमूर्जेण
तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म
धनमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति
भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूषि
यस्माद् व्रतमिदं पाशुपतं यज्ञस्य नाङ्गानि संस्म-
शित् तस्माद् ब्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशवि-
भोजगाय ॥ ५ ॥

मरेश्वर एव ग्रहं ब्रह्म. स एव क्षमहिम्ना चित्तैश्चर्येण
नामानि रूपाणि चापन्न इति । रुद्रो हीति । 'शाश्वतेन'
अनवच्छिद्येन 'पुराणेन' अपरिणामिना 'जर्जेन' ऐश्वर्येण
तपसा च रुद्ररूपम् 'इपन्' अन्नं भूतजातं नियन्ता. "दन्
न लोकेति" पृष्ठीनिषेधः । सर्वभूतजातं नियच्छति ऐश्वर्ये-
तपसोः शाश्वतं रुद्रस्य दशाव्ययत्वात्, तथा हि ।

"ज्ञानं विरागितैश्चर्यं तपः शौचं क्षमा धृतिः ।

स्रष्टृत्वमात्ममन्वन्वो ह्यधिष्ठातृत्वमेव वा ।

अव्ययानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शङ्करे" ॥ इति ॥

भस्मधारणमीश्वरस्य प्रसिद्धम् । तद्यथा, भस्म लीलया
धृत नायासकारि, तथा जगदपीति बह्नुमग्न्यादीना भस्मो-
पमासाह, अग्निरित्यादि । विश्वं भस्मविशेषेण धृत-
मित्यर्थः । 'स्थलं' पृथिवी 'सर्वम्' आकाशादिकमपि 'इदं'
जगत् 'चक्षूषि' इन्द्रियाणि ।

ननु किमर्थमनङ्गलं भस्म दधाति ? अत आह पशुपतेः
रुद्रस्येद व्रतम्; यस्मादिति । यद्यपि पूर्णकामस्य न च

योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्यं ओषधीर्वीरुध
 आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्षृपे तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्-
 स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र
 इमा विश्वा भुवनानि चक्षृपे तस्मै रुद्राय नमो-
 नमः । यो रुद्रोऽप्स, यो रुद्र ओषधिषु यो रुद्रो
 वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजनं तथापि भक्तानुग्रहार्थं, व्रते मया कृते
 भक्ता अपि तथा कुर्युरिति ; 'यत्' यस्मात् भस्म नाङ्गानि
 सस्पृशेदिति, व्रत पशुपतिना प्रोक्त पशुपतिना धृतञ्च भस्म,
 तस्मात् व्रतज्ञेयमिति स्तुतिः । फलमाह, तदिति । 'पशूनां'
 जीवानां 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोक्षणाय' त्यागाय 'एतत्'
 व्रत , भस्मधारणविधिः फलविशेषश्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि
 द्रष्टव्य' ॥ ५ ॥

अग्न्यादीनां रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्या-
 द्यधिकरणतया च नमस्कृतुं मन्त्रत्रयमाम्नातं योऽग्नौ रुद्र
 इत्यादि प्रकृत्यान्त पादमव्यय इति प्रकृतिभावः, 'ओषधी'
 व्रीह्याद्याः 'वीरुध' गुल्माः ; एकैकग्रहण प्रदर्शनार्थम् ।

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाग्नेन स्थितो जगदिति" स्मृतेः ।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भाव ।

यदपि च किञ्चिद्रमणीयं व

॥ " ॥

इति च स्मृतेः ।

'इमा' इति

॥

५

द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे
तस्मै रुद्राय वै नमोनमः ।

मूर्धानमस्य संशीव्याप्यधर्वा हृदयञ्च यत् ।

मस्तिष्काद्गर्धः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः ॥

तदा अघर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः ।

तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्त मघो मनः ॥

द्विधा त्रिधा धर्ता धारितेति । ऋता सत्यासत्या धारा सती
पृथिवी द्विधा त्रिधा श्रेणरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण
च 'धारिता' धृता । श्रेणनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल
एव नागरूपेण तिष्ठतीति शङ्का स्यादत आह, नागा इति ।
तद्गुहां नीलरुद्रेण.

"नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवोमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य सर्वेभ्यो नमः" ॥ इति ।

'नागाः' दिग्गजा वा, तीऽप्यन्तरिक्षस्था दन्तैः पृथिवीं विभ्रति ।

इदानीमघर्वशिरसोऽस्य ग्रन्थस्योत्पत्ति प्रकारमाह, मूर्धा-
नमिति । 'अधर्वा' अघर्वर्षि शरीराधिष्ठाता 'पवमान'
वायु प्राणः 'अस्य' अघर्वणो मुने मूर्धानं 'सशीव्य' सशीर्थ्य
विदार्य 'मस्तिष्कात्' मस्तकात् ऊर्ध्वः सन् यदस्य 'हृदय'
हृदिस्य ग्रन्थरूपं तत् 'शीर्षतः' अधिशीर्षे 'प्रेरयत्' प्रेरित
वान् । तद्वेति । 'अधिशीर्षतः', शिर ऊर्ध्वतः, यस्मात् प्राणेन
प्रेरितं, 'तत्' तस्मात् 'वै' निश्चितम् अघर्वणः 'शिरः' एतद्
ग्रन्थरूपं 'देवकोशः' देवानामिन्द्रादीनां कोशो निधिः
'समुज्जितः' सुगोपितः सुरक्षितः । तदग्रन्थरूपमुद्धृतं सत्
केन रक्षितम् ? अत आह, तत् प्राण इति । 'तत् शिर'

योऽग्नी रुद्रो योऽप्स्वन्तर्धं योऽपधीवीरुध आविवेग । य इमा विग्वा भुवनानि चक्षुषे तस्मै रुद्राय नमोऽस्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नी यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्वी रुद्र ओपधीवीरुध आविवेग । यो रुद्र इमा विग्वा भुवनानि चक्षुषे तस्मै रुद्राय नमोऽनमः । यो रुद्रोऽप्स, यो रुद्र ओपधिपु यो रुद्रो वनस्पतिपु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजनं तथापि भक्तानुग्रहार्थं, व्रते मया व्रतं भक्ता अपि तथा कुर्वुरिति ; 'यत्' यस्मात् भस्म नाजानि मस्पृगेदिति, व्रत पशुपतिना प्रोक्त पशुपतिना धृतञ्च भस्म, तस्मात् ब्रह्म ज्ञेयमिति स्तुति' । फलमाह, तदिति । 'पशुनां' जीवानां 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोक्षणाय' त्यागाय 'एतत्' व्रत, भस्मधारणविधि' फलविशिष्यच्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि दृष्टव्य ॥ ५ ॥

अग्न्यादीना रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्याद्यधिकरणतया च नमस्कर्तुं मन्त्रत्रयमात्रात् योऽग्नी रुद्र इत्यादि प्रकृत्यान्त पादमव्यय इति प्रकृतिभाव, 'ओपधी' व्रीह्याया 'वीरुध.' गुल्मा ; एकैकग्रहण प्रदर्शनार्थम् ।

“विष्टभ्याहमिदं ह्यत्समेकाशेन स्थितो जगदिति” स्मृते ।

“या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भाव ।

यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु शिवस्तत्तदाकारः” ॥

इति च स्मृते ।

‘इमा.’ इमानि विश्वानि ‘चक्षुषे’ ह्यतवान् ; पृथिवी

द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे
तस्मै रुद्राय वै नमोनमः ।

मूर्धानमस्य संगीव्याप्यधर्वा हृदयञ्च यत् ।
मस्तिष्काद्ूर्ध्वः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः ॥
तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः ।
तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्त मधो मनः ॥

द्विधा त्रिधा धर्ता धारितेति । ऋता मत्यासत्या धारा सती
पृथिवी द्विधा त्रिधा शेषरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण
च 'धारिता' धृता । शेषनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल
एव नागरूपेण तिष्ठतीति श्रद्धा स्यादत आह, नागा इति ।
तदुक्तां नीलरुद्रेण,

“नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवोमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः” ॥ इति ।

‘नागाः’ दिग्गजा वा, तेऽप्यन्तरिक्षस्था दन्तैः पृथिवीं विभ्रति ।

इदानीमथर्वशिरसोऽस्य ग्रन्थस्योत्पत्ति प्रकारमाह, मूर्धा-
नमिति । ‘अथर्वा’ अथर्वर्षि शरीराधिष्ठाता ‘पवमानः’
वायुः प्राणः ‘अस्य’ अथर्वणो मुने मूर्धानं ‘संगीव्यं’ संगीर्थं
विदार्य ‘मस्तिष्कात्’ मस्तकात् ऊर्ध्वः सन् यदस्य ‘हृदयं’
हृदिस्थ ग्रन्थरूपं तत् ‘शीर्षतः’ अधिशीर्षे ‘प्रेरयत्’ प्रेरित-
वान् । तदेति । ‘अधिशीर्षतः’, शिर ऊर्ध्वतः, यस्मात् प्राणेन
प्रेरितं, ‘तत्’ तस्मात् ‘वै’ निश्चितम् अथर्वणः ‘शिरः’ एतद्
ग्रन्थरूप ‘देवकोशः’ देवानामिन्द्रादीनां कोशो निधिः
‘समुज्जितः’ सुगोपितः सुरक्षितः । तद्ग्रन्थरूपमुद्भूतं सत्
केन रक्षितम् ? अत आह, तत् प्राण इति । ‘तत् शिरः’

न च दिवो देवजनेन गुप्ता
 न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
 यस्मिन्निदं सर्वसोतप्रोतं
 तस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति ॥
 न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति
 न भृतं नोत भव्यं यदासीत् ।

अथर्वगिर. प्राणोऽभिरचति प्राणाधीनत्वाटध्ययनस्य, प्राणस्य
 अन्नाधीनस्थितिकत्वाटन्नमप्यभिरचति । तर्हि सुपुत्रे कस्मान्ना-
 द्नाधीत इत्यत आह, मन इति । 'मनसा मनस्यभिमन्वान-
 धीयेयेत्यथाधीत' इति श्रुतेः मनोऽप्यभिरचति ।

य देवमेषोपनिपत् स्तौति, तस्योपनिपदुत्पत्तिप्रकार-कथ-
 नेन महत्त्वमुक्त्वा प्रकृतं तदेव स्तवनमनुसन्धत्ते न चेति ।
 देवादीनां नवत्व गुणसङ्करेण द्रष्टव्यम् ; तद्यथा, द्वीर्लोकः
 सात्त्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रिधा ; त्रिविधोऽपि प्रत्येक
 सङ्करेण नवधा ; एवमन्तरिक्ष भूमिश्च । यद्वा जम्बूद्वीपस्य
 नवखण्डत्वात् इतरयोरपि तथा खण्डाः कल्प्याः । 'देव-
 जनेन' देवजनकेन, अथवा, देवा. 'जना' सेवका यस्य तेन
 रुद्रेण 'गुप्ता' गोपिता रक्षिता । भूम इमा इति छान्दसो
 वर्णलोपः, भूमय इमाः गुप्ता इति । न च केवल गुप्ता.,
 किन्तु व्याप्ता अपि इत्याह, यस्मिन्निति । ओत प्रोतं तन्तु-
 ध्विव पट आतत प्रततश्च ऊर्ध्वं तन्तुभिरावयन तिर्यक्
 तन्तुभिः प्रवयण 'यस्मात्' देवात् न ह्यन्यत् 'पर' भिन्नमस्ति
 देवसत्त्वायतत्वात् जगत्सत्त्वस्य, 'परम्' उत्कृष्टं वा नास्ती-

सहस्रपादेकमूर्धा व्याप्तं

स एवेदसावरीवर्त्ति भूतम् ॥

अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते ॥

व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो
यदा श्रिते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजाः । उच्छ्वसिते
तमो भवति, तमस आपोऽप्स्वङ्गुल्या मथिते

न्ययः । यत्तमानव्याप्तिमुक्त्वा भूतभविष्यतोरपि व्याप्तिमाह,
न तस्मादिति । यत् भूत भव्यं वा अस्ति तदपि तस्मात्
पूर्वं परस्व नामोत् न भविष्यति च इत्यपि बोध्यम् ।

नन्वेकेन कथमनेक व्याप्तम् ? अत आह, सहस्रेति ।
सहस्रपात् कार्यरूपेण 'एकमूर्धा' कारणरूपेण सहस्रपाश्वा-
सावेकमूर्धा च सहस्रपादेकमूर्धा तेन व्याप्तमिदम् ; कार-
णेन कार्यव्याप्तिर्मृदादौ प्रसिद्धा ; न कवलं तिलतैल-दधि-
मपिरादिषत् व्याप्तिमात्रम् ; किन्तु स एवातिशयेन आह-
णाति, 'आवरीवर्त्ति' सर्वाग्नेन व्याप्नोति ; न तु खलु चक्रा-
दिषत् ततोऽन्यत् किञ्चिदस्ति । 'अक्षरात्' कूटस्थात् 'कालः'
महर्षेण, हन्तधिपः क्षणादिव्यवहारनिमित्तभूतः सञ्जायते,
'कालाद् व्यापक उच्यते' सति काले व्याप्य व्यापक सञ्ज्ञा
लभते ; 'भोगायमानः' सर्पशरीरमिव सर्वतः सङ्घिष्य
यदा 'श्रिते' उपरतक्रियो भवति, तदा 'संहार्यते' सहर्त्ता
भवतीत्यर्थः ।

सम्प्रति सृष्टिमाह, उच्छ्वसिते इति । 'उच्छ्वसिते' कार्य-
जननीसुकु ईश्वरे सति 'तमः' अज्ञान प्रसृत भवति,

मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति,
 फेनादण्डं भवत्यण्डाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मणो
 वायुः, वायोरोङ्कारः, ओङ्कारात् सावित्री,
 सावित्या गायत्री, गायत्र्या लोका भवन्ति ।
 अर्चयन्ति तपः सत्यं मधु चरन्ति यद् ध्रुवम् ।

तमसः आकाशादिक्रमेण आपः, अणु, अङ्गुल्या 'मथिते'
 मथने कृते सति तक्रमिव जायते । ततः 'शिशिरे' विलम्बे
 सति 'शिशिरं' शीतं भवति ; शीतार्थाः शब्दाः विलम्बार्था
 अपि भवन्ति, यथा, शीतकोऽयं विलम्बकारीति गम्यते ।
 अथ वा, 'शिशिरे' वायौ वाति शिशिरं भवतीत्यर्थः ।
 शीतलं सत् पुनर्मथ्यमान फेनो भवति, फेनात् कालेन अण्ड
 भवति, 'ब्रह्मा' प्रजापतिः, 'वायुः' प्राणाख्यः, "मारुतस्तूरसि
 चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेः । वायोरोङ्कारः,
 ओङ्कारात् 'सावित्री' गायत्र्याः पूर्वावस्था व्याहृत्याख्या,
 "प्रणवादचरत्रयाद्वाहृतित्रयम्" इत्युक्तेः । 'गायत्री' तत्पदा-
 टिका, 'गायत्र्याः' वेदत्रयद्वारा त्रयो लोका भवन्ति । अर्च-
 यन्ति लोकान् बुधाः, कुतः ? यतो लोकः तपः सत्यं यच्च
 ध्रुवं 'मधु' अमृतं मीचाख्यं तत् चरन्ति । शरीरसाध्यत्वात्
 तप आदीनां, शरीरस्य च सृष्टिप्रधानत्वात् इतरथा विद्यात्,
 यतः सुषुप्तिवज्जाद्यात्तन्न निवर्तते, अत एव ईश्वरस्य जीवानु-
 ग्रहाय सृष्टिनिर्माणमिति ।

किं तत् परम तपः ? इत्याह, आप इति । तपःसाधन-
 त्वादयं मन्त्रस्तप इत्युक्तः ; तस्मात् प्रयत्नेन प्राणायामो-
 ऽप्यावर्तनीयः, इति भावः । 'तपःसत्ये' लोकारथे ध्रुवं

गतत्ति परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽस्मृतं ब्रह्म
भूर्भुवः स्वरो नम इति ॥ ६ ॥

य इदमध्वर्गशिरा ब्राह्मणोऽधीते, अश्रोत्रियः
श्रोत्रियो भवति, अनुपनीत उपनीतो भवति,
सोऽग्निपृतो भवति, स वायुपृतो भवति, स
सूर्यपृतो भवति, स सोमपृतो भवति, स सत्य-
पृतो भवति, स सर्वदेवेर्ज्ञातो भवति, स सर्व-
देवेरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु स्रातो

मधु 'चरन्ति' प्रकृत्यन्ति, 'लोकाः', भूरादयः ; तेन तान-
र्षयन्ति ; एतत् 'त्ति' यस्मात् परमं 'तपः' तपःफलं गायत्री-
शिर साध्यमिति धार्य । मन्त्रत्वध्ययनफलमाह, य इद-
मध्वर्गशिर इति । 'ब्राह्मणः' इति यचनात् उपनीतस्यापि
द्यत्त्रियादेर्नाधिकार इति गम्यते, सुग्यत्वायवोधनाय वा
ब्राह्मण्यप्रमाणम् । अधीते इति, अर्षवोधपर्यन्तमध्ययन पाठ-
मात्रस्य निन्द्याश्रुतेः । न चाख्यायासेन कथं वच्युत्तसाध्यं फलं
प्यादिति शङ्काम् अख्यायासेनाप्यमृतादेर्महादृष्टि-जनकत्वादि-
दर्शनात्, वस्तुशक्तेः पर्यनुयोगायोगात् ॥ ६ ॥

अनधीतवेदोऽप्येतन्मात्राध्ययनेनैतादृशो भवतीत्याह, अश्री-
त्रिय इति । 'श्रोत्रियः' वेदमधीत्य तदर्थानुष्ठाता ; 'अनुप-
नीतः', द्वितीयोपनयनादि-रहितः ; 'अग्निपृतः' 'अग्निना'
हृतेन यथा पूतः, 'वायुना' प्राणायामैर्यथा पूतः, 'सूर्येण'
उपस्थितेन यथा पूतः, 'सोमिन' सोमयागेन यथा पूतः, 'सत्येन'
सत्यभाषितेन यथा पूतः, 'सर्वेः' धर्मासाधनैरनुष्ठितैर्यथा
पूतः, तथा अनेनेत्यर्थः । 'वेदैः' इति वेदाना देवतारूपेण

भवति, तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति, गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमात् पुरुषयुगान् पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः, सकृज्जप्तमैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्तमैवमेवानुप्रविशत्यो सत्यमो सत्यमो सत्यम् । इत्यथर्ववेदे शिर उपनिषत् समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादनुध्यानं सम्भवति । 'पुरुषयुगान्' पितृपक्षीयान् मातृपक्षीयांश्च । सप्तमात् पुरुषाटात्मानमभिव्याप्य पुनातीत्याह 'भगवान्' अथर्वा ।

सकृदादिपाठस्य फलमाह, अथर्वशिर इति । 'एवमेव अनुप्रविगति' इति विशेषमपश्यन् मामान्यमेव प्रविगति, तच्च मामान्यरूपं ब्रह्मैव, मोक्षं यातीत्यर्थः । यद्वा, 'एः' विष्णुः 'वः' शिवः, तयोः समाहारः 'एवं' हरि-हर स्वरूप, तदेव अनुप्रविगतीति ; "एर्विष्णुर्वो महेश्वर" इति चैकान्तनिर्वण्टः । इगोपाम्या हरिप्राप्तिः, अविर्भूतैक मूर्ति-त्वात्तयोरिति ।

किं तस्मान्मामान्यरूपम् ? यदनुप्रविगतीत्यपेक्षायामाह, इत्यमिति । श्रोद्धारवाच्यं मत्प्रमित्यर्थं, हरिहररूपमप्येत-

पञ्चात्मकमिति कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः, किमाकाशम् । तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी, यद् द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः, यत्सञ्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम् । तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने । पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वत्स्पर्शे, चक्षुषी

लोम-केशा यत्र तत् ; सूत्रादीनान्तु अशितपीतमलत्वात् न देहमलत्वम् । अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम् । द्वियोनि 'द्वयोः' मातापितोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य । चतुर्विधाहारमयं' लैह्यपेयखाद्यचोथलक्षणचतुर्विधाहारविकार इत्यर्थः ।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं कस्मादिति । अत्र पञ्चसु वर्तमानं कथम् ? इति प्रश्नो द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधान्, इतिशब्दान्तमुत्तरे । पृथिवीप्रभृतीनां किं लिङ्गम् ? इति पृच्छति, का पृथिवीति । कठिन्यादिषु पृथिव्याटिलिङ्गमित्युत्तरयति, तत्र यदिति । शरीरे तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं वर्तमानमित्यस्योत्तरमाह, तत्रेति । 'व्यूहन' मेलनम् । ननु माभूदवकाशप्रदानम् ? इत्यत आह, पृथुस्त्विति । पृथुः 'एषः' शरीरं यदर्थः । अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः । द्वितीयपञ्चक-

रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ
आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा
सङ्कल्पयति, वाचा वदति । षड्वाञ्चयमिति
कस्मात्, मधुरास्त्र-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान्
विन्दतीति, षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-

माह, श्रोत्रे इति । श्रोत्रे द्वे शब्दोपलब्धौ वर्त्तते । तृतीय-
पञ्चकमाह, उपस्थ इति ।

षडाञ्चयं कस्मादित्यत्र षड्गुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि
द्रष्टव्यम् । आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति । 'विन्दति' लभते
जानातीत्यर्थः । द्वितीयस्योत्तर षड्जेति । एते गायनेषु
प्रसिद्धाः ; एतत् सप्तस्वरग्रहणं षड्वागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्त-
त्वात् । ते च,

‘श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा ।

मेघनादश्च विज्ञेयाः षष्ठो नदनरायणः ॥ इति

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वर भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो

देश्य' स्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत् ज्ञेयाः ; ता यथा,

गौडी कोलाहसी धाली द्रविडी मालव कौशिका ।

षष्ठी स्यादेव गन्धारी श्रीरागाञ्च विनिर्गता ॥

आदीली कौशिकी चैव रामगरी पुटमञ्जरी ।

गुङ्गरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्रिमाः ॥

भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलीवती तथा ।

कर्णाटी रत्नमिहा च पञ्चमात्ता विनिर्गता ॥

त्रिगुणा स्तम्भतीर्था च आभीरी ककुभा तथा ।

विराडी चैव सामेरी भैरवाञ्च विनिर्गता ॥

धैवत-निषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा भवन्ति ॥ १ ॥

सप्तधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा

वङ्गाला सधुरा चैव कामटा चोकमादिका ।

कम्बुधीवा च देवाला मेघरागाद्विनिर्गता ॥

त्रोटकौ च—नदा चैव प्रकीर्तितौ ।

गान्धारी शुद्धमुहारी जाता नदनरायणात् ॥ इति ।

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुणयोगयुक्तमित्यर्थः ; इति शब्द एतदर्थविवक्षार्थः ।

ननु पृथिव्यादीनां वृत्तयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्ताः, ते किं सर्वे पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योः उपयुज्यन्ते ? आहोस्वित् कतिपये ? इति संशये निर्णयमाह । इष्टानिष्टानीति । धारणादिषु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्तिहेतुभूतानि 'दशविधा' दशविधानि भवन्ति । भूतवृत्तानां धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वाभावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्चैव दश इष्टानिष्टानि भवन्तीति भावः । इष्टानिष्टत्वे द्वारमुक्तम् । शब्देति । 'शब्द-प्रणिधानं' शब्दप्रयोगजनकत्व, सञ्ज्ञाप्रणिधानं प्रत्ययजनकत्व ; व्यवहियमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः ॥ १ ॥

उभयत्र प्रशस्याप्युपलक्षणम् । समाधानन्तु तत्र भविष्यति । शुक्ल इत्याद्यव्यवहार्यद्रव्याणां प्रकारभेदकथन, न त्वेत एव सप्तधातवः, तेषामप्येव व्यवहियमाणत्वात् ; शुक्लपाण्डुरयोः कृष्णधूम्रयोः पीत-कपिलयोश्चान्तरभेदो द्रष्टव्यः ; नीलश्च कृष्ण-

देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं
सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः, रसाच्छोणितं,
शोणितान्त्सांसं, सांसान्नेदो, सेदसः स्नायवः,
स्नायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः
शुक्रं, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि
व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थाने

ऽन्तर्भाव्यम् ; चित्रञ्च सर्ववर्णेषु यथानामम् । 'देवदत्तस्य' पुमान्
'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषया' भोग्यानि 'जायन्ते' नम्य
यन्ते । तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्यं 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूल
गुणत्वात्. यथा, ओदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूलाः, तेषा
परिणामे षड्विधो रसः, वर्णतः शुक्लादिरूपः, स्नादनी मधु-
रादिरूपो भवति । चित्ररूपस्य च पटुत्वेवान्तर्भावात् ।

शोणितादीन् सप्त धातूनाह, रसादिति । 'रस' 'यातु
मूल, न स्वय धातुः ; तादर्थ्यात्तु केचित् धातुत्वेनोक्त . रस
धातुवादिनान्तु भेद' । स्नायोरिवं द्रष्टव्यम् । मज्ज इति ।
मज्जान् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने अनो लोप । स्तोत्रुभिषु ष्या-
र्त्तते इति । 'शुक्रशोणितसंयोगात्' आशुक्रशोणितसंयोगमा
रभ्य 'वर्त्तते' 'प्रस्थित्व भजते इत्यर्थः ।

धातूना स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति । इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि
व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि . सप्तम्या अलुप् .
अतएव धातुषु न्यासो हृदये उक्तः . 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थले
। इति

पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजा-
पत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं काललं

पुनर्हृदये कानि ? इत्यत आह, हृदये इति । हृदये
अन्तराग्निर्वर्तते, अन्तरस्थामावग्निश्च, 'अग्निः' ओजः ; तदुक्तं
प्रपञ्चसारे । "शुक्रं परिणतं हि स्यादोजो नामाष्टमी दशा"
इति । अग्निस्थाने पित्तमिति । 'अग्निः' ओजः, स एव
'स्थानम्' आधारः, ततः पित्तम्, अग्नी तेजोरूपे प्रवर्तकं पित्त-
मित्यर्थः । पित्तस्थो 'वायुः' घातः, वायुं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
हृदयान्तरोजःपित्तवाता वर्तन्ते इत्यर्थः । एतत् कफस्याप्युप-
लक्षणं, दीपाणां घातपित्तकफानां समानदेशत्वस्योचित्यात् ।

ततः किम् ? इत्याह, वायुत इति । वायुतो 'हृदय'
निर्द्गं प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्तते ; प्राजापत्यः क्रमो यथा,
स आत्मानं द्वेषा अपातयत्, पतिय पत्नी च भवतीति ; प्रजा-
पतिर्यथा एकः मन् द्विधाभूतः, तथा पितुर्हृदयोपलक्षितं
निर्द्गमपि द्विधा भवति ; वायुघातेन दीपादिव प्रदीपः,
कुसमादिव गन्ध इति । न स मूलोत्क्रम आशङ्कनीयः ;
तेन शरीरे वातपित्तकृत्वात्मकमुच्यते, यद्वा, प्राजापत्य
क्रम धर्मादिसारं, "अग्ने मंत्रसरो वै प्रजापतिः" इत्या-
दिना प्रजापतिव्रतौक्तो दृश्यः । स च आरोग्यवर्गोत्क्रमः,
"तद् य इत्यं विद्" इत्यादिना छान्दोग्ये उक्तः । गीतायाञ्च

"धूमो रात्रिस्तथा ऋणं पण्यमा दक्षिणायनम् ।

नत्र चान्द्रमस्य ज्यातिर्यागी प्राप्य निवर्तते" ॥ इति ॥२॥

प्रजापत्यं क्रमान् पदस्यानुतो ऋतुकाले प्रयोगादित्य

भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्बुदम्, अर्द्धमासाभ्यन्तरे
पिरण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः,
मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-
प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-
श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वलक्षणा-
सम्पूर्णः । पितूरेतोऽतिरेकात् पुरुषः, मातूरे-
तोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्वीजतुल्यत्वान्नपुंसकं
व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना

न्वयः । एतेन त्रिमलं कस्मात् ? इति प्रश्न उत्तरितः, कफा-
दीनां श्लेष्मादिमलरूपत्वात् । ऋतुकाले योपिहातुपोषकं
पुंसोर्जं भवति ; तेन पुंसः सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजो विशेषो
दृश्यते । 'कललम्' ईषदनं 'बुद्बुद' वर्तुलम् । यास्केन तु
अन्यथोक्तम् ; तद्यथा, "एकरात्रोषितं कलिलं भवति, पञ्च-
रात्राद्बुद्बुदः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्राद्बुद्बुदः, पञ्चविंशति-
रात्रात् स्वस्थितो युक्तो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति,
द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण शीवाव्यादेशः,
मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासि नखरोमव्यादेशः,
षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रञ्च भवति, सप्तमे चलनसमर्थो
भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति" ।
'जीवेन' जीवलिङ्गेन चलनादिना ।

पितुरिति । अनेन द्वियोनि कस्मात् ? इति परिहृतम् ।
'व्याकुलितमनसः' अन्धादिविचित्रचित्ताक्षिपेकः ? 'अन्यो-
ऽन्यस्य, स्त्रीपुंसस्य वायुना परिपीडितं यत् शुक्रं, तस्य द्वैवि-

भवन्ति । अम्योऽन्यवायु-परिपीडित-शुक्रद्वैध्याद्
 द्विधा तनू स्याद्युग्माः प्रजायन्ते । पञ्चात्मकः
 समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-
 ज्ञानाक्षराक्षरमोक्षारं चिन्तयतीति तदेकाक्षरं
 ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे
 तस्यैव देहिनः । अथ माताशित-पीत-नाडी-
 सूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ नवमे मासि
 सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति, पूर्वजातिं स्मरति,
 शुभाशुभञ्च कर्म विन्दति ॥ ३ ॥

ध्यात् 'तनुः' शुक्रस्वरूपं द्विधा स्यात् ; ततो युग्माः प्रजा-
 यन्ते । 'पञ्चात्मकः' पञ्चभूतात्मकः पिण्डः ; 'समर्थः' चिन्त-
 नादौ, 'पञ्चात्मिका' शब्दादिविषया 'चेतसा' अन्तःकरणेन
 गन्धरसादिविषयं ज्ञानं यस्याः सा गन्धरसादिज्ञाना बुद्धि-
 भवति ; सा 'क्षरम्' अनित्यम् 'अक्षरं' नित्यं मोक्षञ्च चिन्त-
 यति ; 'तदेकाक्षरं' ब्रह्म प्रणवं चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयो-
 ऽष्टौ विकाराः षोडश जायन्ते इति शेषः । तदुक्तम् ;

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महटाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ इति ।

तत्र मुख्यव्यापाराभावेन शिशुः कथं वर्धते ? इत्यत आह,
 अयेति । 'मात्रा' जनन्या 'अगितपीत' इत्यविभक्तिकां
 निर्देग, अगितपीतेन इत्यर्थः, बालकस्तु इतिममये पुरुषा-
 मनवन्मातु सम्मुखो वर्धते पितृप्रतिगमैत्वात् ; तथा च, या
 अस्म्य नाभिमस्वहा नाडौ मातुर्दयेन मस्वध्यते, मैत्र मुखं ;

पूर्वयोनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
 आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
 जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ॥
 यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 एकाकी तेन दत्तोऽहं गतास्ते फलभोगिनः ॥
 अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।
 यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
 अशुभ-क्षयकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।
 यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम् ॥

तद्वतेन अद्वरसेन तस्य प्राण आप्यायते; अतएव जातमा-
 त्रस्य शिरसि कर्णद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थिचिह्नलेखा दृश्यते,
 सा मातुः सम्मुखत्वं व्यनक्ति । सर्वेति । 'सर्वलक्षणज्ञानैः'
 मनुष्यत्वादिजातिव्यञ्जकैः अवयवैः, अथ च सर्वेषां लक्षणेन
 ज्ञानकरणानामिन्द्रियाणां 'ज्ञानेन' दर्शनश्रवणादिना समा-
 कीर्णः 'भवति' सम्पद्यते, 'पूर्वजातीः' प्राकृतजन्मानि 'विन्दति'
 लभते जानोति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्याभिलापमाह, आहारा इति । 'विविधाः' ख-शूक-
 रादिभोग्या अपि; एतेन शरीरं कस्मात् ? इति प्रश्नस्य,
 शीर्यतीति व्युत्पत्त्या, उत्तरं दत्तम् । पीतायेति नानायो-
 निषु जातत्वात् । 'जन्म जन्मेति', जन्मनः प्रादुर्भावः एक-
 जन्मानन्तरं द्वितीयं जन्म । 'परिजनस्य' पुत्रकलवादे ।
 एकाकीति, कर्तुरेव पापसम्भो नार्जितद्रव्य-भोक्तुरित्य-

अशुभ-जयकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् साङ्गं योगमभ्यसे ॥

अशुभ-जयकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्तेणापीडामानो
महता दुःखेन जातमातस्तु वैष्णवेन वायुना
संस्पृष्टमात्रा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म
शुभाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

शरीरमिति काष्ठात्, अग्नयो ह्यत शियन्ते
ज्ञानाग्निदृग्नाग्निः क्रोष्ठाग्निगिति, तत क्रोष्ठा-
ग्निर्नामाग्निः पीत क्लृप्ता-तोष्यं पचति । दृग्
नाग्नी मयागां दृग्निं करोति । ज्ञानाग्नि

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

शुभाशुभञ्च कर्म विन्दति । त्रीणि स्थानानि
भवन्ति, मुखे आहवनीय, उदरे गार्हपत्यो, हृदि
दक्षिणाग्निः, आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा
लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रि-
याणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवीषि शिरः
कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” ॥ इत्युक्तः ।

अन्यादिक्रमेण त्रयाणां लक्षणमाह, तत्रेति । अशितेति ।
अनेन चतुर्विधाहारमयं कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् भवति ;
न च गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति । दर्शनाग्निरिति ।
स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । ज्ञानाग्निरिति,
स चार्हचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति । ‘विन्दति’
लभते भोक्तव्यर्थः ।

अत्राग्नित्रये सति शरीरे यज्ञदृष्ट्योपासनमाह, त्रीणीति ।
‘आहवनीयः’ दर्शनाग्निः, ‘गार्हपत्यः’ कोष्ठाग्निः, ‘दक्षि-
णाग्निः’ ज्ञानाग्निः; अग्नित्रयं स्थानत्रये स्मृत्वा आहवनी-
यादिवृद्धिः कार्या । आत्मा यजमानः अधिपतित्वात्, मनो
ब्रह्मा सोम्यत्वात्; लोभादयः पशवः बध्यत्वात्; कर्मेन्द्रियाणि
हवीषि ज्ञानाग्नी होमार्हत्वात्; शिरः कपाल तस्मात्त्वात्,
केशा दर्भाः विक्षिप्तत्वात्; मुखमन्तर्वेदि मुख्यस्थलत्वात् ।

इदानीं शरीरे अवयवविभागमाह, चतुरिति । तदुक्तं
याज्ञवल्क्येन ;

“द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा” । इति

पित्तप्रस्थं कफस्याढकं शुक्रकुडवं मेदः प्रस्थौ
द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् । पैष्य-
लादं मोक्षशास्त्रं पैष्यलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥

इति गर्भोपनिषत् समाप्ता ॥ २ ॥

वायवीर्यैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणुभिः” ॥ इति ।

‘हृदयशब्देन’ रसः, जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते ; तदुक्तम् :

“रमस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश” । इति ।

पित्तप्रस्थमिति । पित्तस्य ‘प्रस्थं’ सपादमानीद्वयं, मानौ
तु तुरुष्काणां सैरः । तदुक्तम् ; पञ्च पित्तमिति । अञ्जलय
इति वर्तते । कफस्याढकमिति । चतुःप्रस्थं तघाढकम् इति ।
‘शुक्रकुडवम्’ इति । शुक्रस्य द्वे प्रसृती इत्यर्थः । याज्ञवल्कीरन
तु “श्लेष्मोजमोस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु” इति कफशुक्रयो-
समपरिमाणत्वमुक्तम् । मेदप्रस्थौ द्वाविति । याज्ञवल्कीरन तु
द्वौ मेद इत्युक्तम् । अञ्जलिग्रहणं वर्तते । अनियतमिति ।
याज्ञवल्कीरन तु नियम उक्तः, “समेव तु पुरीषश्च चत्वारो
मूत्रमेव च” इति । अञ्जलय इति वर्तते, तत्तु प्रायोऽभिप्रा-
येण ; निष्कर्षे क्रियमाणे तु नास्ति नियमः ; अनियमे हेतुः
आहारपरिमाणादिति ; तस्मिन्नधिके अधिक, न्यूनं न्यून-
मित्यर्थः । पिष्यलादेन प्राप्तं पैष्यलादं ; द्विरुक्तिः समाख्यर्था ।

अत्र प्रसङ्गान्नागधपरिभाषोच्यते पलादिज्ञानार्थम् ।
तद्यथा,—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।

अतः प्रयोग-कार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ।

वसरणुवुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

वसरेणुस्तु पर्याय नाम्ना वंशी निगद्यते ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
 षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ।
 तिसृभौ राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
 यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
 षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषकी हेमधानकौ ।
 माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यादरणः स निगद्यते ।
 टङ्कः स एव काथितस्तद् इयं कोल उच्यते ।
 क्षुद्रो मोरटकश्चैव द्रव्हाणः स निगद्यते ।
 कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षः पित्तुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ।
 विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मता ।
 करमध्यं हंसपदं सुवर्णं कवलयग्रहः ।
 उदुम्बरञ्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
 स्यात् कर्षाभ्यामर्षपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
 शुक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्बं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः षोडशी विख्वं पलमेवात्र कीर्तितम् ।
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतस्य निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ।
 अष्टमानश्च विज्ञेय कुडवाभ्याश्च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
 शरावाभ्यां भवेत् प्रस्ययतुः प्रस्यैस्तथाटकम् ।
 भाजनं कसपात्रन्तु शौनक इति ।

इति गर्भापनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

नादविन्दूपनिषत् ।

ओम् अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।
मकारस्तस्य पुच्छं वा अर्धमात्रा शिरस्तथा ॥ १ ॥
पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्वमुच्यते ।
धर्मश्च दक्षिणं चक्षुरधर्मश्चोत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥
भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः ।
खर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥
जनलोकास्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः ।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
सहस्राक्षमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

श्रीं प्रणवः पञ्चधाकारोकार-मैर्विन्दुनादयुक् ।

अन्त्यो नादस्ततो वर्ण्यस्तिखण्डे नादविन्दुनि ॥

तत्राद्यमात्रात्रयं सार्धमात्रहंसाभिधानपक्षिरूपकेणं ताव-
द्विविनक्ति, श्रीं अकार इति । 'पक्षः' पतत्रं, येन पक्षीत्युच्यते,
'पुच्छम्' अन्त्यत्वात् । 'वै' प्रसिद्धौ, 'शिरः' उत्तमाङ्गम्, ऊर्ध्व-
लोकफलत्वात्, रजस्तमः पादौ अधस्त्वसामान्यात् । 'सत्त्व
शरीर' सर्वाधारत्वात्, धर्माधर्मौ चक्षुषी गतिहेतुत्वात् ।

सप्त लोकान् दसशरीरे विभज्य दर्शयति, भूर्लोक इत्या-
दिना । श्रीत्तराधर्म्यसाम्यात् भूरादीनां पादाद्याश्रयत्वम् ।
भुवो लोक इति । भुवय महाव्याहृतेरिति सकारस्य उत्त्व-रूप-
योर्विधानात् उत्त्वपक्षे उत्वे गुणे च रूपम् । 'महर्जगत्'
महर्लोकः । भ्रुवोर्ललाटमध्ये च सत्यलोक, 'तु' चार्धे ।

नादविन्दूपनिषत् ।

श्रीम् अकारो दक्षिणः पञ्च उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।

सकारस्तस्य पुच्छं वा अर्धमात्रा शिरस्तथा ॥ १ ॥

पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्वमुच्यते ।

धर्मश्च दक्षिणं चक्षुरधर्मश्चोत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥

भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः ।

स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥

जनलोकस्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः ।

भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥

सहस्राक्षमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

श्रीं प्रणवः पञ्चधाकारोकार-मैर्विन्दुनादयुक् ।

अन्त्यो नादस्ततो वर्ण्यस्त्रिखण्डे नादविन्दुनि ॥

तत्रायमात्रात्रयं सार्धमात्रहंसाभिधानपक्षिरूपकेण ताव-
द्विविनक्षि, श्रीं अकार इति । 'पञ्चः' पतलं, येन पक्षीत्युच्यते,
'पुच्छम्' अन्त्यत्वात् । 'वि' प्रसिद्धौ, 'शिरः' उत्तमाङ्गम्, ऊर्ध्व-
लोकफलत्वात्, रजस्तमः पादौ अधस्त्वसामान्यात् । 'सत्व
शरीर' सर्वाधारत्वात्, धर्माधर्मौ चक्षुषी गतिहेतुत्वात् ।

सप्त लोकान् हंसशरीरे विभज्य दर्शयति, भूर्लोक इत्या-
दिना । श्रीत्तराधर्यसाम्यात् भूरादीनां पादाद्याश्रयत्वम् ।
भ्रुवो लोक इति । भ्रुवय महाव्याहृतेरिति सकारस्य उत्त्व-रूप-
योर्विधानात् उत्त्वपक्षे उत्वे गुणे च रूपम् । 'महर्जगत्'
महर्लोकः । भ्रुवोर्ललाटमध्ये च सत्यलोकः, 'तु.' चार्धे ।

एवमेनं समारूढो हंसं योगविचक्षणः ॥ ५ ॥

न वध्यते कर्मचारी पापकोटि-शतैरपि ।

चाग्नेयी प्रथमा माता वायव्यैषा वशानुगा ॥ ६ ॥

भानुमण्डल-सङ्काशा भवेन्माता तथोत्तरा ।

परमा चार्द्धमाता च वारुणीं तां विदुर्वुधाः ॥ ७ ॥

सहस्राक्षमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः । सम्प्रतिरूपेण च
 यथा, "सहस्राक्षं वियतावस्य पक्षी हरेर्हंसस्य पततः स
 स देवानुरस्युपदध्य साक्षी सम्पश्यन् याति भुवनानि विष्वा"
 इति । सशाखायां पूर्वकाण्डे गतत्वात् सम्पूर्णा नोदाहृतः ।
 अस्यार्थः, सहस्रमहानि किरणाः यस्य स 'सहस्राक्षः' सूर्यः,
 एतत् ऋषिः, स च मूर्धाधिष्ठानः ; तदुक्तम् प्राणाग्निहोत्रे ।
 "तत् सूर्याग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परि-
 श्रुत एतत् ऋषिर्भूत्वा सूर्धि तिष्ठति" इति ; तसर्हति सह-
 स्रस्य 'सर्ग' अलोक 'पतत' गच्छतः अस्य 'हरेः' विष्णुरूपस्य
 'पक्ष्य' श्रोत्राण्यस्य 'वियतो' पुर्यापरावकाशभागी अत्र
 स शाखायां 'पक्षी' पतत्वे जातश्चो, 'स' श्रोदारः सर्वान् देवान्
 स विष्वाणाम् 'उरसि' हृदये मत्वरूपे 'उपदध्य' निराय
 'उप' नि भुवनानि मायान् पश्यन् याति शाखया ब्रह्मलोक
 एतत् अर्थः ; अत्रोक्तं उपासकोऽपि तयानोति भावः । मन्त्र
 सूर्याग्निर्भूत्वा ।

एते इत्येव प्रथमं देवामन्त्रं फलार्थं ज्ञात्वा मन्त्रशुद्ध्या साक्षात्
 देवता आदौ आत्मनोऽपि । 'पक्षी' स-यसा स-यकृतिवति
 पक्ष्ये, 'श्रोत्राणां' मन्त्रार्थेन । 'उरसि' मन्त्रार्थे, 'स' मन्त्र-
 चोऽपि मन्त्रार्थे । अर्थस्य + 'उरसि' 'उरसि' मन्त्रार्थे ।

कलात्रयानना वापि तासां माता प्रतिष्ठिता ।

एष ओङ्कार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥ ८ ॥

घोषिणी प्रथमा माता विद्युन्माला तथापरा ।

पतङ्गी च तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी ॥ ९ ॥

पञ्चमी नामधेया च षष्ठी चैन्द्री विधीयते ।

सप्तमी वैष्णवी नाम शङ्करी च तथाष्टमी ॥ १० ॥

नवमी महती नाम ध्रुवेति दशमी मता ।

एकादशी भवेन्मौनी ब्राह्मीति द्वादशी मता ॥ ११ ॥

इदानीं चतसृणामुदात्तादिभेदेन लक्षणं प्रत्येकं तिस्र-
स्त्रिस्रो मात्रा दर्शयितुमाह, कलात्रयानना वेति । वा शब्द-
सार्थे ; 'तासां' चतसृणां मात्राणां मध्ये एकैका मात्रा कला-
त्रयानना च 'प्रतिष्ठिता' नियिता, 'कलात्रयेण' मात्रात्रयेण
'धाननम्' प्राणनं यस्याः सा, मात्रात्रयशरीरा इत्यर्थः । 'एषः'
इत्युपसहारः ।

इदानीं द्वादशानां कलानां मध्ये स्थानतो नामतच्चिन्ता-
रूपा धारणा दर्शयति, धारणाभिरिति । 'घोषः प्रज्ञा तत्
फला घोषिणी, 'विद्युन्माली' यच्चराजः, तल्लोकप्रदा विद्यु-
न्माली, 'पतङ्गी' पक्षिणी, आकाशगतिप्रदत्वात्, 'वायुवेगिनी'
शीघ्रगतिप्रदा, 'नामधेया' पितृलोकप्रदत्वात् ; पितरो हि
नामभिरिच्छन्ते, "यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेत् ब्रह्म
शाश्वतम्" इत्युक्तेः । 'चैन्द्री' इन्द्रसायुज्यप्रदत्वात् ; 'वैष्णवी'
विष्णुलोकप्रदत्वात् ; 'शङ्करी' शिवलोकप्रदत्वात् ; 'महती'
महलोकप्रदत्वात् ; 'ध्रुवा' ध्रुवलोकप्रदत्वात् ; 'मौनी' मुनीना

प्रथमायान्तु मातायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
 स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
 द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यज्ञो महात्मवान् ।
 विद्याधरस्मृतौयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिज्ञाम् ॥ १३ ॥
 पञ्चम्यासथ मातायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
 उषितः सहदेवत्वं सोमलोके मत्नीयते ॥ १४ ॥
 षष्ठासिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पटम् ।
 अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिन्तशा ॥ १५ ॥
 नवम्याञ्च महर्लोकं दशम्याञ्च ध्रुवं व्रजेत् ।
 एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् १६ ॥ २ ॥
 ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
 मद्रोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो गतः ॥ १७ ॥

नाद तपोलोकं प्रददाति ; तेन 'ब्राह्मो' ब्रह्मलोकं गमयति ;
 तेन तस्य परन्तु फलं नादास्ते न लभ्यते ॥

दशमीं तत्रशरणात् स्थितास्तु करणस्य प्राणवियोगि फल
 विगेषे नास्ति अचिनमाह, प्रथमायामिथ्यादिना । चतुर्थिका
 प्राञ्च समुत्क्रान्तं च वन्द्यम् । देव ३ पात्रे सप्त देवे' योषित
 च उषितं सप्त अस्मन्तो' 'शाश्वतं' अज्ञानपरिनिवृत्तम् ॥२७॥

पञ्चम्यासथ मातायां यदि प्राणैर्वियुज्यते । तस्य
 उषितः सोमलोके मत्नीयते । षष्ठासिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पटम् ।
 अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिन्तशा ॥ १५ ॥ नवम्याञ्च महर्लोकं दशम्याञ्च ध्रुवं व्रजेत् ।
 एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १६ ॥ ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
 मद्रोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो गतः ॥ १७ ॥

अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत् ।
 अनौपम्यमभावश्च योगयुक्तं तदादिशेत् ॥ १८ ॥
 तद्भक्तस्तत्प्रमासक्तः शनैर्मुञ्चेत् कलेवरम् ।

• गेडश षष्ठप्रश्नोक्ताः, तद्रहितम् ; यतो 'ज्योतिषां' मन-आदीनां
 वक्षुरादीनां सूर्यादीनाञ्च उदयः, "तस्य भासा सर्वमिदं
 विभाति" इति श्रुतेः ।

कथमिदं लभ्यते ? यदा तदेतद्वारणा भवति, किं नाद-
 धारणया फलं ? मनोलय एव ; तदुक्तम् ।

"काष्ठे प्रवर्तितो वज्रिः काष्ठेन सह शाम्यति ।

भादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते" ॥ इति

द्वादशान्तेः तदेवाह मनो लीनमिति ।

• ननु मनोलये माध्यमिकवच्छून्यमेव तत्त्वं फलं स्यादि-
 त्यत आह आदिशेदिति । यदा मनो लीनं भवेत्तदा 'आदि-
 शेत्' उपदिशेत् गुरुः, तदैव हि परमोऽधिकारः, न तु मना-
 गपि विषयाभिनापे सति मुख्योऽधिकारः । अथवा, 'तदा-
 दिशेत्' लब्धमिति कथयेत् मध्यस्थः, मध्ये मनो विशेषणानि ।
 उपमैव औपम्यम्, स्वार्थं व्यण् , न औपम्यं यस्य मनसः अनौ-
 पम्यम्, न भावयति चिन्तयति इत्यभावम्, जीवपरमात्मनो-
 रैक्यं योगः, तद्युक्तम् ; अथवा 'योगः' चित्तहृत्तिनिरोधः,
 तद्युक्तम् ।

अथवा योगयुक्तस्य मनसः किं लक्षणम् ? अत आह,
 मन इति । यदा मनो लीनं भवेत् तथा अनौपम्यमभाव
 भवेत्, तदा 'योगयुक्तम्' प्राप्तयोगमिति 'आदिशेत्' कथये-
 दित्यर्थः । तस्मिन् भक्तिर्यस्य स तद्भक्तः । "भक्त्या लभ्यस्वन-

प्रथमायान्तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
 स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
 द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यत्नो महात्मवान् ।
 विद्याधरस्तृतीयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिकाम् ॥ १३ ॥
 पञ्चम्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
 उषितः सहदेवत्वं सोमलोके सहीयते ॥ १४ ॥
 षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदम् ।
 अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिन्तथा ॥ १५ ॥
 नवम्याञ्च महर्लोकं दशम्याञ्च ध्रुवं व्रजेत् ।
 एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् १६ ॥२
 ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
 सदीदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुद्दयो यतः ॥ १७ ॥

लोक तपोलोकं प्रददाति ; तेन 'ब्राह्मी' ब्रह्मलोक गमयति ;
 तेन ततः परन्तु फल नादान्ते न लभ्यते ॥

इदानीं तत्तद्धारणासु स्थितान्त करणस्य प्राणवियोगे फल-
 विशेषं नामभिः सूचितमाह, प्रथमायामित्यादिना । चतुर्थिकां
 प्राप्य समुत्क्रान्त इत्यन्वयः । देवत्व प्राप्य सह देवैः 'ओषितः'
 आ उषितः मन् ब्रह्मलोकं 'शाश्वत' ब्रह्मायुःपरिमितम् ॥२॥

पञ्चमाक्षरस्य नादान्तस्य विन्दुनामकस्य फलमाह, तत
 इति । ततः परतर परं ब्रह्म इत्यन्वयः, ज्ञेयमिति शेषः ।
 पूर्वोक्तं फलं परं, तस्मादिदमुत्कृष्यते इति परतरं, 'निष्कल'
 कला द्वादशमात्राः, तद्विषयातिग निष्कल ; यदा, 'कला.'

निरोधो न चोत्पत्तिर्न वन्द्यो न च शासनम् ।
 मुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥१०॥२॥
 एवात्मा मन्तव्यो जायत्-स्वप्न-सुषुप्तिषु ।
 नतयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥
 एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 तथा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥
 'सम्भृतमाकाशं' लीयमाने घटे यथा ।
 ते लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥ १३ ॥
 'वद्विविधाकारं' भिद्यमानं पुनः पुनः ।
 'ग्नं' न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥
 'इ-मायावृतो' यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे ।
 'न्नि' तमसि चैकत्वमेकमिवानुपश्यति ॥ १५ ॥ ३ ॥

तदेवेति यत् साक्षात् भवति, तदेव ब्रह्म, न तु तदेव नैव-
 ते शक्यते । 'निरोधः' मरणम्, 'शासनम्' उपदेश, न
 कस्य इति । 'एषा' इति पदच्छेदः इदमर्थको निपातः,
 १, इत्येषा चेद्बुद्धिः, तर्हि 'परमार्थता' सत्यार्थज्ञता सम्पन्ने-
 र्गः । 'व्यतीतस्य' निष्क्रान्तस्य अधिकारिणः, 'नभोपमः'
 काशतुल्यः ; छान्दसः सन्धिः, नभशब्दोऽकारान्तः । 'भिद्य-
 नं' देहजालं, 'नित्यशः' नित्यम् आत्मानं स जानाति
 तीयान्तात् स्वार्थं शस्प्रत्ययः । शब्देति । शब्दमात्रं या
 या न वास्तवी, "वाचा रक्षणम्" इति श्रुतेः ; तथा ग्राह्यतो
 वत्, तावत् 'पुष्करे' ह्यत्-पुण्डरीके तिष्ठति । 'भिद्ये' ज्ञानेन

यत्तत्तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं
 तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तं

'गणपतिस्तु' तद्व्यतिरिक्तम्, अनन्तविशेषणम्, नत 'मि
 संक्त, रक्षित यदा भवति, तदा अत्र वक्ष्यते।

प्रथमाधिकारिण प्रत्याह, स्वरेणिति। 'स्वरेण' प्रथमं
 गुरूपदेशेन प्रणयेन वा 'योग' शितनिरोधं 'ममयेत्' अत्र
 भेत, 'अस्वर' गच्छतीति 'पर' यस्तु 'भावयेत्' चिन्तयेत्।
 'भावेन' भाव्यमानेन चिन्त्यमानेन 'भायः' यस्तु परं ब्रह्म,
 'अभावः' शून्यं नेष्यते, किन्तु अस्तोति 'इष्यते' गम्यते; इय
 सर्पणे; ब्रह्मसाक्षाद्भवतीत्यर्थः। ये गत्वर्थास्ते ज्ञानार्थाः।
 अथवा 'स्वरेण' अकारोकारोपलक्षितेन जाग्रत्-स्वप्नाख्येन योगं
 कुर्यात्, अज्ञातिशयेन जाग्रत्-स्वप्नेऽपि तदभ्यास-सम्भवात्,
 'अस्वर' मकारोपलक्षितम् आनन्दस्थानम् 'परम्' अग्रतनम्
 भावयेत्। 'अस्वरेण' मकाराख्येन भावेन मात्रया 'नाभाव'
 अभावो न, किन्तु पूर्णो 'भावः' तुरीयम् 'इष्यते' गम्यते इति
 तदुक्तममृतविन्दौ,

"अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति" इति।

निरोधो न चोत्पत्तिर्न वन्द्यो न च शासनम् ।
 तामुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥१०॥२॥
 एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिषु ।
 तानवयाह्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥
 एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
 कधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥
 तसम्भृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा ।
 टो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥ १३ ॥
 टवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।
 इमं न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥
 शब्द-मायाहतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे ।
 भिन्ने तमसि चैकत्वमेकमेवानुपश्यति ॥ १५ ॥ ३ ॥

तदेवेति यत् साक्षात् भवति, तदेव ब्रह्म, न तु तदेवं नैव-
 मिति शक्यते । 'निरोधः' मरणम्, 'शासनम्' उपदेशः, न
 मुक्तिश्च इति । 'एषा' इति पदच्छेदः इदमर्थको निपातः,
 यद्वा, इत्येषा चेद्बुद्धिः, तर्हि 'परमार्थता' सत्यार्थज्ञता सम्पन्ने-
 त्यर्थः । 'व्यतीतस्य' निष्क्रान्तस्य अधिकारिणः, 'नभोपमः'
 आकाशतुल्यः ; छान्दसः सन्धिः, नभशब्दोऽकारान्तः । 'भिद्य-
 मानं' देहजाल, 'नित्यशः' नित्यम् आत्मानं स जागति,
 द्वितीयान्तात् स्वार्थं शस्प्रत्ययः । शब्देति । शब्दमात्रं या
 माया न वास्तवी, "वाचा रक्षणम्" इति श्रुतेः, तथा आहतो
 यावत्, तावत् 'पुष्करे' हृत्-पुण्डरीके तिष्ठति । 'भिन्ने' ज्ञानेन

पक्षपात-विनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ६ ॥
 स्वरेण सन्धयेद् योगमस्वरं भावयेत् परम् ।
 अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥ ७ ॥
 तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
 तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥
 निर्विकल्पमनन्तञ्च हेतु-दृष्टान्त-वर्जितम् ।
 अप्रमेयमनाद्यञ्च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥

'पक्षपातेस्तु' तत्त्वचिन्तनम्, अतत्त्वविस्मरणञ्च, तेन 'विनि
 मुक्तं, रहितं यदा भवति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ।

प्रथमाधिकारिणं प्रत्याह, स्वरेणेति । 'स्वरेण' शब्देन
 गुरुपदेशेन प्रणवेन वा 'योग' चित्तनिरोधं 'सन्धयेत्' आर-
 भेत, 'अस्वरं' शब्दातीतं 'परं' वस्तु 'भावयेत्' चिन्तयेत् ।
 'भावेन' भाव्यमानेन चिन्त्यमानेन 'भावः' वस्तु परं ब्रह्म,
 'अभावः' शून्यं नेष्यते, किन्तु अस्तीति 'इष्यते' गम्यते ; इष्य
 सर्पणे ; ब्रह्मसाक्षाद्भवतीत्यर्थः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ।
 अथवा 'स्वरेण' अकारोकारोपलक्षितेन जाग्रत्-स्वप्नाख्येन योगं
 कुर्यात्, अद्वातिशयेन जाग्रत्-स्वप्नेऽपि तदभ्यास-सम्भवात्,
 'स्वरं' मकारोपलक्षितम् आनन्दस्थानम् 'परम्' अग्रेतनम्
 भावयेत् । 'अस्वरेण' मकाराख्येन भावेन मात्रया 'नाभाव'

न, किन्तु पूर्णो 'भावः' तुरीयम् 'इष्यते' गम्यते इति

. त . र . ,

"अस्वरेण मकारेण पद सूक्ष्मञ्च गच्छति" इति ।

क्षीरवत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥
 घृतमिष पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम्
 सततं मन्ययितव्यं मनसा मन्यानभूतेन ॥ २० ॥
 ज्ञाननेत्रं समादाय चरेद्वक्त्रिमतःपरम् ।
 मिष्कलं निर्मलं शान्तं तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् २१
 सर्वभूताधिवासञ्च यद्भूतेषु वसत्यधि ।
 सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेव
 तदस्म्यहं वासुदेव ॥ २२ ॥ इति ॥ ४ ॥
 इत्यथर्ववेदे ब्रह्मविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ४ ॥

वर्णता भवति, विद्वान् अन्येषु क्षीरवज्ज्ञानं 'पश्यते' परीक्ष्य
 गृह्णाति ; यथा 'लिङ्गिनः' वैतथारिणः आभीराः गवां क्षीर
 गृह्णन्ति, तद्वत् ।

सदृष्टान्तं ज्ञेयस्य ग्रहणोपायमाह, घृतमिवेति ज्ञाननेत्र-
 मिति । 'ज्ञानं' शास्त्रोक्तं, तदेव 'नेत्रं' दृष्टिः, तत् 'समादाय'
 शास्त्रतो गुरुतय गृहीत्वा ततः परं 'वक्त्रि' वैश्वानरम् अनु-
 भवरूपं 'चरेत्' साधयेत् । साक्षात्कारस्य वक्त्रिता शास्त्रे
 प्रसिद्धा ; यथा,

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन" इति ।

यदा 'वक्त्रि' प्रणवं 'चरेत्' उच्चरेत् ; वक्ष्यति च. अग्नि
 शब्दमेवानुचिन्तयेत् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति । शब्दस्या-
 ग्निता सुखजत्वात् "सुखादग्निरजायत" इति श्रुतेः, प्रका-
 शकत्वाच्च ।

अनुभवस्य विषयमाह निष्कलमिति । अनुभवस्य स्वरू-

श्रीहारां रागमाहृष्टा द्विष्णं कृत्वा तु मारयिम् ।

ब्रह्मलोक-प्रदानं दीं मद्राराधन-तत्परः ॥ २ ॥

तावदर्थेन गन्तव्यं यावद्द्रव्यं पयि स्थितं ।

विद्या रघुपथं स्थानं रघुमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥

भावा निहृपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जिता ।

अक्षरैश्च मकारैश्च पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति ॥ ४ ॥

१. तदर्थेनाकारादाराद्यं प्रवर्तते . प्रयत्नस्य उत्पत्त्याः शोभा-
 भासः । गता. ब्रह्मविद्यायाः 'परम' वारणम् अश्रयणम्
 'अश्रयणं ज्ञानमप्राप्य नोत्सृजेत्' 'उत्फलायत्' दीपिकायत्
 यथा दीपिका तन्मात्रं मार्गं गृहीता गृहमप्राप्य नोत्सृज्यते.
 रागं ज्ञानं साक्षात्कारं पर्यन्तं नोत्सृजेदित्यर्थः । श्रीहारां
 रघु गतिरित्युक्त्वात्. रघुः श्रीवारः ; 'विष्णुम्' उकारदेवता
 रारयिं एत्या , स हृष्टं गतीं प्रेरका, तेन मारय्य सम्भवति ।
 अकार देवता यो ब्रह्मा. तस्य यः 'लोक.' ब्रह्मसदनं, तस्य
 पदं मार्गं, तदन्वेषणमीलः, मकारदेवता यो रुद्रः, तदारा-
 धनं 'तत्पर.' परायणः ।

तावदिति । 'रघेन' श्रीहारेण तावदन्तव्यं, यावत् 'रघ-
 पयि' गन्तव्यं गच्छन् तन्मार्गं स्थितं , समासान्तविधेरनित्य-
 त्वादप्रत्ययो न कृतः । स्थित्वेति । यदा तदेत्यध्याहारः ; यदा
 रघस्य पन्था' रघुपथः ; समासान्तोऽकारः , तस्य 'स्थान'
 स्थितिः निहृत्तिर्भवति ; अत्र तिष्ठतिर्निहृत्ती वर्तते , तदा
 'स्थित्वा' विद्यत्कालं विलम्ब्य रघुम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति'
 साध्यसाधनभाष-रहितं स्थानं प्रविशतीत्यर्थं, साकारोपासना-
 परिवासित-चेतसो यतयो ब्रह्मपदवीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

अथ असृतविन्दूपनिषत् ।

श्रीं शास्त्राख्यधीत्य मेधावी अभ्यसा च पुनः पुनः
परमं ब्रह्मविदाया उल्कावान्नान्यथोत्तमृजेत् ॥ १ ॥

पमभिनीय दर्शयति, तदिति । 'तत्' ज्ञानं ब्रह्मा इति
मात्तार' स्मृतम् । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽस्मिन् सर्वभू-
षिवास' यत् भूतेष्वधिजसति, यस्मादधिकमिति मत्तमी, सर्व-
नृपहृत्तर्त्तलेन वासुदेव इति ममिदं तदहमस्मि, म एव वा-
देव इति ममिदं तदहमस्मि, म एव वासुदेव ईश्वरोऽपि श्री-
शरणो विहाणीममित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाख्यार्था ।

नाशरणेन रचिता श्रुतिमातोपजीविना ।

अण्णपद-नाशानां दीपिका ब्रह्मविन्दुके ।

इति ब्रह्मविन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

असृतस्य गथा विन्दुस्यैत्युच्यते इति चेन्न ।

असृतस्योऽप्यण्णपदोऽसृतविन्दुस्तथा नायम् ॥ १ ॥

नाशरणेन रचिता श्रुतिमातोपजीविना ।

असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

इति असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

असृतस्यैव तस्मात्प्राचीनं भवति कर्मणा प-
रमं ॥

ओङ्कारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वा तु सारथिम् ।

ब्रह्मलोक-पदान्वेषी रुद्राराधन-तत्परः ॥ २ ॥

तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथ-पथि स्थितः ।

क्वित्वा रथपथ-स्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥

माता लिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जिता ।

अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति ॥ ४ ॥

त्ये तदर्थसाक्षात्काराय प्रयतेत ; प्रयत्रथ वक्ष्यमाणो योगा-
भ्यामः । यद्वा, ब्रह्मविद्यायाः 'परम' कारणम् अध्ययनम्
'अन्यथा' ज्ञानमप्राप्य नोत्सृजेत्, 'उष्कावत्' दीपिकावत् ;
यथा दीपिका तमसि मार्गं गृहीता गृहमप्राप्य नोत्सृज्यते,
तद्वत् शास्त्रं साक्षात्कार-पर्यन्तं नोत्सृजेदित्यर्थः । ओङ्कारं
रथ गतिहेतुत्वात्, रथः ओङ्कारः ; 'यिप्सुम्' उकारदेवता
सारथिं कृत्वा ; स द्रुष्टुं गती प्रेरकः, तेन सारथ्यं सम्भवति ।
अकार-देवता यो ब्रह्मा, तस्य यः 'लोकः' ब्रह्मसदमं, तस्य
'पट' मार्गः, तदन्वेषणशीलः, मकारदेवता यो रुद्रः, तदारा-
धने 'तत्परः' परायणः ।

तावदिति । 'रथेन' ओङ्कारेण तावद्गन्तव्यं, यावत् 'रथ-
पथि' गन्तव्यं गच्छन् तन्मार्गं स्थितः ; समासान्तविधेरनित्य-
त्वादप्रत्ययो न कृतः । स्थित्वेति । यदा तदेत्यध्याहारः, यदा
रथस्य पत्न्याः रथपथः ; समासान्तोऽकारः, तस्य 'स्थान'
स्थितिः निवृत्तिर्भवति ; अत्र तिष्ठतिर्निवृत्तौ वर्तते ; तदा
'स्थित्वा' कियत्कालं विलम्ब्य रथम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति'
साध्यसाधनभाव-रहितं स्थानं प्रविशतीत्यर्थः, साधारोपासना-
परिवासित-चेतसो यतयो ब्रह्मपदवीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

अथ अमृतविन्दूपनिषत् ।

ओं शास्त्राख्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्मविद्याया उल्कावान्नान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

पमभिनीय दर्शयति, तदिति । 'तत्' ज्ञानं ब्रह्माहमित्ये-
माकारं स्मृतम् । सर्वेषां भूतानामधिवासीऽस्मिन् सर्वभूता-
धिवासं यच्च भूतैस्वधिवसति, यस्मादधिकमिति सप्तमी, सर्वा-
नुग्रहकर्तृत्वेन वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासु-
देव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव ईश्वरोऽपि, त्रै-
श्वरयोर्ब्रह्मण्यैक्यमित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाख्यार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्पृष्टपद-वाक्यानां दीपिका ब्रह्मविन्दुके ।

इति ब्रह्मविन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

अमृतस्य यथा विन्दुमृत्युं हरति देहिनाम् ।

अल्पग्रन्थोऽप्यष्टखण्डोऽमृतविन्दुस्तथा ह्ययम् ॥ १ ॥

योगसाधनस्य प्रथमा पीठिकामाह, शास्त्राणीति । मेधा-
वीति । अध्ययनेन तर्काभ्यासेन मेधापि कर्तव्या इत्यर्थ-
यच्छ्रुतिः ।

“पण्डितो मेधावीति, बाह्यश्च पाण्डित्यश्च निर्विद्योति-
च” । श्रुतिरपि ।

“यस्तर्केणानुमन्वते म धर्मं वेद नेतरः” इति ।

ब्रह्मविद्यायाः परम कारणं जीवितमिति शेषः । 'उल्का-
वत्' चञ्चलं विद्युदग्निपित-तुल्य जीवितम्, 'अन्यथा' प्रकारान्त-
रेण कामव्यसनादिना 'नोत्सृजेत्' न क्षिपेत्, शास्त्राख्यधीत्ये-

ओङ्कारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वा तु सारथिम् ।

ब्रह्मलोक-पदान्वेषी रुद्राराधन-तत्परः ॥ २ ॥

तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथ-पथि स्थितः ।

क्षित्वा रथपथ-स्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥

मात्रा लिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जिता ।

अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति ॥ ४ ॥

त्ये तदर्थसाक्षात्काराय प्रयतेत ; प्रयत्नश्च वक्ष्यमाणो योगा-
भ्यासः । यदा, ब्रह्मविद्यायाः 'परम' कारणम् अध्ययनम्
'अन्यथा' ज्ञानसंप्राप्य नोत्सृजेत्, 'उल्कावत्' दीपिकावत् ;
यदा दीपिका तमसि मार्गं गृहीता गृहमप्राप्य नोत्सृज्यते,
तद्वत् शास्त्रं साक्षात्कार-पर्यन्तं नोत्सृजेदित्यर्थः । ओङ्कारं
रथ गतिहेतुत्वात्, रथः ओङ्कारः ; 'विष्णुम्' उकारदेवता
सारथिं कृत्वा ; स ह्यूर्ध्वगती प्रेरकाः, तेन सारथ्यं सम्भवति ।
अकार-देवता यो ब्रह्मा, तस्य यः 'लोकः' ब्रह्मसदग, तस्य
'पद' मार्गः, तदन्वेषणशीलः, मकारदेवता यो रुद्रः, तदारा-
धने 'तत्परः' परायणः ।

तावदिति । 'रथेन' ओङ्कारेण तावद्गन्तव्यं, यावत् 'रथ-
पथि' गन्तव्यं गच्छन् तन्मार्गं स्थित', समासान्तविधेरनित्य-
त्वादप्रत्ययो न कृतः । स्थित्वेति । यदा तदेत्यध्याहारः ; यदा
रथस्य पन्थाः रथपथः ; समासान्तोऽकारः, तस्य 'स्थान'
स्थितिः निवृत्तिर्भवति ; अत्र तिष्ठतिर्निवृत्तौ वर्तते, तदा
'स्थित्वा' कियत्कालं विलम्ब्य रथम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति'
साध्यसाधनभाव-रहितं स्थानं प्रविशतीत्यर्थः, साकारोपासना-
परिवाहित-चेतसो यतयो ब्रह्मपदबीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

शब्दादिविषयाः पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।

चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥५॥

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥

श्रुतेः । 'मात्राः' अकारादयः, तासां 'लिङ्गं' जागरितस्थानो
वह्निःप्रज्ञः समाङ्ग इत्यादि, तस्य 'पदं' स्थानं जागरादि
त्यक्त्वा 'शब्देन' स्वरैण 'व्यञ्जनेन च' मकारेण 'वर्जितं' रहि
तम् । 'अस्वरैण' स्वरातिरिक्तेन मकारेण अन्तरङ्ग-साधनेन
'सूक्ष्म पदं' तुरीयाख्य गच्छति ।

शब्दादीति । शब्दादीनि पञ्च 'विषयाः' तदुपलक्षिता
नोन्द्रियाणि 'अतिचञ्चल' सर्वेन्द्रिय-विषयव्यापि मनश्च
'आत्मनः' सूर्यस्थानीयस्य, रश्मय इति, 'चिन्तनम्' आत्मैक्या
पाटनमिति यावत्, स प्रत्याहारः इत्यर्थः ; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

“यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि ।

प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगवद्विर्महात्मभिः” ॥ इति ।

प्रत्याहार इति । यम नियमासनानि तु बाह्याङ्गत्वात् न
गणितानि । यम-नियमो तु ,

“अहिंसा सत्यमस्तेयममद्रो ह्योरमत्रयः ।

आस्तिता ब्रह्मचर्यञ्च मौनं सौम्यं चमाभयम् ॥

गौत्रं जपस्तपो ह्यंशं यथातिथ्यं सुरार्चनम् ।

तीर्थाटनं परार्धं च तृष्टिराचार्यं संप्रथम् ।

पते यमा र्चनियमा उभयोर्होदगं स्मृताः ॥”

इति दृष्टव्यं । 'तर्कं' मनस्य 'समाधि' निर्दिष्टासन 'रश्मि'

'रश्मि' गुरुपरिदृष्टं रूपं 'चिन्तयेत्' आयेत् । अन्तर इति ।

यथा पर्वतधातूनां दह्यन्ते धमनान्मलाः ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥७॥

प्राणायामैर्दहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

किल्बिषञ्च क्षयं नीत्वा रुचिरञ्चैव चिन्तयेत् ॥८॥

रुचिरे रेचकञ्चैव वायोराकर्षणन्तथा ।

प्राणायामास्त्रयः प्रीक्ता रेचक-पूरक-कुम्भकाः ॥९॥

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१०॥२

उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।

‘रुचिरे’ चिन्त्यमाने सति रेचकं कुर्यात् ; चकारात् कुम्भकम् .
तथा वायोः ‘आकर्षणम्’ अन्तर्नयनं कुर्यात् ।

प्राणायामत्रयं कुर्यादित्याह, प्राणायामा इति । ‘प्राणा
यामाः’ निरोधाः ‘त्रयः’ त्रिविधाः । प्राणायाममन्त्रमाह
मव्याहृतिमिति । व्याहृति-शिरसोरपि सप्रणवत्वं बोधव्यम् .
तदुक्तम् ;

“एता एता सदेतेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥” इति ।

‘एता.’ सप्त व्याहृती, ‘एता’ गायत्रीम्, ‘एतेन’ शिरसा,
‘एभिः’ प्रणवैः ; शक्ती सत्या त्रिः पठेत्, अशक्ती तु सकृत्पठेत् ।

प्रत्येकं रेचकादीनां लक्षणमाह, उत्क्षिप्येति । वायुम्
‘उत्क्षिप्य’ ऊर्ध्वं नीत्वा ‘आकाशम्’ उदरं कृत्वा ‘निरात्मकं
प्राणरहितम् ;

शब्दादिविषयाः पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम् ।

चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥५॥

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च पङ्क्तो योग उच्यते ॥ ६ ॥

श्रुतेः । 'मात्राः' अकारादयः, तासां 'लिङ्गं' जागरितस्थानो वहिःप्रक्षः सप्ताङ्ग इत्यादि, तस्य 'पदं' स्थानं जागरादि त्यक्त्वा 'शब्देन' स्वरिण 'व्यञ्जनेन च' मकारिण 'वर्जितं' रहितम् । 'अस्वरिण' स्वरातिरिक्तो मकारिण अन्तरङ्ग-साधनेन 'सूक्ष्म पदं' तुरीयाख्यं गच्छति ।

शब्दादीति । शब्दादीनि पञ्च 'विषयाः' तदुपलक्षितानिन्द्रियाणि 'अतिचञ्चल' सर्वेन्द्रिय-विषयव्यापि मनश्च 'आत्मनः' सूर्यस्थानौयस्य, रश्मय इति, 'चिन्तनम्' आत्मैक्यापादनमिति यावत्, स प्रत्याहारः इत्यर्थः; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

“यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि ।

प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगवद्धिर्महात्मभिः” ॥ इति ।

प्रत्याहारः इति । यम-नियमासनानि तु बाह्याङ्गत्वात् न गणितानि । यम-नियमौ तु ,

“अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसञ्चयः ।

आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यञ्च मौनं स्थैर्यं चमाभयम् ॥

शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्य सुरार्चनम् ।

तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्य-सेवनम् ।

एते यमाः सनियमा उभयोर्हादश स्मृताः ॥”

इति द्रष्टव्यौ । 'तर्कः' मननं 'समाधिः' निदिध्यासनं 'रुचिर' मनोहरं गुरूपदिष्टं रूप 'चिन्तयेत्' ध्यायेत् । रुचिर इति ।

मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संचिष्यात्मनि बुद्धिमान् ।
 धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्त्तिता ॥१५॥
 आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्कं उच्यते ।
 यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 भूमिभागे समे रम्ये सर्वदोष-विवर्जिते ।
 कृत्वा मनोमयीं रक्षां जम्भा चैवाथ मण्डलम् ॥१७॥
 पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ।
 बद्धा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥१८॥

मानितया ; प्रशान्तस्यापीति । इदमेव लक्षणम् ; अन्वस्य
 यथा रूपाधिकारो न भवति, तद्वत् यस्य रूपदर्शनेऽप्यविक्रियं
 मनः, काष्ठवत् देहेऽप्यास्थारहितः, स प्रशान्त इत्यर्थः । मन
 इति । 'मनः' मानसं 'सङ्कल्पकं' सङ्कल्पकत्वं 'ध्यात्वा' विचिन्त्य
 'आत्मनि' बुद्धौ प्राप्ते वा सञ्चिष्य 'आत्मानं' प्राणं बुद्धि वा
 'धारयित्वा' स्थिरीकृत्य यत् तिष्ठति सा धारणा उक्ता ।

चतुर्णां लक्षणमुक्त्वा शिष्टयोस्तर्क-समाधोराह, आगम-
 स्येति । आगम-विरोधेन ऊहने वाद्यता-प्रसङ्गात् ; यं 'लब्ध्वा'
 प्राप्यापि दृष्ट्वापि 'अवमन्येत' अवजानीयात् यदर्धेपि शब्दा-
 द्दिष्टमिति लभ्यते, यं प्राप्य सर्वमन्यत् न रोचते, स समाधि-
 रित्यर्थः "यं लब्ध्वा वापरं लाभं मन्यते नाधिक ततः" इति
 गीतोक्तेः । 'मनोमयीम्' आत्मचिन्तनरूपां चक्रमन्त्रादिना
 दिगवन्धादिरूपां वा 'मण्डल' मण्डलवाङ्मणम् आदित्बदेवत्यं
 "यदेतन्मण्डलं तपति" इत्यादिरूपम् । पद्मकमिति । पद्म
 कादीनां लक्षणानि योगयाज्ञवल्क्ये उक्तानि ।

शून्यभावेन युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ११ ॥

न चोच्छ्वसेन्नानुच्छ्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् ।

एवं वायुर्ग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥

वक्त्रेणोत्पलनालेन वायुं कृत्वा निराश्रयम् ।

एवं वायुर्ग्रहीतव्यः कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥

अन्धवत् पश्य रूपाणि शृणु शब्दमकर्णवत् ।

काष्ठवत्पश्यते देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥ ३ ॥

“आत्मा देह-मनो ब्रह्म स्वभाव-धृति बुद्धिषु । प्रयत्ने वापि” इति, अपि-शब्दात् प्राणे चेति विखाभिधानात् । ‘आत्मानं प्राणं’ शून्यत्वेन योजयेत्, स रेचक इत्यर्थः ।

अनुच्छ्वसेदिति । नञ्स्तिङा समासः । उच्छ्वासानुच्छ्वासे न कुर्यात्, किन्तु निगरण-लक्षण-मनुच्छ्वासमेव कुर्यात्, स एव गृह्येत इत्युक्तत्वात् । वक्त्रेणेति । उत्पलस्य नालमिव वायुमक्षार हेतुत्वात्, तादृशेन वक्त्रेण वायु ‘निराश्रय’ वह्निर्निर्गत कृत्वा यदवस्थान स कुम्भक, प्रकारान्तरेण कुम्भकः एवमिति । यथा वह्नि कृत, तथा वक्त्रेण ‘ग्रहीतव्यः’ अन्तर्नेयः । नीत्वा रोदव्य इति द्विविध कुम्भकस्य लक्षणम्, तदुक्तम् ।

“प्रणादि रेचनान्त प्राणायामस्तु वैदिकः ।

रेचनादि प्रणास्त प्राणायामस्तु तान्त्रिकः” ॥ इति ।

प्रत्याहार प्राणायामशालंकरणे उक्ता धारणा मध्यायनं तदधिकारिण्य शास्त्रे लक्षयति अमृतविन्दुः । ‘पश्य’ इति शब्दः इति श्रुतेर्वच, ते’ तत्र स्तोत्रे देहं काष्ठवत् पश्यति इति

मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संचिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।
 धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्त्तिता ॥१५॥
 आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते ।
 यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 भूमिभागे समे रस्ये सर्वदोष-विवर्जिते ।
 कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा चैवाथ मण्डलम् ॥१७॥
 पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ।
 बद्धा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥१८॥

मानितया ; प्रशान्तस्यापीति । इदमेव लक्षणम् ; अन्वस्य
 यथा रूपादिकारो न भवति, तद्वत् यस्य रूपदर्शनेऽप्यविक्रियं
 मनः, काष्ठवत् देहेऽप्यास्धारहितः, स प्रशान्त इत्यर्थः । मन
 इति । 'मनः' मानसं 'सङ्कल्पक' सङ्कल्पकत्वं 'ध्यात्वा' विचिन्त्य
 'आत्मनि' बुद्धौ प्राण्ये वा संचिप्य 'आत्मान' प्राणं बुद्धि वा
 'धारयित्वा' स्थिरौकृत्य यत् तिष्ठति सा धारणा उक्ता ।

चतुर्णां लक्षणमुक्त्वा शिष्टयोस्तर्क-समाधोराह, आगम-
 स्येति । आगम-विरोधेन ऊहने वाह्यता-प्रसङ्गात् ; यं 'लब्ध्वा'
 प्राप्यापि दृष्ट्वापि 'अवमन्येत' अवजानीयात् यदर्थेपि शब्दा-
 द्दिष्टमिति लभ्यते, यं प्राप्य सर्वमन्यत् न रोचते, स समाधि-
 रित्यर्थः "यं लब्ध्वा वापरं लाभ मन्यते नाधिक ततः" इति
 गीतोक्तेः । 'मनोमयीम्' आत्मचिन्तनरूपां चक्रमन्त्रादिना
 दिग्बन्धादिरूपां वा 'मण्डल' मण्डलब्राह्मणम् आदित्बदेवत्वं
 "यदेतन्मण्डलं तपति" इत्यादिरूपम् । पद्मकमिति । पद्म-
 कादीनां लक्षणानि योगयाज्ञवल्क्ये उक्तानि ।

“ऊर्वरूपरि विप्रेन्द्र ! कृत्वा पादतले उभे ।
 पद्मामनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पृजितम् ॥
 जानूर्वारन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
 ऋजुकायः ममामीनः स्वस्तिकं तत् प्रचचते” ॥ इति ।

तत्रैव प्रकारान्तरेण स्वस्तिकमुक्तम् ।

“सीवन्यामात्मनः पार्श्वं गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
 सव्ये दक्षिण गुल्फन्तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।
 एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपाप-प्रणाशनम्” ॥ इति ।
 “गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
 पार्श्व-पादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्धा सुनिश्चलम् ।
 भद्रासन भवेदेतत् सर्वव्याधि-विपापहम्” ॥ इति ।
 ‘योगासनं’ सिद्धासनम् , तदुक्तं दृढप्रदीपिकायाम् ।
 योनिस्थानकमद्भिर्मूल-घटितं कृत्वा दृढं विन्यसेत्
 मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं कृत्वा सम विग्रहम् ।
 स्थाणुः सयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन् भ्रुवीरन्तरं
 चैतन्मोक्ष-कपाट-भेदजनक सिद्धासनं प्रोचते ॥ इति ।

मतान्तरे च ।

“मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
 गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमिदं भवेत् ॥
 एतत् सिद्धासनं प्राङ्मुख्ये वज्रासनं विदुः ।
 सुप्तासनं वदन्यन्त्ये प्राङ्मुख्यासनं परे ॥
 यमेष्विव मितार्हारोऽप्यहिसा नियमेष्विव ।
 सुख्यं सर्वासनेष्वेकं सिद्धाः सिद्धासनं विदुः ॥
 चतुरशीति-पीठेषु सिद्धमेव सदाभ्यसेत् ।
 द्वि-सप्तति-सहस्रेषु सुपुत्राभिव नाडिषु” ॥ इति ।

नासिका-पुटमद्भुल्या पिधायैकेन मारुतम् ।
 आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिन्तयेत् ॥१८॥४॥
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येकेन रेचयेत् ।
 दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममल-च्युतिम् ॥२०॥
 पश्चाद्भायेत पूर्वोक्तं क्रमान्मन्त्रं विनिर्दिशेत् ।

योगार्धमासनमिति वा । उत्तरेति । योगस्य उत्तरमार्गप्रद-
 च्चात् । नासिकेति । एवं नासिकापुटम् अद्भुल्या पिधाय 'एकेन'
 पार्श्वेन 'मारुतं' वायुम् आकृष्य 'धारयेत्' अन्तः स्तम्भयेत्,
 'अग्नि' तेजोमयम्, अर्घ्यप्रकाशकश्च शब्दमेव अभिचिन्तयेत् ।

क शब्दम् ? इत्यपेक्षायामाह, ओमित्येकाक्षरमिति ।
 ओमित्येतेनेव मन्त्रेण 'एकेन' पूरणातिरिक्तेन पार्श्वेन रेचयेत्
 वायुं , तदुक्तम् ।

“वडपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ।

धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्येण रेचयेत्” ॥ इति ।

'दिव्यमन्त्रेण' प्रणवेन 'आत्ममल-च्युतिं' शरीरमल-नाशं
 नाडीशुद्धिं, प्राणायामैर्नाडीमलाः शयन्ति ततस्तासु वायु-
 प्रचारो भवति । 'आत्ममलः' पापं, तस्य 'च्युतिं' नाशम् इति
 वा ; तदुक्तम् ।

“नित्यमेव प्रकर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्व्यहरद्गः कृताः” ॥ इति ।

'पश्चात्' प्राणायामैः पाप दग्धा 'ध्यायेत्' चिन्तयेत् 'पूर्वोक्तं'
 शब्दमेवाभिचिन्तयेदित्युक्तं, 'क्रमशः' अनुक्रमेण अकारोकार-
 मकारार्हमात्राः लोक-वेद-देवाग्न्यादि संहिता घोषिण्यादि-
 मात्राः क्रमसंहिताश्च 'ध्यायेत' चिन्तयेत्, 'मन्त्र' मन्त्रं 'निर्दि-

स्थूलातिस्थूल-मात्रायां नातिमूर्धमतिक्रमः ॥२१॥

तिर्य्यगूर्ध्वमधो दृष्टिं विनिधाय्य महामतिः ।

स्थिरस्थायी विनिष्काम्पस्तदा योगं समभ्यसेत् ॥२२॥

शेत् उच्चरेत् ; अत्र मन्त्रेत्यविभक्तिको निर्देशः । स्थूलेति ।

‘स्थूलमात्रा’ अशीति-प्रणवावृत्तिपर्यन्तं धारणम् ; तदुक्तम् ।

“प्रातर्मध्यदिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान् ।

शनैरशीति-पर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्” ॥ इति ।

‘अतिस्थूला’ ततोऽप्यधिकाधिकं धारणम् ; एवं स्थूलायां मात्रायाम् अतिस्थूलायाश्च मात्रायाम् ‘अतिम्’ अतिशयम् ऊर्ध्वं नयेत्, मात्रास्वतिशयं न कुर्यादित्यर्थः । कस्मात् न कुर्यात् ? प्रत्युत अतिशये शीघ्रं सिद्धिर्भवति ? इत्यत आह, अतिक्रम इति । एव हि वायोरतिक्रमे दोष उक्तः,

“हिक्का श्वासश्च कासश्च शिरः-कर्णादि वेदना ।

भवन्ति विविधा दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात्” ॥ इति ।

तिर्य्यगिति । ‘तिर्य्यक्’ अग्रे धावन्तीम् ‘ऊर्ध्वम्’ आकाश-गामिनीम् ‘अधः’ वा चरणन्यस्तां ‘दृष्टिं’ नेत्रकान्तिं ‘विनिधाय्य’ धृत्वा ‘महामतिः’ स्थूललक्ष्यः, ‘स्थिरः’ चित्तेन, ‘स्थायी’ दृढासनः । दृष्टेस्तिर्य्यक् त्वमुक्तम् ।

“अन्तर्लक्ष वहिर्दृष्टिर्निमेषोऽप्येव-वर्जिता ।

एषा हि शाश्वतो मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता” ॥ इति ।

ऊर्ध्वं त्वमप्युक्तम् ।

“भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी” । इति ।

अधस्त्वमप्युक्तम् ।

“दृष्ट्या निचलतारया वहिरधः पश्यन्” ॥ इति ।

तालमात्रा तथा योगो धारणा योजनन्तथा ।

द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियतः स्मृतः ॥२३॥

‘विनिष्कम्पम्’ विशेषेण निष्कम्पम् ‘योगम्’ उत्तम योगं तदा प्रभ्यसेत् । निष्कम्पोऽप्युत्तमो योगः, सवाप्यो मध्यमः, अस्वेदः कनीयान् : तदुक्तम् ।

*कनीयसि भवेत् स्वेद’ कम्पो भवति मध्यमे ।

उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं मुहुः” ॥ इति ।

कम्पात् ‘निष्कान्तः’ अग्रेगतः, निष्कम्पः उत्तमः, विशेषेण निष्कम्पः अत्युत्तमः, तं समभ्यसेत् ।

तालेति । अथ पदार्थो योगशास्त्रे ‘कालतः’ कालेन ‘नियतः’ एकारप’ स्मृतः । कः पदार्थः ? एकतालो वायोः कालतो वटिः स्थूलस्य मध्ये प्रवेश’, मध्यस्थस्य च वह्निरनिर्गमनं, सा नियतकाला भवति ; यावत्काला पूर्वदिने, तावत्काला परदिने, इति मात्रा नियतकाला भवति ; अन्यथा कल्पपर्यन्तं भूविबरे भवति ।

षोडश पूरणे चेत्, चतुःषष्टिः कुम्भने, द्वात्रिंशत् रेचने इति ; ‘योगः’ समाधिः, सोऽपि नियतकालः ; अन्यथा कल्पपर्यन्तं भूविबरे समाधिस्थस्य विदेह-कैवल्याभाव-प्रसङ्गः । ‘धारणा’ मनःसङ्कल्पकामित्यादि-लक्षणा, सापि “धारयेत् पञ्च घटिका भवरोगैर्निमुष्यते” इत्यादौ नियतकालैवोक्ता ; ‘योजनं’ सयोजनं प्राणापानयोः ; यथा पूर्वदिने चेत् षोडश प्राणायामाः, तर्हि परदिने ततो न्यूना अधिका वा न भवन्ति । द्वादशमात्रो योगो नादविन्दावुक्तः, सोऽपि कालतो नियतः स्मृतः ; परस्पर-तुल्यकाला एव घोषिण्यादयो ध्येया इत्यर्थः । अथ च तालादिः फलेऽपि कालतो नियतः स्मृतः, नियतकाल-

स्थूलातिस्थूल-मात्रायां नातिमूर्धमतिक्रमः ॥२१॥

तिर्य्यगूर्ध्वमधो दृष्टिं विनिधाय्य महामतिः ।

स्थिरस्थायी विनिष्कम्पस्तदा योगं समभ्यसेत् ॥२२॥

शेत् उच्चरेत् ; अत्र मन्त्रेत्यविभक्तिको निर्देशः । स्थूलेति ।

‘स्थूलमात्रा’ अशीति-प्रणवावृत्तिपर्यन्तं धारणम् ; तदुक्तम् ।

“प्रातर्मध्यदिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान् ।

शनैरशीति-पर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्” ॥ इति ।

‘अतिस्थूलां’ ततोऽप्यधिकाधिक धारणम् ; एवं स्थूलायां मात्रायाम् अतिस्थूलायाञ्च मात्रायाम् ‘अतिम्’ अतिशयम् ऊर्ध्वं नयेत्, मात्रास्वतिशयं न कुर्यादित्यर्थः । कस्मात् न कुर्यात् ? प्रत्युत अतिशये शीघ्रं सिद्धिर्भवति ? इत्यत आह, अतिक्रम इति । एव हि वायोरतिक्रमे दोष उक्तः,

“ह्रिका श्वासञ्च कासञ्च शिरः-कर्णादि वेदना ।

भवन्ति विविधा दोषाः पवनस्य व्यतिक्रमात्” ॥ इति ।

तिर्य्यगिति । ‘तिर्य्यक्’ अग्रे धावन्तीम् ‘ऊर्ध्वम्’ आकाश-
गामिनीम् ‘अधः’ वा चरणन्यस्ता ‘दृष्टि’ नेत्रकान्तिं ‘विनि-
धाय्य’ धृत्वा ‘महामतिः’ स्थूललक्ष्यः, ‘स्थिरः’ चित्तेन, ‘स्थायी’
दृढासनः । दृष्टेस्तिर्य्यक् त्वमुक्तम् ।

“अन्तर्लक्ष वहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेष वर्जिता ।

एषा हि शाश्वतो मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता” ॥ इति ।

ऊर्ध्वं त्वमप्युक्तम् ।

“भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी” । इति ।

अधस्त्वमप्युक्तम् ।

“दृष्ट्या निचलतारया वहिरधः पश्यन्” ॥ इति ।

यत्प्रतिपादनादमृतविन्दुरिति ग्रन्थाभिधा । अत्रेत्यं योग-
प्रक्रिया । यम-नियमाभ्यां क्षपित-वाह्यदोषः, निर्वाते तीर्था-
दिदेशे सिद्धक्षेत्रे वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहाद्यन्यतमदा-
सममालम्ब्य नियतभुक्,

धोतिर्वस्त्रिष्व नैतिय त्वाटकं नीलिका तथा ।

कपालभातियैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते ॥

इत्युक्तैः कर्मभिः प्राणसंयमैरेव वा शुद्धनाडीगण', प्राणा-
यामाभ्यासेन सिद्धकीवल-कुम्भकः, अद्भुष्ठादि सूक्ष्मांत-मर्मा-
प्रदेशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याह्वतेन्द्रियगण., पृथिव्यादि-
पञ्चधारणाभिः शुद्धभूत-भौतिक तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानै-
क्षपिततमोमनः, उन्मनीभाव-लक्षणं समाधिमारुरुक्षुः, षट्चक्र-
भेदेन द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत् । तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-
डिडयानबन्धजालबन्धरबन्धैः महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनेयापा-
नस्यमपानवायुमूर्द्धमाफुक्षरा, तेन मूलाधारगतं त्रिकोणस्य
मग्नि प्रज्वाल्य, तेन कन्दोक्त्यां कुण्डलीं सर्पाकारं पश्चिम-देश-
भागेन पूर्वदेशभागमष्टधावेष्ट्य, सुखेन पुच्छं गृहीत्वा, मुखस्य
सुषुम्णा सुखे प्रवेश्य, सुप्तं प्रताप्य, तानेन प्रयोष्य. रोधने
सुषुम्णा सुखं विरलीकृत्य, प्रसार्य, तत्र साग्निशिशु वायु
मनसा प्रवेश्य. पश्चदेशस्य वंशाकृति-सुषुम्णाया. पर्वस्यानी
यानि चक्राणि ओद्धारं समुत्थरन्, मनसा विष्णुचिन्तन सना-
घेन प्रायुग्नि महाघेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सहस्रदलमाक्ताभत्,
इति । तदुक्तं ऽसोपनिषदि । "त विदित्वा न इत्युभेति .
गुटमवष्टभ्य, आधारादायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठान त्रि. प्रदक्षिणी
कृत्य, मणिपूरकस्य गत्वा. अनाहतमतिव्रतस्य, विशुद्धीं प्राणान्
निरुध्य, आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं दिमाषोऽहमित्येव सर्वदा
ध्यायन् इति ।

अघोषमव्यञ्जनमस्वरञ्च अकण्ठतात्वोष्ठ मनासिकञ्च
अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कदाचित्

मेव फलं ददाति परिच्छिन्नं, न तु कालापरिच्छिन्नं फलं
ददातीत्यर्थः ।

तर्हि कालापरिच्छिन्नं फलं किम् ? इत्यत आह, अघो-
षमिति । यदक्षरं तदपरिच्छिन्नफलमित्यर्थः, तत् किम-
कारादिष्वन्यतरत् ? न इत्याह, 'अघोषं' वर्गाणां प्रथमाः,
द्वितीयाः, श-घ-साद्याघोषाः ; ततोऽन्ये घोषाः ; तत्र भवति ।
तर्हि फलव्यञ्जनं तद्रूपं नेत्याह, अव्यञ्जनमिति । तर्हि अच-
स्वरास्तद्रूपं नेत्याह, अस्वरमिति । न स्वरत्वं यस्य तदस्वरम् ।
तर्हि अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः, 'इ-चु य-शाना तालु' उ-
पूपक्षानीयानामोष्ठौ, तद्रूपं नेत्याह, अकण्ठतात्वोष्ठम्, अस्व-
रञ्च, अकण्ठोत्पन्नाविवक्षितत्वादसन्धिः ; सन्धौ तु न्यूनाक्षरं
छन्दः स्यात् । तर्हि नासिकानुस्वारस्य तद्रूपं नेत्याह, अना-
सिकञ्चेति । तर्हि ऋ-टु-र-घाणां मूर्धा, तदन्तर्भूतं नेत्याह,
अरेफेति । 'रेफजात' रेफवर्गो मूर्धन्य, तत्र भवतीत्यर्थः । तर्हि
ल-तु-ल-साना दन्ताः, तद्रूपं नेत्याह, उभयोष्ठवर्जितमिति ।
उभौ 'ओष्ठौ' आवरकौ यस्य उभयोष्ठौ दन्तः, तेन तदुच्चार्यो
वर्णः, तत्र भवतीत्यर्थः । यद्यप्यव्यञ्जनमस्वरमिति वर्णमात्रं
प्रतिपिद्धम्, एतावन्तो हि वर्णा, यद्व्यञ्जनानि स्वराय,
तथापि सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिषेधार्थमघोषाद्यु-
पादानम् ।

तर्हि किं तदक्षरं ? यस्य लक्षणं वक्तव्यम्, इत्यत आह,
न क्षरते कदाचिदिति । नादान्तस्य परं शास्त्रमित्यर्थः

।त्प्रतिपादनादमृतविन्दुरिति अन्याभिधा । अत्रेत्यं योग-
क्रिया । यम-नियमाभ्यां क्षपित-वाह्यदोषः, निर्वाते तीर्था-
इंदेशे सिद्धक्षेत्रे वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहाद्यन्यतमदा-
।ममालम्ब्य नियतभुक्,

धीतिर्वस्तित्य नेतित्य त्राटकं नीलिका तथा ।

कपालभातिद्यैतानि पट्कर्माणि प्रचक्षते ॥

इत्युक्तैः कर्माभिः प्राणसंयमैरेव वा शङ्खनाडीगण', प्राणा-
।माभ्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भकः, अद्गुहादि-मूर्धान्त-मर्ग-
।दिशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याह्वतीन्द्रियगण., पृथिव्यादि-
।ह्वधारणाभिः शङ्खभूत-भौतिक-तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानै-
क्षपिततमोमल', उन्ननीभाव-लक्षणं समाधिमारुरुक्षु', पट्चक्र-
भेदेन द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत् । तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-
ड्डियानबन्धजालबन्धवन्धै महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनेयापा-
नस्यमपानवायुमूर्धमाक्रुञ्चया, तेन मूलाधारगतं त्रिकोणस्य
मग्नि प्रज्वाल्य, तेन कन्दोल्यां कुण्डलीं सर्पाकारां पश्चिम-देह-
भागेन पूर्वदेहभागमष्टधावेद्य, सुखेन पुच्छं गृहीत्वा, सुखञ्च
सुषुम्णा सुखे प्रवेश्य, सुप्तां प्रताप्य, तानेन प्रबोध्य, रोधने
सुषुम्णा सुखं विरलीकृत्य, प्रसार्य, तत्र माग्निशिल वायु
मनसा प्रवेश्य, वशदेशण्य-वंशाकृति सुषुम्णायाः पर्वस्थाभी
यानि चक्राणि ओद्धारं समुत्तरन्, मनसा विष्णुचिन्तन सना-
धेन वायुग्नि सहायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सरसदलमाक्रामत्,
इति । तदुक्तं ऋषोपनिषदि । "त विदित्वा न सत्युभेति ।
गुदमवष्टभ्य, आधाराद्वायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठान त्रि. प्रदक्षिणी
कृत्य, मणिपूरकञ्च गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धी प्राणान्
निरुप्य, आत्मानमुत्थायन् ब्रह्मरन्ध्रं त्रिमासोऽहमित्येव सर्वदा
ध्यायन् इति ।

।त्प्रतिपादनादमृतविन्दुरिति ग्रन्थाभिधा । अत्रेत्यं योग-
।क्रिया । यम-नियमाभ्यां क्षपित-वाह्यदोषः, निर्वाति तीर्था-
देशे सिद्धत्वे वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिहायन्यतमदा-
।ममालम्ब्य नियतभुक्,

धोतिर्वस्तिद्य नेतिद्य त्राटकं नौलिका तथा ।

कपालभातिद्यैतानि पट्कर्मणि प्रचक्षते ॥

इत्युक्तैः कर्मभिः प्राणसंयमैरेव वा शहनाडीगणः, प्राणा-
।माम्ब्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भकः, अद्भुतादि-मूर्धान्त-मर्म-
देशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याहृतेन्द्रियगणः, पृथिव्यादि-
।अधधारणाभिः शहभूत-भौतिक-तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानैः
क्षपिततमोमल, उन्ननीभाव-लक्षणं समाधिमारुरुचुः, पट्चक्र-
भेदेन हादग्रान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत् । तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-
।ड्डियानबन्धजालबन्धवन्धैः महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनैद्यापा-
नस्थमपानवायुमूर्धमाक्रुक्षरा, तेन मूलाधारगतं त्रिकोणस्थ-
मग्निं प्रज्वाल्य, तेन कन्दोल्यां कुण्डली सर्पाकारां पश्चिम-देश-
भागेन पूर्वदेशभागमष्टधावेध्य, मुखेन पुच्छं गृहीत्वा, मुखञ्च
सुषुम्णा मुखे प्रवेश्य, सुप्तां प्रताप्य, तानेन प्रबोध्य, रोधने
सुषुम्णा मुखं विरलीकृत्य, प्रसार्थ्य, तत्र साग्निशिख वायुं
मनसा प्रवेश्य, वंशदेशस्थ-वंशाकृति-सुषुम्णायाः पर्वस्थानी-
यानि चक्राणि ओद्धारं समुच्चरन्, मनसा विष्णुचिन्तन सना-
धेन वायुग्नि-सहायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सद्मदलमाक्रामेत्,
इति । तदुक्तं हंसोपनिषदि । “तं विदित्वा न मृत्युमेति,
गुटमवष्टभ्य, आधाराहायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठान त्रिः प्रदक्षिणी-
कृत्य, मणिपूरकक्ष गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धी प्राणान्
निरुध्य, आन्नामनुधायन् ब्रह्मरन्ध्रं त्रिमात्रोऽहमित्येव सर्वदा
धायन् इति ।

अघोषमव्यञ्जनमस्वरञ्च अकण्ठताल्वीष्ठ मनासिकञ्च
अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कदाचित्

मेव फलं ददाति परिच्छिन्नं, न तु कालापरिच्छिन्नं फल
ददातीत्यर्थः ।

तर्हि कालापरिच्छिन्नं फलं किम् ? इत्यत आह, अघो-
षमिति । यदक्षरं तदपरिच्छिन्नफलमित्यर्थः, तत् किम-
कारादिष्वन्यतरत् ? न इत्याह, 'अघोषं' वर्गाणां प्रथमाः,
द्वितीयाः, श-य-साद्याघोषाः ; ततोऽन्ये घोषाः ; तत्र भवति ।
तर्हि फलव्यञ्जनं तद्रूपं नेत्याह, अव्यञ्जनमिति । तर्हि अचः
स्वरास्तद्रूपं नेत्याह, अस्वरमिति । न स्वरत्वं यस्य तदस्वरम् ।
तर्हि अ-कु-ह-विसर्जनीयाना कण्ठः, 'इ-चु य-शाना तालु' उ-
पूषधानीयानामोष्ठौ, तद्रूपं नेत्याह, अकण्ठताल्वीष्ठम्, अस्व-
रञ्च, अकण्ठीत्पन्नाविवक्षितत्वादसन्धिः ; सन्धी तु न्यूनाक्षरं
ह्रस्वः स्यात् । तर्हि नासिकानुस्वारस्य तद्रूपं नेत्याह, अना-
सिकश्चेति । तर्हि ऋ-टु-र-पाणा मूर्धा, तदन्तर्भूतं नेत्याह,
अरेफेति । 'रेफजात' रेफवर्गो मूर्धन्यः, तत्र भवतीत्यर्थः । तर्हि
ख-तु-ल-साना दन्ताः, तद्रूपं नेत्याह, उभयोष्ठवर्जितमिति ।
उभौ 'ओष्ठौ' आवरकौ यस्य उभयोष्ठौ दन्तः, तेन तदुच्चार्यो
वर्णः, तत्र भवतीत्यर्थः । यद्यप्यव्यञ्जनमस्वरमिति वर्णमात्रं
प्रतिषिद्धम्, एतावन्तो द्वि वर्णाः, यद्वाञ्जनानि स्वराद्य,
तथापि सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिषेधार्थमघोषाद्यु-
पादानम् ।

तर्हि किं तदक्षरं ? यस्य लक्षणं यत्कथ्यम्, इत्यत आह,
न क्षरते कदाचिदिति । नादास्तस्य परं शान्तामित्यर्थः

तृप्तिपादनादसृतविन्दुरिति ग्रन्थाभिधा । अत्रेत्यं योग-
क्रिया । यम-नियमाभ्यां क्षपित-वाह्यदोषः, निर्वाते तीर्था-
ऽदेशे सिद्धत्वे वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहायन्यतमटा-
नमालम्ब्य नियतभुक्,

धीतिर्वस्तिश्च नेतिय त्वाटकं नीलिका तथा ।

कपालभातिद्यैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते ॥

इत्युक्तैः कर्मभिः प्राणसंयमैरेव वा शब्दनाडीगण', प्राणा-
माभ्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भक', अद्भुष्ठादि-सूक्ष्मांत-मर्म-
देशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याह्वतेन्द्रियगणः, पृथिव्यादि-
क्षधारणाभिः शुद्धभूत-भौतिक-तत्त्वः, सगुण-निर्गुण-ध्यानैः
ऽपिततमोमल', उन्ननीभाव-लक्षणं समाधिमारुरुक्षुः, षट्चक्र-
भेदेन द्वादशान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत् । तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-
च्छिद्यानबन्धजालबन्धवन्धैः महाबन्ध-महावेध-शक्तिचालनैर्यापा-
नस्यमपानवायुमूर्द्धमाक्रुक्ष्णा, तेन जूलाधारगतं त्रिकोणस्य-
मग्निं प्रज्वाल्य, तेन कन्दोल्यां कुण्डलीं सर्पाकारा पश्चिम-देह-
भागेन पूर्वदेहभागमष्टधावेध्वा, मुखेन पुच्छं गृहीत्वा, मुखेन
सुषुम्णा मुखे प्रवेश्य, सुप्तां प्रताप्य, तानेन प्रबोध्य, रोधने
सुषुम्णा मुखं विरलीकृत्य, प्रसार्य, तत्र साग्निशिखं वायुं
मनसा प्रवेश्य, वशदेशस्य-वंशाकृति-सुषुम्णायाः पर्वस्थानी-
यानि चक्राणि ओद्धारं समुत्थरन्, मनसा विष्णुचिन्तन सना-
थेन वायुग्नि सहायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सहस्रदलमाक्रामेत्,
इति । तदुक्तं हंसोपनिषदि । "त विदित्वा न सृष्टुमेति,
गुटमवष्टभ्य, आधारादायुमुत्थाप्य, स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणी-
कृत्य, मणिपूरकक्ष्ण गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धी पाणान्
निरुध्य, आन्नामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं त्रिमात्रोऽहमित्येवं सर्वदा
ध्यायन् इति ।

न च प्रणापानयोर्युगपन्निरोधे शूल-ह्रिकाभानादि दोष-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरुपट्टिष्ठबोधत्रयस्य युगपदनुष्ठितस्य
महिम्नः, अमृत-मुखस्य महिम्नः, अमृतमुखस्य जलपूर्णघट-
स्येव दोषानवकाशात् । अस्य च योगस्य फलमन्तरावगतिरूप
स्वरव्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अधोपमित्यादिना उपसङ्गतम् ।

घट् कर्माणि यथा—

“चतुरङ्गुल-विस्तारं सित्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् ।

ततः प्रत्याहरेच्चैतदाख्यातं धौतिकर्म तत् ॥ १ ॥

नाभिदग्ने जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः ।

आधाराकुञ्चनं कुर्यात् प्रख्यातं वस्तिकर्म तत् ॥ २ ॥

सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाली प्रवेशयेत् ।

सुखान्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते ॥ ३ ॥

ईचते निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्म समाहितः ।

अश्रु-सम्पात-पर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं मतम् ॥ ४ ॥

अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्द सव्यापसव्यतः ।

नतांसो भ्रामयेदेषा नीली गोलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥

भस्त्रेव लोहकारस्य रेच पूरी ससम्भ्रमौ ।

कपालभाती विख्याता कफदोष-विशोषिणी” ॥ ६ ॥ इति ॥

बन्धत्रयं चुरिकायां व्याख्यातम् । महाबन्धो यथा ।

“पाष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।

वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणन्तथा ॥ १ ॥

पूरयित्वा ततो वायु हृदये चिवुकं दृढम् ।

निभृत्य योनिमाकुञ्च मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥

धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिल शनैः ।

सव्याङ्गे च समभ्यस्य दत्ताङ्गे पुनरभ्यसेत् ॥ ३ ॥

मतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत् ।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणास्तेन हि गच्छति ।

ऋतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्ग-गमनाय वै ॥ २५ ॥

राजदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोक्तं भवेदिति ॥ ४ ॥

अयं अत्रु महाबन्धो महासिद्धि-प्रदायकः ।

कालपात्रा महाबन्ध-विमोचन-विचक्षण' ।

अयञ्च सर्वनाडीनाम्बुर्हगति-प्रबोधकः" ॥ इति ।

महाबधो यथा ।

"महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमात्मधीः ।

वायूना गतिमाह्वय निभृत वाण्डमुद्रया ॥ १ ॥

न्यस्तहस्तयुगो भूमी निभृतं ताडयेच्छनैः ।

पुटद्वयं ममाह्वय वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥

सोम-सूर्याग्नि-बन्धाय जायते वासृताय वै ।

ऋतावस्था समुत्पन्ना ततो वायुं विरेचयेत् ।

महाबधोऽयमभ्यासाम्महासिद्धि प्रदायकः" ॥३॥ इति ।

शक्तिचालनं यथा ।

"पुच्छं प्रगृह्य भुजगीं सुप्तामुद्धोधयेद् बुधः ।

निद्रां विहाय सा ऋत्वा ऊर्ध्वमुत्तिष्ठते हटात्" ॥१॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

मन्तसो वङ्किना तत्र वायुना चालितो यदा ।

प्रसार्य फण्भङ्गो ग प्रबोधं याति तत्तदा" ॥१॥ इति ॥५॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे केनोपायेन नेतव्यः ? इत्याह,
येनेति । 'असौ' योगी 'येन' मनोलक्षणेन करणेन 'मार्गं'
गन्तव्यं 'पश्यते' प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राणः
'तेन' एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थान-

न च प्रणापानयोर्युगपन्निरोधे शूल-हिकाधानादि दोष-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरुपट्टिद्वयोधत्रयस्य युगपदनुष्ठितस्य
महिम्नः, अमृत-मुखस्य महिम्नः, अमृतमुखस्य जलपूर्णघट-
स्येव दोषानवकाशात् । अस्य च योगस्य फलमक्षरावगतिरूप
स्वरव्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अधोघमित्यादिना उपसंहृतम् ।

षट् कर्माणि यथा—

“चतुरङ्गुल-विस्तारं सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् ।

ततः प्रत्याहरेच्चैतदाख्यात धौतिकम् तत् ॥ १ ॥

नाभिदन्ने जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः ।

आधाराकुञ्चनं कुर्यात् प्रख्यातं वस्तिकर्म तत् ॥ २ ॥

सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् ।

मुखाग्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते ॥ ३ ॥

ईक्षते निचलदृशा सूक्ष्मलक्ष्म समाहितः ।

अशु-सम्पात-पर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं मतम् ॥ ४ ॥

अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्यतः ।

नतांसो भ्रामयेदेषा नीली गोलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥

भस्त्रेव लोहकारस्य रेच पूरौ ससम्भ्रमौ ।

कपालभाती विख्याता कफदोष-विशोषिणी” ॥ ६ ॥ इति ॥

बन्धत्रयं क्षुरिकायां व्याख्यातम् । महाबन्धो यथा ।

“पार्थिवं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।

वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिण चरणन्तथा ॥ १ ॥

पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिवुक दृढम् ।

निभृत्य योनिमाकुञ्च मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥

धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिल शनैः ।

सव्याङ्गे च समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् ॥ ३ ॥

मतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत् ।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेन हि गच्छति ।

अतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्ग-गमनाय वै ॥ २५ ॥

राजदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोक्तं भवेदिति ॥ ४ ॥

अथ अलु महाबन्धो महासिद्धि-प्रदायकः ।

कान्तपात्रा महाबन्ध-विमोचन-विचक्षणः ।

अथसर्वनाडीनामूर्धगति-प्रबोधकः ॥ इति ।

महाबोधो यथा ।

“महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा पूरकमात्मधीः ।

वायूनां गतिमाकृष्य निश्चत कण्ठसुद्रया ॥ १ ॥

न्यस्तहस्तयुगो भृमी निश्चतं ताडयेच्छनैः ।

पुटद्वयं समाकृष्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥

सोम-सूर्याग्नि-बन्धाय जायते वासुताय वै ।

ऋतावस्था समुत्पन्ना ततो वायुं विरेचयेत् ।

महाबोधोऽयमभ्यासान्महासिद्धि प्रदायकः ॥३॥ इति ।

शक्तिचालनं यथा ।

“पुच्छं प्रगृह्य भुजगीं सुप्तामुद्धोषयेद् बुधः ।

निद्रा विहाय सा ऋत्वा ऊर्ध्वं मुत्तिष्ठते हटात् ॥१॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

मन्तसो वङ्गिना तत्र वायुना चालितो यदा ।

प्रसार्य फण्मङ्गोग प्रबोधं याति तत्तदा ॥१॥ इति ॥५॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे केनोपायेन नेतव्यः ? इत्याह-
येनेति । ‘असौ’ योगी ‘येन’ मनोलक्षणेन करणेन ‘मार्गं’
गन्तव्यं ‘पश्यते’ प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राणः
‘तेन’ एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थान-

न च प्रणापानयोर्युगपन्निरोधे शूल-हिक्राधानादि दोष-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरूपदिष्टबोधत्रयस्य युगपदनुष्ठितस्य
महिम्नः, अमृत-मुखस्य महिम्नः, अमृतमुखस्य जलपूर्णघट-
स्येव दोषानवकाशात् । अस्य च योगस्य फलमक्षरावगतिरूपं
स्वरव्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अघोषमित्यादिना उपसंहृतम् ।

घट् कर्माणि यथा—

“चतुरङ्गुल-विस्तारं सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् ।

ततः प्रत्याहरेच्चैतदाख्यात धौतिकर्म तत् ॥ १ ॥

नाभिदन्ने जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः ।

आधाराकुञ्चनं कुर्यात् प्रख्यात वस्तिकर्म तत् ॥ २ ॥

सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् ।

सुखान्निर्गमयेच्चैषा नेतिः सिद्धैर्निर्गद्यते ॥ ३ ॥

द्वैचते निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्मं समाहितः ।

अशु-सम्पात-पर्यन्तमाचार्यैस्त्राटक मतम् ॥ ४ ॥

अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्द सव्यापसव्यतः ।

नतांसो भ्रामयेदेषा नीली गोलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥

भस्त्रेव लोहकारस्य रेच पूरौ ससम्भ्रमौ ।

कपालभातौ विख्याता कफदोष-विशोपिणी” ॥ ६ ॥ इति ॥

बन्धतयं क्षुरिकाया व्याख्यातम् । महाबन्धो यथा ।

“पाणिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।

वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणन्तथा ॥ १ ॥

पूरयित्वा ततो वायु हृदये चिवुकं दृढम् ।

निभृत्य योनिमाकुञ्च मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥

धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिल शनैः ।

मव्याङ्गे च समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यमेत् ॥ ३ ॥

गतमत्र तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत् ।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणास्तेन हि गच्छति ।
अतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्ग-गमनाय वै ॥ २५ ॥

राजदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोक्तं भवेदिति ॥ ४ ॥
अथ खलु महाबन्धो महासिद्धि-प्रदायकः ।
कालपात्रा महाबन्ध-विमोचन विचक्षणः ।
अथञ्च सर्वनाडीनानूर्द्धगति-प्रबोधकः” ॥ इति ।

महाबन्धो यथा ।

“महाबन्धस्यिती योगी कृत्वा पूरकमात्मधीः ।
वायूनां गतिमाकृष्य निभृतं कण्ठमुद्रया ॥ १ ॥
न्यस्तद्वस्तयुगो भूमौ निभृतं ताडयेच्छनैः ।
पुटद्वय समाकृष्य वायुः स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥
सौम-सूर्याग्नि बन्धाय जायते वानृताय वै ।
नृतावस्था समुत्पन्ना ततो वायुं विरेचयेत् ।
महाबन्धोऽयमभ्यासान्महासिद्धि प्रदायकः” ॥३॥ इति ।

शक्तिचालनं यथा ।

“पुच्छं प्रगृह्य भुजगीं सुप्तमुद्धोधयेद् बुधः ।
निद्रा विहाय सा ऋत्वा ऊर्ध्वं मुत्तिष्ठते हटात्” ॥१॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

सन्तप्तो वङ्गिना तत्र वायुना चालितो यदा ।
प्रसार्य फणभृङ्गो ग प्रबोधं याति तत्तदा” ॥१॥ इति ॥५॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे केनोपायेन नेतव्यः ? इत्याह-
येनेति । ‘असौ’ योगी ‘येन’ मनोलक्षणेन करणेन ‘मार्गं’
गन्तव्यं ‘पश्यते’ प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राणः
‘तेन’ एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थान-

हृद्धारं वायुदारञ्च जर्द्धधारमतः परम् ।
 मोक्षदारविलञ्चैव शुषिरं मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
 भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
 अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
 जनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यतः क्रमात् ।
 स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं तिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रमः ।

ध्यानमेव ततः सूनाधारादौ प्राणप्रवेशे उपाय इत्यर्थः ।
 यतोऽयं प्राणप्रवेशे उपाय उपदिष्टः, अतो नित्यं 'मन्मार्गं
 गमनाय' सप्तम्या मार्गप्रवेशाय 'समभ्यमेत्' मनोधारणादि
 कुर्यात् ।

ननु येन मनो याति, तेनेव प्राण इत्यागत उपायः ।
 तयोर्मात्रं क्वास्ति ? इत्यत आह, अदिति । 'हृद्' मनसः
 'वायोश्च' प्राणस्य 'दासः' प्रवेश मार्गः, सप्तम्याप्यमूर्ध्वद्वारं
 तन्ने, क्रमशः शून्यं न पुनश्च मार्गं सप्तम्या दारमार्गो
 लभ्ये । तत उर्ध्वं किमस्ति ? इत्यत आह जनः यः
 विदुः । अतः अग्रात् दारान्तं मोक्षद्वारं तन्ने गिरी निभोऽ
 न्निर्गमयति मोक्षस्य 'दासः' उपायः प्रवर्तते, तस्य
 अर्थः इत्यस्य ।

ननु उक्तं किञ्चन अतस्तत्प्रत्ययस्य सप्तम्याप्यमूर्ध्वद्वारं तन्ने
 तयोर्मात्रं क्वास्ति ? इत्यत आह, अदिति । 'हृद्' मनसः
 'वायोश्च' प्राणस्य 'दासः' प्रवेश मार्गः, सप्तम्याप्यमूर्ध्वद्वारं
 तन्ने, क्रमशः शून्यं न पुनश्च मार्गं सप्तम्या दारमार्गो
 लभ्ये । तत उर्ध्वं किमस्ति ? इत्यत आह जनः यः
 विदुः । अतः अग्रात् दारान्तं मोक्षद्वारं तन्ने गिरी निभोऽ
 न्निर्गमयति मोक्षस्य 'दासः' उपायः प्रवर्तते, तस्य
 अर्थः इत्यस्य ।

१. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ १ ॥
 २. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ २ ॥
 ३. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ३ ॥
 ४. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ४ ॥

५. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ५ ॥
 ६. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ६ ॥

७. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ७ ॥
 ८. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ८ ॥
 ९. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ९ ॥
 १०. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ १० ॥

११. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ ११ ॥
 १२. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ १२ ॥
 १३. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४. एतन्मया कृतं नृणां सुखं तदा विदुः ॥ १२ ॥ १४ ॥

“असिमापस्तया नैजी वायुमाध्याज एव च ।
 एतेऽपि पश्यन्तेऽना धारणा पश्यन्ते ॥
 पदादिः आनुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
 आकाशं वायुपर्यन्तस्यैव स्वान् मन्वीर्यते ॥

त्रिंशत्पर्वाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः ।

एष प्राण इति ख्यातो वाह्यप्राणः सगोचरः ॥३२॥

आपायोर्हृदयान्तश्च वङ्गिस्थान तदुच्यते ।

आहृन्मध्याद् भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ॥

आ भ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते” ॥ इति ।

प्राणायाम एकः, आयम्यत्वेन प्राण उक्तः, अग्निहोत्रादा-
वुपास्यत्वेन वैक उक्तः, तयोः को सेदः ? इत्यत आह । त्रिंश-
दिति । त्रिंशत्सङ्ख्याकानि पर्वाङ्गुलानि मानस्य त्रिंशत्पर्वा-
ङ्गुलः ; अङ्गुलान्यनेक-प्रकाराणि सन्ति, तदर्थं पर्वेति विशे-
षणम् ; तिर्यक्चतुरङ्गुल मितस्य काष्ठस्य चतुर्थोऽंशः पर्वा-
ङ्गुलं, तत्रैव सुष्यङ्गुलम्, तदुक्तम् ।

“विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृताम् ।

चतुर्धा विभजेदेको भागो सुष्यङ्गुलः स्मृतः” ॥ इति ।

द्वादशाङ्गुलता, पञ्चदशाङ्गुलता चान्यत्रोक्ता ; सातु
मध्यमाङ्गुलि-मध्यपर्वतमितादि-स्थूलाङ्गुलाभिप्रायेण, श्वासस्य
स्थूल-सूक्ष्म-तारतम्याभिप्रायेण वेत्यविरोधः । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः ।

“शरीरादधिक. प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ।

चतुर्दशाङ्गुलं केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमाः” ॥ इति ।

गौरक्षेण तु षडधिकान्युक्तानि ॥

“षट्त्रिंशदङ्गुलो हसः प्रयाण कुरुते षङ्गिः ।

वाम दक्षिण भागेन ततः प्राणोऽभिधीयते” ॥ इति ।

वामे पञ्चदश, दक्षिणे च तथेति मिलित्वा त्रिंशदिति
वा न विरोधः, अयमायम्यत्वेनोक्तः प्राणः, एष प्राणो यत्र
‘प्रतिष्ठितः’, यदाधारत्वेन महिमानं गतः स प्राण इति

अशीति-षट्शतञ्चैव सहस्राणि तयोदश ।

लक्षस्यैकोऽपि निश्वासः अहोरात्र-प्रमाणतः ॥३३॥

प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।

समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

‘स्यातः’ उपास्यत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा । तटस्वलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह, वाह्येति । यो बाह्यः प्राणः स ‘गोचरः’ विषयः दृश्य इत्यर्थः । अर्थादन्यस्वदृश्य इति स्वरूपभेदः ।

ननु वाह्यप्राणस्य जन्मायुषि कियान् व्यापारः ? इति पृष्ठे तस्य परिगणनस्य वक्ष्यामसाध्यत्वादहोरात्र व्यापार परिगणनमाह, अशीतिरिति । एका अशीतिः, षट्शतञ्च, तयोदश सहस्राणि च, एको लक्षयाहोरात्रेण तावन्निश्वासः । अद्वैतोऽपि ११३६८० । अनेन मानेन आयुर्निश्वास-प्रमाणं गणनीयम्, स्मृतिविरोधश्चिन्त्य । तत्र हि “एकविंशति-सहस्राणि षट्शतानि दिने दिने” इत्युक्तम् । हंसोपनिषदि च षट्सहस्रया एकविंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्तीति । अत्रोनत्वे नासिक्य प्राणापेक्षया अन्यत्र ग्रन्थे गणना ; इह तु रन्ध्रान्तराणि मुखदीन्यपेक्षयाधिकसहस्रोक्तिः, नासिक्ये प्राणे वहति रन्ध्रान्तरेष्वपि किञ्चिद्बहव भवति, तेनाक्तसहस्रासिद्धिरित्यविरोधमिहि । यदि तु षट्सहस्रयाधिकानि षट्शतानीति नान्वयः, किन्तु गुणितानीत्यध्याहृत्य षट्सहस्रया गुणितान्येकविंशति-सहस्राणि षट्शतानि चेति व्याख्या, अधिकानीति च किञ्चिदधिकानीत्यशीतिरेवेति व्याख्या । अत्र च दशसहस्राणि लिङ्गव्यत्ययेन

त्रिंशत्पर्वाङ्गुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः ।

एष प्राण इति ख्यातो वाह्यप्राणः सगोचरः ॥३२॥

आपायोर्हृदयान्तश्च वह्निस्थानं तदुच्यते ।

आहृन्मध्याद् भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ॥

आ भ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते” ॥ इति ।

प्राणायाम एकः, आयम्यत्वेन प्राण उक्तः, अग्निहोत्रादा-
वुपास्यत्वेन वैक उक्तः, तयोः को भेदः ? इत्यत आह । त्रिंश-
दिति । त्रिंशत्सङ्ग्रहकानि पर्वाङ्गुलानि मानमस्य त्रिंशत्पर्वा-
ङ्गुलः ; अङ्गुलान्यनेक-प्रकाराणि सन्ति, तदर्थं पर्वति विशे-
षणम् ; तिर्यक्चतुरङ्गुल-मितस्य काष्ठस्य चतुर्थोऽंशः पर्वा-
ङ्गुलं, तद्वै सुष्यङ्गुलम्, तदुक्तम् ।

“विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृताम् ।

चतुर्धा विभजेदेको भागो सुष्यङ्गुलः स्मृतः” ॥ इति ।

द्वादशाङ्गुलता, पञ्चदशाङ्गुलता चान्यत्रोक्ता ; सातु
मध्यमाङ्गुलि-मध्यपर्वतमितादि-स्थूलाङ्गुलाभिप्रायेण, श्वासस्य
स्थूल-सूक्ष्म-तारतम्याभिप्रायेण वेत्यविरोधः । तथा च याज्ञ-
वल्करः ।

“शरीरादधिक. प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ।

चतुर्दशाङ्गुल केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमाः” ॥ इति ।

गोरक्षेण तु षडधिकान्युक्तानि ॥

“षट्त्रिंशदङ्गुलो हसः प्रयाण कुरुते षष्टिः ।

वाम दक्षिण भागेन ततः प्राणोऽभिधौयते” ॥ इति ।

वामे पञ्चदश, दक्षिणे च तथेति मिलित्वा त्रिंशदिति
वा न विरोधः, अयमायम्यत्वेनोक्तः प्राणः, एष प्राणो यत्र
‘प्रतिष्ठितः’, यदाधारत्वेन मद्धिमान गतः स प्राण इति

अशीति-षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश ।

नक्षत्रकोऽपि निश्वामः अक्षरात्र-प्रमाणतः ॥३३॥

प्राण आयो हृदि स्थानं अपानस्तु पुनर्गुदे ।

ननानी नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

‘प्यात,’ उपाप्यत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा । तदग्र्यनक्षत्रसमुक्ता
स्वरूपलक्षणमाह, याति । यो वाह्यः प्राणः स ‘गोचर’
दिपयः ह्यग्र इत्यर्थः । अर्थात्तन्वस्त्वह्य इति स्वरूपभेदः ।

ननु वायुप्राणस्य जन्मायुषि कियान् व्यापारः ? इति
पृष्ठे तस्य परिगणनस्य यद्वायास साध्यत्वात्क्षीरात् व्यापार
परिगणनमाह, अशीतिरिति । एका अशीति, षट्शतञ्च,
त्रयोदश सहस्राणि च, एको नक्षत्राक्षीरात्वेण तावच्चिन्वास ।
अहोऽपि ११३१८० । अनेन मानेन आयुर्निश्वाम प्रमाण
गणनीयम्, श्रुतिविरोधसिन्धु । तत्र हि “एकविंशति सह-
स्राणि षट्शतानि दिने दिने” इत्युक्तम् । हसोपनिषदि
च षट्सहस्रया एकविंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भव-
न्तीति । अत्रोन्त्वे नासिद्ध्य प्राणापेक्षया अन्यत्र अन्ये
गणना; इह तु रन्ध्रान्तराणि मुग्धादीन्यपेक्ष्याधिकस-
हस्रीकृत्, नासिद्ध्ये प्राणे वहति रन्ध्रान्तरेष्वपि किञ्चिद्दहन
भवति, तेनाहसहस्राभिद्धिरित्यविरोधासिद्धि । यदि तु षट्-
सहस्रयाधिकानि षट्शतानीति नान्वय, किन्तु गुणितानीत्य-
ध्याहृत्य षट्सहस्रया गुणितान्येकविंशति-सहस्राणि षट्-
शतानि चेति व्याख्या, अधिकानीति च किञ्चिदधिकानीत्य-
शीतिरेवेति व्याख्या । अत्र च दशसहस्राणि लिङ्गध्वत्वेन

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु मदा व्यावृत्त्य तिष्ठति ।

अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ३५७

रक्तवर्ण-मणिप्रख्यः प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ।

अपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रगोपक-मन्निभः ॥ ३६ ॥

समानस्तस्य मध्ये तु गोचीर-स्फटिक-प्रभः ।

आपाण्डुर उदानस्तु व्यानोऽप्यर्चिसमप्रभः ॥ ३७ ॥

यस्यैष मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्धनि ।

वयस्त्रौणि, तेन त्रिंशत् सहस्राणि इति व्याख्या आश्रीयते,
तदा शुत्योर्नमडाभेद' । स्यात् ।

धारणोपयोगितया प्राणादीनां स्थानान्याह, प्राण इति ।
पञ्च प्राणा वर्तन्ते ; तेषां मध्ये य आद्यः 'प्राण' प्रथममनन-
कर्त्ता, स हृदि वर्तते इत्यर्थः । नन्वेकः सर्वेष्वङ्गेषु कथं
वर्तते ? अत उक्तं व्यावृत्त्येति । विशेषेण 'आवृत्त्य' आवरण-
माच्छादनं कृत्वा व्याप्येत्यर्थः । अथ ध्यानोपयोगितया
वर्णानाह, अथेति । ब्रूम इति शेषः, पञ्चानामेव मुख्यत्वात् ।
तन्तु नाग कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जयानां दशानामपि भाव्यम् ।
याज्ञवल्क्येन तु दशानां स्थानानि कर्माणि चोक्तानि । ७ ।
रक्तेति । रक्तवर्णो यो मणिः 'तत्प्रख्यः' तत्प्रभः । 'तस्य
मध्ये' गुदस्य मध्ये, 'इन्द्रगोप' कौटविशेषः रक्तवर्णो वर्षासु
प्रथमं दृश्यते । समानः 'तस्य मध्ये' नाभिदेशस्य मध्ये
'अर्चिः' वङ्गशिखा । योगसाधनस्य प्रयोजनमाह, यस्येति ।
'मण्डल' सहस्रदलम् एकं ऋषिस्थानं 'यस्य' साधकस्य
एष मारुतो मण्डलं भित्त्वा मूर्धनि याति मूर्धस्सोटेन

यत् यत् न्विद्येद्यापि न स भूयोऽभिजायते ॥

न स भूयोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

इत्यप्रवदेते ऋतविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ५ ॥

ध्यानविन्दूपनिषत् ।

श्रीं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

तच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

द्विष्णुर्नाम महायोगी महासायी महातपाः ।

तत्त्वसार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥

यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून् ।

स यत्र कुत्रापि नृतो मोक्ष यातीत्यर्थः । द्विरक्षिर्निययार्था ।

इति शब्द समाख्यर्थः ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अष्टपद-वाक्यानां दीपिकामृतविन्दूके ॥ इति

ऋतविन्दूपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ ५ ॥

श्रीं ध्यानविन्दुर्द्विखण्डेयं विंशान्नान प्रधानिका ।

ध्यानस्य धारणादिभ्यो यदीत्याह विशिष्टताम् ॥ १ ॥

ध्यानस्य धारणादिभ्यो विशेषं बहूमिदमारभ्यते । यदीति ।

विस्तीर्णमिति स्वकार्योपलब्ध्या विस्तारो गम्यते; अन्यो

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
 वीजाक्षरात्परं विन्दुं नादं विन्दोः परे स्थितम् ।
 सुशब्दञ्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

‘भेदः’ भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यदीत्यतः प्राक् श्लोक-
 द्वय कौञ्चित् पठ्यते, तद्यथा,

“योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपा ।

तत्त्वमार्गं यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः” ॥ २ ॥ इति ।

ततः “यदि शैलसमं पापम्” इत्यादि । तत्तु योगतत्त्वोप-
 निषदादिभूतम्, अत्र प्रमादतः पठितम् । वीजिति । ‘वीजा-
 क्षर’ स्रष्टाक्षरं मकारादि त्रयं पञ्चाशद्वर्णवीजाद्यमिति पीठा-
 ल्जकर्णिकायां वर्णानां वीजत्वात् तस्मात्परं ‘विन्दुः’ विन्दुक्षरं
 वक्तते ; विन्दोः ‘परे’ भागे ‘नाद’ नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं
 सारदातिलके ।

“सच्चिदानन्दविभवात् सकल्पात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादविन्दु-समुद्भवः” ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थं स्रष्टिद्वारा प्रणवस्रष्टिरुच्यते । सनातनं
 नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणञ्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यं सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।

विकार-रहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

तथा । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।

अजगामरमथज्ञानमज्ञेयं सकल ध्रुवम् ॥

ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वयं वेद्यं हृदि स्थितम् ।

मन्त्रः दुर्गः परं नित्यं निर्गमेन निष्कलनं स्मृतम् ॥ इति ।

शक्तिः शक्तिः ; तदुक्तम्—

“तन्मन्त्रिभूतं सर्वगो भिक्षो ब्रह्मादिस्मृतिभिः ।

कर्मा भोक्ता च मंहर्ता सकलः स जगन्मयः” ॥ इति ।

तत इदिक्रमः ; आदौ सच्चिदानन्दात्मनः शक्तिः उच्छू-
नरूपतयाभिव्यक्ता पार्श्वस्थेन व्यवहार्या । तदुक्तम् ।

“तस्मादिनिर्गता नित्या सर्वगा विभ्यसम्भवा” । इति ।

तदा “निदेष्टव्या परा शक्तिः शिवतत्त्वैक मद्रता ।

ततः परिस्फुरत्यादी सर्गे तैलं तिनादिव” ॥ इति ।

तस्याः शक्तेर्नादः, तस्या एवोत्तरावधारूपः पुंकालादि-
व्यपदेशार्थः । तदुक्तम् ।

“नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामय-पदोन्मुखी ।

यदा शक्तिः स्फुरद्रूपा पुंरूपा सा तदा स्मृता” ॥ इति ।

नादादिन्दुः, तस्या एव घनीभावः क्रियाप्रधानो वि श्ते ।
तदुक्तम् ।

“सा तत्त्वसञ्ज्ञा चिन्मात्र-ज्योतिषः सन्निधेस्तदा ।

विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति विन्दुताम्” ॥ इति ।

तथा । “अभिव्यक्ता पराशक्तिरविनाभावलक्षणा ।

अखण्डा परचिच्छक्ति-व्याप्ता चिद्रूपिणी विभूः ॥

समस्त-तत्त्वभावेन विवर्त्तच्छा-समन्विता ।

प्रयाति विन्दुभावश्च क्रिया-प्राधान्य-लक्षणम्” ॥ इति ।

स च विन्दुः शिव शक्त्युभयात्मकः, शोभ्य-शोभक-सम्बन्ध-
रूपश्चेति त्रिविधः । शिवात्मतया विन्दुसञ्ज्ञः, शक्त्यात्मतया
वीजसञ्ज्ञः, सम्बन्धरूपेण नादसञ्ज्ञः, एतौ नादविन्दुभ्यामन्यौ
तत्कार्यरूपौ; एभ्यस्त्रिभ्यस्त्रिसः शक्तयो जाताः; विन्दो रौद्री,
नादाच्छेष्टा, वीजाहामा । तदुक्तम् ।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
 वीजाक्षरात्परं विन्दुं नादं विन्दोः परे स्थितम् ।
 सुशब्दञ्चाक्षरे क्षौणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

‘भेदः’ भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यदीत्यतः प्राक् श्लोक-
 द्वय कौञ्चित् पठ्यते, तद्यथा,

“योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपा ।

तत्त्वमार्गं यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः” ॥ २ ॥ इति ।

ततः “यदि शैलसमं पापम्” इत्यादि । तत्तु योगतत्त्वोप-
 निषदादिभूतम्, अत्र प्रमादतः पठितम् । वीजिति । ‘वीजा-
 क्षर’ स्रष्टाक्षरं मकारादि त्रय पञ्चाशद्वर्णवीजाद्यमिति पीठा-
 लकार्णिकायां वर्णानां वीजत्वात् तस्मात्परं ‘विन्दुः’ विन्द्वक्षरं
 वर्त्तते, विन्दोः ‘परे’ भागे ‘नादं’ नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं
 सारदातिलके ।

“सच्चिदानन्दविभवात् सकल्पात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादविन्दु-समुद्भवः” ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थं स्रष्टिद्वारा प्रणवस्रष्टिरुच्यते । सनातनं
 नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणञ्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यं सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।

विकार-रहितः साची शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

तथा । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।

अजरामरमथक्तामज्ञेयं सकलं ध्रुवम् ॥

ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वयं वेद्यं हृदि स्थितम् ।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
 वीजाक्षरात्परं विन्दुं नादं विन्दोः परे स्थितम् ।
 मुशब्दञ्चाक्षरे जौगे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

‘भेदः’ भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यदीत्यतः प्राक् श्लोक-
 द्वय कश्चित् पठ्यते, तद्यथा,

“योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपा ।

तत्त्वमार्गं यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः” ॥ २ ॥ इति ।

ततः “यदि शैलसमं पापम्” इत्यादि । तत्तु योगतत्त्वोप-
 निषदादिभूतम्, अत्र प्रमादतः पठितम् । वीजेति । ‘वीजा-
 क्षर’ स्पष्टाक्षरं मकारादि त्रयं पञ्चाशद्वर्णवीजाद्यमिति पीठा-
 लकार्णिकायां वर्णानां वीजत्वात् तस्मात्परं ‘विन्दुः’ विन्दुक्षरं
 वर्त्तते ; विन्दोः ‘परे’ भागे ‘नादं’ नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं
 सारदातिलके ।

“सच्चिदानन्दविभवात् सकल्पात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादविन्दु-समुद्भवः” ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थं सृष्टिद्वारा प्रणवसृष्टिरुच्यते । सनातनं
 नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणञ्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यः सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः ।

विकार-रहितः साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातनः ॥

तथा । निष्क्रियं निर्गुणं शान्तमानन्दमजमव्ययम् ।

अजरामरमव्यक्तमज्ञेयं सकलं ध्रुवम् ॥

ज्ञानात्मकं परं ब्रह्म स्वयं वेद्यं हृदि स्थितम् ।

दिन्दोर्महान् ; ततोऽनकारः, स द्विविधः ; ततो वैकारिका
 देवाः तैजसादिन्द्रियाणि, भूतादेस्तन्मात्रद्वारा पञ्चभूतानि ;
 ततो विराडित्यर्घसृष्टिः ; तत्र शब्दक्रमः शक्तिः, ततोऽध्वनिः,
 तस्मात्सादः, तस्मान्निरोधिका, ततोऽर्द्धेन्दुः, ततो विन्दुः, तस्मा-
 दाम्नीत्वरा ; ततः पश्यन्ती मध्यमा वाचि वैखरी सर्वजन्म-
 भूरिति ; तत्र सत्त्वप्रतिष्ठा चित् शक्तिशब्दवाच्या परमाका-
 शावस्या, सैव सत्त्वप्रतिष्ठा रजोऽनुविद्या नादशब्दवाच्याव्यक्ता-
 वस्या, सैव तम.प्राचुर्यान्निरोधिकाशब्दवाच्या, सैव सत्त्वप्राचु-
 र्यादूर्द्धेन्दुशब्दवाच्या, तदुभयसम्बन्धाद्दिन्दुशब्दवाच्या, असावैव
 विन्दुर्मूलाधारेऽभिव्यक्तः, परानाम स्वाधिष्ठाने पश्यन्ती, हृदि
 मध्यमा, जिघायां वैखरीति, तदुक्तम् ।

“सूक्ष्मा कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी ।

अश्रोत्रविपया तस्मादुद्गच्छन्त्यूर्ध्वगामिनी ॥१॥

स्वयं प्रकाशा पश्यन्ती सुषुम्णामाश्रिता भवेत् ।

सैव हृत्पद्मज प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥ २ ॥

ततः सद्ब्रह्ममात्रा स्यादविभक्तोर्ध्वगामिनी ।

सैवीरः-कण्ठ तालुस्या शिरो-घ्राणोदर-स्थिता ॥ ३ ॥

जिघामूलोष्ठ-निग्वास-रूपवर्ण-परिग्रहा ।

शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी” ॥ इति ॥ ४ ॥

पराशक्तिरूपत्वात् परात्मकत्वात् पश्यन्ती मध्यमा बुद्धि-
 र्थस्या सा मध्यमा चिरण्णगर्भस्थानीया, विशेषेण खरत्वाद्दैखरी
 विराट्स्थानीया, निरोधिकाग्नि-शिवरूपा, अर्द्धेन्दुः सोमशक्ति-
 रूप, तदुभयसयोगः सूर्यरूपो विन्दुः, तत्र शब्दसृष्टौ प्रणव-
 म्याकारोकार-मकाराः क्रमेण रुद्र-ब्रह्म-रमाधिपाः । इच्छा-
 ज्ञानशक्तिरात्मनो वज्रोन्दर्क स्वरूपिणी रौद्री ज्येष्ठा वामाशक्ति-
 रूपा गौरी ब्राह्मी वैष्णवीरूपा, विन्दुनादबीजरूपा निरोधि-

अनाहतञ्च यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् ।
 तत्परं चिन्तयेद्यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ५ ॥
 बालाग्रशत-साहस्रं तस्य भागस्य भागशः ।
 तस्य भागस्य भागार्धं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ ६ ॥

कार्त्तिकेन्दुविन्दु सञ्ज्ञाः, शक्तिरेवावस्थाविशेषा द्रष्टव्या । चर्च-
 सृष्टी तु ब्रह्म-विष्णु-रुद्राः सूर्येन्दु पावकाः इत्येवं क्रमा इति
 विशेषः । मकारात्पराणि त्रीणि शक्तिरेवस्थाविशेषाः, सप्तमी
 शास्ताप्या ; तत वर्णदेवता ब्रह्म विष्णु-रुद्रेश्वर-शिव-सर्वेश्वराः
 शक्तिशास्तावस्थेत्युक्ताः । पञ्चधात्वपचे तु,

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।
 पञ्चधा पञ्चदेवतयः प्रणवः परिकीर्तितः” ॥

इत्यन्यत्रैश्वर्योक्ता पञ्चदेवता द्रष्टव्याः । क्वचिद्वात्यामिभ
 देवता ऋचनं सर्गभेदादेवेति द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसराम । सुष्ठु 'शब्दः' नादो यस्मात् तत् 'मगच्छ
 शक्तिरूपं, तदपि परं स्थितमर्थान्नादादेवाकारादि व्यक्तं ।
 तन्निश्चयं च त्रीणि सति नि शब्दं परमं पदं वर्त्तते शास्त्रार्थं
 परं ज्ञानं । उक्तमपि स्पष्टयति ॥

अनाहतमिति । सर्वत स्वरुपापि चो नानुसक्तं, 'तस्य'
 शब्दस्य यत् 'परं' कारणं शक्तिः 'तत्परं' तस्यापि परं क्वचि
 द्वात्परं, यो विन्दुस्य स 'छिन्नसंशयः' अष्टमभेद विन्दुः ।
 अद्वयस्य चिन्तनं सर्वसमाया इत्यादि, सुष्ठु । तस्यात्यन्त
 सत्त्वमिच्छा । यान्त्रिकेति । शतशतशतं 'भागशः' भाग
 सत्त्वमिच्छा 'भागार्धं' भागशः यो भागशः भागार्धं तत् 'निर
 ञ्जनं' अद्वयं अद्वयं, सर्ववैश्वानरानुसक्तं । सुष्ठु

सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥१०॥
 अतसौ-पुष्प-सङ्काशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
 चतुर्भुजं महावीरं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ११॥
 कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
 ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ १२॥
 रेचकेन तु विद्याच्च ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।

मात्रं न पारमार्थिकौ । ननु छाया यथा वृक्षातिरिक्ता भवत्येवं जगत् ब्रह्मातिरिक्तं चेद्वैतापत्तिरित्याशङ्गाह । सकल इति । यथार्थं चायथार्थं च ।

इदानीं गुरुरूपेणाज्ञानतिमिरापह साकार-स्वरूपं ध्येयमित्याह, अतसौति । पूरकेणोपलक्षितं पूरणकाल इति यावत्, षोडशभिः प्रणवैः पूरयन्नुकारमूर्त्तिं विष्णुं नाभौ स्मरेदिति ज्ञेयम् ॥ पितामहं 'रक्तगौराङ्गं' कपिलवर्णं हृदि स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वयः । अत्रापि चतुःपष्टिभिः कुम्भयन्नुकारात्मकं चिन्तयेदिति ज्ञेयम् ॥ रेचकेनोपलक्षितं 'त्रिलोचनं चिन्तयेत्' मकारमूर्त्तिं ध्यायेत् । द्वात्रिंशद्गीरेचदेदिति ज्ञेयम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

“वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचक पूरक कुम्भकाः ।

स एष प्रणव प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः” ॥ इति ॥

तत्र पूरक कुम्भक रेचका अकारोकार-मकारा ब्रह्म विष्णु रुद्रात्मका ध्येयत्वेनोक्ता । अत्र तु ब्रह्म विष्णु-रुद्रा इति ब्रह्मणो हृदि ध्यानमुक्तम्, अन्यत्र तु स्वाधिष्ठान उक्तं, न यत्र नस्य पर्यनुयोगोऽस्ति । 'विद्यात्मा' विद्यात्मानं, व्यत्ययेन यथा, अथवा कर्तृविशेषण विद्यावान् साधक इत्यर्थः ॥

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ १३ ॥

अष्टपत्रमधः पुष्पमूर्धनालमधोमुखम् ।

कदलीपुष्प-सङ्काशं सर्वदेवमयात्मकम् ॥ १४ ॥

शताब्जं शतपत्राढ्यं विप्रकीर्णाब्ज-कर्णिकम् ।

नाभौ हृदि ललाटे च ब्रह्म-विष्णु-रुद्राणां ध्यानमुक्तः ;
तत्र स्थानत्रयपद्माना सुपुम्णारूपैकनालत्वाटेकमेवाभिप्रेत्या-
वान्तरभेदं दर्शयति, अष्टपत्रमिति । 'अधः' पुष्पमध्ये, अव-
स्थित नाभिदेशे वर्त्तमानं पुष्पम् । हृत्पद्ममाह, ऊर्ध्वेति ।
सर्वदेवमयमम्बुजम् । सर्वदेवमयात्मकमिति क्वचित् पाठः ॥
मण्डूकाद्यावरणाः तदेवात्मकम् । 'शताब्जं' शतमजानि यत्र
शताब्जं, शतग्रहणमाधिक्योपलक्षणः ; तेन मूलादि मूर्धान्त
वदुपद्मं सुपुम्णानाल, तत केचिद्वादशपद्ममाहुः, अपरे षोड-
शपद्मम्, अपरे बहुतरपद्ममाहुः, तद्यथा ।

“ततस्तु ब्रह्मके काले ध्यायेच्चक्रक्रम सुधी ।

आधारचक्रं प्रथमं कुलदीपमनन्तरम् ॥

यज्ञचक्रं ततः प्रोक्तं स्वाधिष्ठानात्मकं परम् ।

रौद्रं करालचक्रञ्च गङ्गरात्मकमेव च ॥

विद्यापदञ्च त्रिमुखं त्रिपदं कालदण्डकम् ।

उकारचक्रञ्च ततः कालद्वारं वारण्डकम् ॥

दीपकं लोभजनकमानन्दललितात्मकम् ।

मणिपूरकं सञ्ज्ञञ्च नाकुलं कालभेदनम् ॥

महोक्ताहञ्च परमं पादकं पद्मनुच्यते ।

कल्पजालं ततश्चिन्त्यं षोडशं लोलमं ततः ॥

नादावर्त्तं पदं प्रोक्तं त्रिपुटञ्च तदुत्तरम् ।

सकले निष्कले भावे सर्वतात्मा व्यवस्थितः ॥१०॥
 अतसी-पुष्प-सङ्काश' नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
 चतुर्भुजं महावीरं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥
 कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
 ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ १२ ॥
 रेचकेन तु विद्याच्च ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।

मात्रं न पारमार्थिकी । ननु छाया यथा वृक्षातिरिक्ता भव
 त्येवं जगत् ब्रह्मातिरिक्तं चेद्द्वैतापत्तिरित्याशङ्गाह । सकल
 इति । यद्यर्थे चायथार्थे च ।

इदानीं गुरुरूपेणाज्ञानतिमिरापहं साकार-स्वरूपं ध्येय-
 मित्याह, अतसीति । पूरकेणोपलक्षितं पूरणकाल इति
 यावत्, षोडशभिः प्रणवैः पूरयन्नुकारमूर्त्तिं विष्णुं नामौ
 स्मरेदिति ज्ञेयम् ॥ पितामहं 'रक्तगौराङ्ग' कपिलवर्णं हृदि
 स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वयः । अत्रापि चतुःपट्टिभिः
 कुम्भयन्नुकारात्मकं चिन्तयेदिति ज्ञेयम् ॥ रेचकेनोपलक्षितं
 'त्रिलोचनं चिन्तयेत्' मकारमूर्त्तिं ध्यायेत् । हात्रिशङ्करी-
 चयेदिति ज्ञेयम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

“वर्णावयात्मका ह्येते रेचक पूरक कुम्भकाः ।

स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः” ॥ इति ॥

तत्र पूरक कुम्भक रेचका अकारोकार-मकारा ब्रह्म विष्णु
 रुद्रात्मका ध्येयत्वेनोक्ताः । अत्र तु ब्रह्म विष्णु-रुद्रा इति
 ब्रह्मणो हृदि ध्यानमुक्तम्, अन्यत्र तु स्वाधिष्ठान उक्तं, न यत्र
 नप्य पर्यन्तयोगोऽस्ति । 'विद्यात्मा' विद्यात्मानं, व्यत्ययेन
 प्रथमा, अथवा कर्तृविशेषण विद्यायान् साधक इत्यर्थः ॥

तस्याहुर्वीजमाहृत्य आत्मा सञ्चरते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

विस्थानञ्च विमार्गञ्च विव्रह्म च विरचरम् ।

विमातञ्चार्द्धमातञ्च यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १७ ॥

किमर्धमुत्यापनम् ? अत आह, वोढुं चन्द्राग्नि-सूर्ययो-
रिति । कर्मणि षष्ठी, सूर्यचन्द्राग्नीन् वोढुमित्यर्थः, चन्द्रस्य
मध्ये सूर्यपावकयोश्चाद्यन्तयोः क्रमार्धं प्रयोगे कर्त्तव्ये एषां
वित्वाद्बहुवचनप्रयोगे च कर्त्तव्ये तद्यानुक्तिरग्नि-सूर्ययोश्चैत-
सूचनाद्यां, अग्निसूर्यो पुरुषरूपं ; चन्द्रस्य स्त्रीरूपं प्रकृति-
रूपं ; तेन प्रकृतिपुरुषौ वोढुमित्यर्थः । प्रकृतेचन्द्रस्य मध्ये
ध्यानन्तु तस्याः पुरुषेण व्याप्तिं दर्शयितुः ; प्रकृतिर्हि पुरुषेण
व्याप्ता पुरुषायत्ता च वर्त्तते । पुंसः सप्तमी वा, चन्द्रादिषु
देवतां वोढुमित्यर्थः ।

तस्येति । 'तस्य' पद्मस्य 'वीजं' तदर्जितं कर्म ज्ञानञ्च
'आहृत्य' गृहीत्वा 'आत्मा' जीवः 'सञ्चरते' लोकाप्तोकान्तरं
गच्छतीत्याहुः । 'ध्रुव' निश्चितम् ; श्रूतयः, "पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवति, पापः पापेनेति, तमेतं विद्याकर्मणी सम-
न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति, साधुकारी साधुर्भवति, पापकारी
पापो भवति" इत्याद्याः । अथवा 'सञ्चरते' पत्वात् पत्रान्तर-
गच्छति, तस्याष्टधा हृत्तिर्भवति । पूर्वदले पुण्ये मतिः,
आग्नेयां निद्रालस्यादयो भवन्ति, याम्ये क्रूरे मतिः, नैर्ऋत्ये
पापे मनीषा, वारुण्यां क्रौडा, वायव्ये गमनादौ दुहिः, सौम्ये
रतौ प्रीतिः, इशाने द्रव्यादानं, मध्ये वैराग्यं, केशरे जाग्रद-
वस्था, कर्णिकायां स्रग्ः, लिङ्गे सुपुसम् । पद्मत्यागे तुरीय-
मिति हसोपनिषदि पत्रभेदश्चुतेः । अथवा 'तस्य' पद्मस्य
'वीजं' पद्माग्रहर्णरूपम् 'आहृत्य' उच्चार्य आत्मा 'सञ्चरते'

तत्कार्क-चन्द्र-वङ्गीनामुपर्युपरि चिन्तयेत् ॥१५॥
पद्मस्योत्थापनं कृत्वा वोढुं चन्द्राग्नि-सूर्ययोः ।

कङ्कालकमतश्चक्रं विख्यातं पुटभेदनम् ॥
महाग्रन्थि विराकाच बन्धे ज्वलन सञ्ज्ञिकम् ।
अनाहतं यत्र पुटं व्योमचक्रं तथा भवेत् ॥
बोधनं ध्रुवसञ्ज्ञञ्च कलाकन्दलकं ततः ।
क्रीञ्चभेरुण्डविभव डामरं कुलपीठकम् ॥
कुलकीलाहलं हालावर्तं चैव महद्भयम् ।
घोराभैरव-सञ्ज्ञञ्च विशुद्धिः कण्ठमुत्तमम् ॥
पूर्णकं पदमाख्यातमाज्ञाकाकपुटं तथा ।
शृङ्गाटं कामरूपाख्यं पूर्णगिर्यात्मक परम् ॥
महाव्योमात्मक चक्रं शक्तिरूपमनुस्मरेत् ॥ इति ।

तदेव मूर्ध्नि शतपचाव्यमञ्ज वर्तते इति शेषः ; इदं
महस्रपत्रमित्याहुः । इदमम्बुजत्रयं सुपुम्णानलक्षणैकानालत्वा-
टेकत्वेन विवक्षितमिति विशेषण-विशेष्यभावः । कीदृशं ?
विप्रकीर्णालकणिक 'विप्रकीर्णानि' विवक्षितानि अद्यानि
पूर्वोक्तान्याधारादीनि तथा तत्कणिकाश्च यस्य ततथा नाना-
कमलमित्यर्थः । तत्र प्रत्येकमर्कं चन्द्र-वङ्गीनां मूर्त्तिरेकैको
परि ध्यायेत् । तदुक्तं "तस्मिन् सूर्येन्दु पावकम्" इति ।
'उत्थापनम्' ऊर्द्धमुग्रत्वम् । यद्यपि शरीरावयवोऽन्यथाकर्तुं
न शक्नते विनाशप्रसङ्गात्, तथाप्यधोमुग्रत्वमधोर्मानुसता,
ऊर्द्धमुग्रत्वमास्ति क्त्वेनोर्द्धलोकोन्मुखता, विकासय धिति
द्वानलनसत्त्वेन बोध्यम् । अथवा सुपुम्णानालनगानि पत्रा
स्त्वेव दाताइतानि ऊर्द्धमुग्रानि भवन्ति इति तदुत्थापनं
दृश्यम् ।

स्वटेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तराणिम् ।
 ध्यान-निर्मयनाभ्यासादेवं पश्यन्निगृह्यत् ॥ २० ॥
 यद्यैवोत्पलनात्नेन तीयसाकर्षयेत् पुनः ।
 तद्यैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी योगपटे म्रियतः ॥ २१ ॥
 अर्धमात्रां रज्जुं कृत्वा क्रापभृतनु पणजम् ।
 कर्षयेन्नानमार्गेण भ्रुवोर्मध्ये नयेन्नयम् ॥ २२ ॥
 भ्रुवोर्मध्ये ललाटस्य नासिकायान्तं मूलतः ।

'निहृष्य' मनसा तच्छा प्रवेश्यम्, चिपत् । शरत्, यथा ११
 विपुति, फल तन्मय इति, तच्छामयो लीय' आदिदर्श ।
 स्वटेरमिति । आत्मानमरणिमिति तच्छोपनिषदि पाठः ।
 'स्वटे' निहृष्य, 'पणजं' अनेन प्रचारणेन 'निगृह्यत्' 'निगृह्य' इति
 यत् नमद्वयम् 'पणजं' शृङ्गात्पदा निर्वचयित् 'रज्जुं कर्षयेत्'
 याम्' आभिहानादिषत्तमेदोर्ध्वमिति । भाष्येत् ।

अभ्यासप्रचारमात्रं, अर्धमात्रं । रज्जुं कर्षयेत् । कर्षयेत् ।
 जलमाकर्षति, एवमर्धमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये कर्षयेत् ।
 अर्धमात्रमात्रेदित्यर्थः । 'पणजं' आध्यात्मिकं 'पणजं' इति
 तच्छामं 'पणजं' तत्परं तत्परम् । तत्परं तत्परम् इति
 इति । भ्रुवोर्मध्ये, यी कर्षयेत् इति तत्परं तत्परम् इति
 धारणम् । आभिहानात् 'कर्षयेत्' इति तत्परं तत्परम् इति
 तत्परं तत्परम्, नासिके रज्जुं कर्षयेत् इति तत्परं तत्परम् ।
 इति ।

"भ्रुवोर्मध्ये एवमर्धमात्रेण रज्जुं कर्षयेत्" इति

दुःसाध्यञ्च दुराराध्यं दुःप्रेक्ष्यञ्च दुराश्रयम् ।
दुर्लभ्यं दुस्तरं ध्यानं मुनीनाञ्च मनीषिणाम् ॥ २ ॥
जिताहारो जितक्रोधो जितमहो जितेन्द्रियः ।
निर्दन्टो निरङ्गारो निराशीरपरिग्रहः ॥ ३ ॥
भ्रगम्यागम्यकर्त्ता च गुरुमानार्थ-मानसः ।
सुखानि त्रीणि विन्दति त्रिधामा तंस उच्यते ॥ ४ ॥

तदगीचरत्वात्, 'आणवम्' अणोरिति छत्त्वयभुविषयं, 'शाश्रव'
शभुविषयं, 'भ्यून' तद्विषयत्वात्, एवं सूत्रम्, 'परं' सर्वातीत-
फलं दुःसाध्यञ्च । तदुक्तम्,

“दृष्ट्वन् हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बल्लवदृष्टम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्” ॥ इति ।

अत एव तद्व्यानं 'दुराराध्यं' दुःमेध्यं 'दुःप्रेक्ष्यं' दुर्दृशं
'दुराश्रयं' कष्टसाध्यं निर्यिषयं 'दुर्लभ्यं' दुःखप्राप्यं 'दुस्तरं'
रक्तं, न केवलमध्याकं, मुनीनामपि, 'मनीषिणा'
विमताम् ।

तर्हि प्राकृतस्थैतद्व्यानप्राप्ती किमन्तरङ्गसाधनम् ? अत
एव, जितेति । जितमिताशी 'जिताहारः', हेयोपादेयानि
न तेभ्यो निष्क्रान्तो 'निर्दन्टः' समलोटाश्लवाक्षन
त्वर्थः । 'निराशीः' वाञ्छारहितः, 'भ्रगम्यागम्यकर्त्ता' यद-
'रगम्यं' स्थूलं तदपि प्रयत्नेन गम्य करोति यः सः, 'गुरुमाना-
'मानसः' गुरोर्मानः पूजा स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं
नम यस्य सः, गुरोर्मानि चार्थे च मानसं साधनाय प्रवृत्त
स्येति वा, सोऽधिकारीत्वर्थः । 'सुखानि' द्वाराणि 'त्रीणि'
ानि पूर्वोक्तानि वैराग्यमुक्त्वाहो गुरुभक्तियेति त्रीणि

अमृतस्थानं विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महद् ॥

विश्वस्यायतनं महदिति ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदे ध्यानविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

तेजोविन्दूपनिषत् ।

ओं तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।

प्राणव्यं श्वाभावं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥

तथा मृतस्य किं स्वरूपम् ? अत आह, विश्वस्येति । विश्व-
स्यायतनमित्युक्ते आकाशादि स्यात्, तदर्थमुक्तं महदिति ।
ब्रह्मैव निरवधिमाहत्त्वाधिकरणममृतं, तच्च भूमार्थे धारणाया
ध्यान मयभ्यने, येनामृतो भवतीत्यर्थः । द्विकृतिः समाप्तार्था ।

नारायणं न रजिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अमृतपदवासानां दीपिका ध्यानविन्दुके ॥

इति ध्यानविन्दूपनिषदो दीपिका समाप्तार्था ॥ ६ ॥

ॐ तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।

प्राणव्यं श्वाभावं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥

प्रथमं च ध्यानं तत्र तत्र विन्दु नादात्ता ध्यान ध्यानविन्दुः
इत्येव । इति च ध्यानं तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।
प्राणव्यं श्वाभावं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥
इति ध्यानविन्दूपनिषदो दीपिका समाप्तार्था ॥ ६ ॥

दुःसाध्यश्च दुराराध्यं दुःप्रेक्ष्यश्च दुराश्रयम् ।
 दुर्नक्ष्यं दुम्नरं ध्यानं सुनीनाञ्च मनीषिणाम् ॥ २ ॥
 कितारारो जितक्रोधो जितमद्भो जितेन्द्रियः ।
 निर्द्वन्द्वो निरक्षरारो निराशीरपरिग्रहः ॥ ३ ॥
 अगम्यागम्यकर्त्ता च गुरुमानार्थ-मानसः ।
 सुखानि त्रीणि विन्दति त्रिधासा ऋंस उच्यते ॥४॥

तदगोचरत्वात्, 'घाणयम्' अणोरिट् छत्सदस्तुद्विषयं, 'शाश्रव' शशुद्विषयं, 'भ्रूल' तद्विषयत्वात्, एवं छत्स, 'परं' सर्वातीत-फलं दुःसाध्यश्च । तदुक्तम्,

“यश्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवदटम् ।

तस्याह निग्रह मन्थे वायोरिव सुदुष्करम्” ॥ इति ।

अत एव तद्व्रतं 'दुराराध्यं' दुःसेष्यं 'दुःप्रेक्ष्यं' दुर्दृश्यं 'दुराश्रयं' कष्टसाध्य निषिषयं 'दुर्नक्ष्यं' दुःखप्राप्यं 'दुस्तरं' दुरन्तं, न केवलमश्राकं, सुनीनामपि, 'मनीषिणा' बुद्धिमताम् ।

तर्हि प्राकृतस्थैतद्व्रतप्राप्तौ किमन्तरङ्गसाधनम् ? अत आह, जितेति । हितमितायी 'जिताहारः', हेयोपादेयानि हृन्दानि तेभ्यो निष्क्रान्तो 'निर्द्वन्द्वः' समलोटाश्मकाक्षन इत्यर्थः । 'निराशीः' बाञ्छारहितः, 'अगम्यागम्यकर्त्ता' यदन्यैरगम्यं स्थलं तदपि प्रयत्नेन गम्यं करोति यः स, 'गुरुमानार्थमानसः' गुरोर्मानः पूजा स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं मानसं यस्य सः, गुरोर्माने चार्थे च मानसं साधनाय प्रवृत्तं यस्येति वा, सोऽधिकारीत्यर्थः । 'सुखानि' द्वाराणि 'त्रीणि' विसरस्यानि पूर्वोक्तानि वैराग्यमुत्साहो गुरुभक्तिश्चेति त्रीणि

चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥
 तद्ब्रह्माणं तदध्यात्मं तन्निष्ठा तत्परायणम् ।
 अचिन्तचितमात्मानं तद्गोम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
 अशून्ये शून्यभावञ्च शून्यातीतमवस्थितम् ।
 न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥ १० ॥
 सर्वञ्च परमं शून्यं न परं परमात् परम् ।
 अचिन्त्यमप्रबुधञ्च न च सत्यं न संविदुः ॥ ११ ॥

अन्यकृतानन्दः तदतीतमन्येनास्थानन्दः कर्तुं न शक्यते.
 'चित्तवृत्ति विनिर्मुक्तं' विकारातीतत्वात्, तत् 'ब्रह्माणं' लिङ्ग-
 विभक्तिष्वन्त्यः, ब्रह्मेत्यर्थः । 'तदध्यात्मं' तदेयाध्यात्ममात्म-
 न्त्यर्थः, 'तन्निष्ठा' तदेव निष्ठा मर्थादा, तदुक्तम्, "अतः परतरं
 नान्यत्" इति । 'तत्परायणं' परमयनं, तदुक्तम्, "सा काष्ठा
 सा परा गतिः" इति । 'अचिन्त' चिन्तारहितं चित्तं ज्ञान
 यस्य तादृशं, 'आत्मानम्' आत्मरूपं 'परमं प्योम' परमायाश
 'स्थितं' सर्वकार्येषु तत्परम् गत्वासीनम् अलमवत् । 'अशून्यं
 पूर्णं अचिन्त' सति 'शून्यभाव' शून्यत्वेन भाष्यमानं जडं ।
 इत्यर्थः । 'अभावशून्यम्' अथ च 'ध्येय एव' ध्यातव्य एव ससा
 श्रैरगम्यं स्थलं गत्, तद्ब्रह्म 'सर्वं' सर्वात्मकम् अथ च 'परम
 मानसः' गुरोर्मात्, 'अपरं' न परं यस्मात्तत्, निषेधाद्येन
 'परमं' यस्य स, 'अधि'; 'परमात्' अपि आकाशादे' च
 'सत्तात्' वा, 'सीनान्यत्' इति स्मृतेः । 'अप्रबुधम्' जा
 'सत्तात्' नि 'सत्यं न संविदुरिति न अपि तु सत्यं

पुखनेतत् समासाद्य सङ्घेपात् कथितं मया ।
 लब्धयोगेन बोद्धव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
 जन्मान्तर-सहस्रेषु यदा नाश्नाति किल्बिषम् ।
 तदा पश्यन्ति योगेन संसारच्छेदनं परम् ॥
 संसारच्छेदनं परमिति ॥ १० ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे योगशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आतर्पित् पतेत्. स परमं पदं गच्छेत् । कथितं मया इति
 आचार्यो जातमाद्यात्तारः शिष्यान् पति वदति . एतत्
 'पुण्यं' पत्रितं योगतत्त्व मया 'सङ्घेपात्' अविस्तारेण कथितं
 भवतिर्द्वितीयम् ; कथयन्तं मया ? प्रसन्नं 'परमेष्ठिन
 सहाय 'समासाद्य' प्राप्य 'लब्धयोगेन' ब्रह्मण' सत्ताशात्
 मया योगो लभ', इति कथित्वीत्यम् ।

यस्य योगस्य दुष्प्रापता यदाजननायाह, जन्मेति ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु तर्पामि चरत' पुंसां यदा किल्बिषं 'नाश्नाति'
 न भक्षयति न गमति तदा योगेन पर 'संसारच्छेदनं' ब्रह्म
 पश्यन्ति, लक्ष्मण,

'वन्दनी जन्मानामर्ता ज्ञानयान मां प्रपद्यते ।

यादृशं स मेष्ठिनं स साक्षात् सद्गुरुं ॥ इति ।

६, १० - सङ्घेपात्, इति शब्दः ।

संसारच्छेदनं इति लक्ष्मणं श्रुतिसाधोपनिषत् ।

यस्य दुष्प्रापता यदा जननायाह योगेश्वरः ॥

इति योगशिखा उपनिषत् १० ॥ समाप्तम् । ८ ।

योगतत्त्वोपनिषत् ।

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाकायी महातपाः ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥
यः स्तन्यं पूर्वं पीत्वापि निष्पीड्य च पयोधरान् ।
यस्मिन् जाते भगे पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमेत् ॥३॥

ओं योगिनां मुक्तिकामानां मुक्तिमार्ग-प्रदर्शिका ।

त्रयोविंशा तूपनिषद्योगतत्त्वं निरूपयति ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य तावत् फलमाह, यच्छ्रुत्वेति । मङ्गलार्थं योग-
सिद्धये च परमदेवतां स्तौति, विष्णुरिति । 'महाकायः'
यद्देहे ब्रह्माण्डकोटयो वसन्ति । 'तत्त्वमार्गे' परमार्थदृष्टिमार्गे,
यथा दीपः प्रकाशकः, तथा विष्णुर्दृश्यत इत्यन्वयः । 'पुरुषो-
त्तमः', तदुक्तम्,

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥ इति ।

योगप्रवक्ष्यामि वैराग्य तावदाह, यः स्तन्यमिति । 'यः'
विवेकी स्तनेषु भव 'स्तन्यं' दुग्धं, शरीरावयवात् यत्,
'पूर्वः' बाल्यदशायां, पीत्वापि पयोधरान् निष्पीड्य रमेत्, बाला
हि धयन्तो मातुः पयोधरौ मर्दयन्ति । पश्यात्, यस्मिन्ने
वात्मना पूर्वं भगे जातः 'तस्मिन्नेव' तज्जातीये एव भगे 'रमेत्'
रमेत ; अत्रापि निष्पीड्य च पयोधरानिति सम्बध्यते ; स

पुखमेतत् समासाद्य सङ्घेपात् कथितं मया ।
 लब्धयोगेन वोढव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
 जन्मान्तर-सहस्रेषु यदा नाश्नाति किल्बिषम् ।
 तदा पश्यन्ति योगेन संसारच्छेदनं परम् ॥
 संसारच्छेदनं परमिति ॥ १० ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे योगशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आवर्त्तयेत् पठेत्, स परमं पदं गच्छेत् । कथितं मया इति
 आचार्य्यां जातसाक्षात्कारः शिष्यान् प्रति वदति, एतत्
 'पुण्य' पवित्रं योगतत्त्व मया 'सङ्घेपात्' अविस्तरेण कथितं
 भवद्भिर्बोढव्यम्; कथम्भूतेन मया ? प्रसन्नं 'परमेष्ठिन'
 ब्रह्माण 'समासाद्य' प्राप्य 'लब्धयोगेन' ब्रह्मणः सकाशात्
 मया योगो लब्ध, इति ऋषेर्वाक्यम् ।

अस्य योगस्य दुःप्रापतां यद्वाजननायाह, जन्मेति ।
 जन्मान्तरमहस्रेषु तपामि चरतः पुंसो यदा किल्बिषं 'नाश्नाति'
 न भक्षयति न घमति तदा योगेन पर 'संसारच्छेदनं' ब्रह्म
 न्ति, तदुक्तम्,

“ब्रह्मना जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते ।

वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ॥ इति ।

द्विकृतिः मयाध्यर्था, इति शब्दश्च ।

नागायणेन रचिता अतिमात्रोपजीविना ।

अस्यद्वयं वाक्याना दीपिका योगगैरुकी ॥

इति योगशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

योगतत्त्वोपनिषत् ।

ओं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।

तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥

यः स्तन्यं पूर्वं पीत्वापि निष्पीडा च पयोधरान् ।

यस्मिन् जाते भगे पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमेत् ॥ ३ ॥

ओं योगिनां मुक्तिकामानां मुक्तिमार्ग-प्रदर्शिका ।

त्रयोविंशोऽनुपनिषद्विद्योगतत्त्वं' निरूप्यते ॥ १ ॥

अत्राप्युक्तं तावत् फलमाह, यच्छ्रुत्वेति । शङ्कराचार्येण योग-
सिद्ध्ये च परमदेवतां स्तौति, विष्णुरिति । 'शङ्कराचार्येण'
यदंशं ब्रह्माण्डकोटयो वसन्ति । 'शङ्कराचार्येण' परमार्थदर्शि मारं,
यथा दीपः प्रकाशकः, तथा विष्णुर्दृश्यत इत्यन्वयः । 'पुरुषो-
त्तमः', तदुक्तम्,

"यस्मात् परमतीतांऽऽत्मराटपि चोत्तम ।

अतीतास्मि लोके विदे च पथित परपीतम" । इति ।

योगतत्त्वोपनिषद्' पेश्यते तावदाह, य इत्यन्वयः । 'य'
विषयीकृत्य भव 'स्तन्य' दुग्ध । शरीरादयथात् २. त
'पूर्व' बाल्यदशायां, पीत्वापि पयोधरान् निष्पीडय रमेत् ३. त
इति ध्यस्तो मातुः पयोधरो भवेत्यस्ति । पश्यात्, शङ्कर-
नाम्ना पूर्वं भगे लाम 'तस्मिन्नेव' मन्त्रार्थे एव भवे, 'रमेत्'
रमेत्, अत्रापि निष्पीडय च पयोधरानिति इत्यन्वयः ।

या माता सा पुनर्भाय्या या भाय्या जननी हि मा।

यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता ॥४॥

एवं संसारचक्रेण कूपचक्र-घटा इव ।

भ्रमन्तो यानि जन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्नुते ॥५॥

त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रयः सन्ध्यास्त्रयः सुराः ।

त्रयोऽग्नयो गुणास्त्रीणि स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे ॥६॥

त्रयाणामक्षरे प्रान्ते योऽधीतेऽप्यर्द्धमक्षरम् ।

कथं परं पश्येदिति शेषः । योपिटासक्त चित्ताना माह
गामिनां ज्ञानलेयोऽपि दुर्लभ इति भावः ।

सांसारिक-धर्म-व्यवहारोऽपि सिकतासेतुप्राय इत्याह,
या इति । जन्मान्तरे इति भावः । एवमिति । 'एवम्'
उक्तेन प्रकारेण 'संसारस्य' जन्मनः 'चक्रेण' वृत्तिलक्षणेन 'कूप-
चक्रम्' 'यन्त्रम्' अरवट्टाख्य, तस्य 'घटाः' घट्ट इव, ते यथा
उपरिस्था अधोयान्ति, अधस्थाद्योपरि, तद्वत् भ्रमन्तो जीवाः
'यानि जन्मानि' पूर्वोक्तानि, तानि यान्ति इति शेषः । तानि
श्रुत्वा 'लोकान्' पितृलोक-देवल्लोकादीन् पुण्योदयेन 'समश्नुते'
प्राप्नोति इति श्रवणफलम् ।

इदानीमेतत् संसारतरणोपायं प्रणवाक्षरोपासनमाह,
त्रय इति । अकारादीनां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौश्चेति
त्रयो लोकाः, 'वेदाः' ऋग्यजुः-सामानि, 'त्रयः सन्ध्याः' तिस्रः
सन्ध्या इत्यर्थः, त्रयः 'सुराः' ब्रह्म-विष्णु-रुद्राः ब्रह्म-रुद्र-विष्णवो
वा, त्रयः 'अग्नयः' गार्हपत्य-दक्षिणाग्न्याहवनीयाः, 'गुणा-
स्त्रीणि' गुणास्त्रय इत्यर्थः, सत्त्व रजस्तमांसि, 'त्रयाक्षरे' त्रया-

तैन्न सर्वमिदं प्राप्तं लब्धं तत्परमं पदम् ॥७॥
 पुष्पमध्ये यथा गन्धं पयोमध्येऽग्नि सर्पिवत् ।
 तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम् ॥८॥
 हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तच्च पद्ममधोमुखम् ।
 ऊर्ध्वानामधोविन्दुं तस्य मध्ये स्थितं मनः ॥९॥
 अकारे शोचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ।
 मकारे लभते नादमर्जमात्रा तु निश्चला ॥ १० ॥

सदसत्परम् अकारादि यप प्रणवे । त्रयाणामिति । 'त्रया-
 णाम्' अक्षराणा मध्ये प्रान्ते 'अक्षरे' मकारे अधीते सति यः
 अर्धम् अक्षरम् अधीतेऽपि 'अपिः' अल्पभावे, तेनाधिकारिणां
 सर्वमिदं प्राप्तव्यं प्राप्तम् इह लोके यद्य परमं 'पदं' मोक्षाख्यं
 तदपि 'लब्ध' प्राप्तम् ।

मनु परम पद क्व वर्तते ? सर्वत्रास्ति चेत्, कथं नोप-
 लभ्यते ? सदासकारेण उपलभ्यत एवानुष्मृतं, की दृष्टान्तः ?
 उच्यते, पुष्पेति । 'सर्पिवत्' छान्दसो वर्ण लोपः, यथा एते
 दृष्टान्तास्तदनुस्यूतमस्तीत्यर्थः ।

इदानीं हृत्पद्मं ध्यानस्थानमादर्शयति, हृदीति । पद्मं
 'स्थितम्' वर्तते, तच्च पद्ममधोमुखं वर्तते, 'अधोविन्दुम्'
 अधोमुखा विन्दवो यस्य । तदुक्तम्, "सततं शीकराभिद्य" इति ।
 तस्य मध्ये मनः स्थितं पद्मीव कुलाये । उद्घाटनोपायमाह,
 अकार इति अकारे उच्चारिते सति 'शोचित' द्रवीभूतं
 चलनोचितं जातम्; उकारेण उच्चारितेनैव 'भिद्यते' विकसति ;
 मकारे उच्चारिते सति 'नाद' रवम् अव्यक्तशब्दं लभते अनाहत

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं किञ्चित्सूर्ध्य-मरीचिवत् ।
 लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तम-तत्परः ॥११॥
 कूर्मवत् पाणिपादाभ्यां शिरस्यात्मनि धारयेत् ।
 एवं सर्वेषु द्वारेषु वायुः पूरत पूरत ॥१२॥
 निषिद्धे तु नवद्वारे उच्छ्वसन्निश्चसंस्तथा ।
 घटमध्ये यथा दीपं निर्वाणं कुम्भकं विदुः ॥१३॥

ग्रहणोचितं भवति, क्वान्दसत्त्वाद्धिभक्तिप्रक्रमसङ्घी न दीपः ।
 'अर्द्धमात्रा तु निश्चला' अर्द्धमात्रायाम् उच्चारितायां निश्चला
 भवतीत्यर्थः ।

ध्येयस्वरूपमाह, शुद्धेति 'योगयुक्तात्मा' योगेन अष्टाङ्गेन
 युक्तोऽभियन्त्रितः आत्मा मनो यस्य, 'पुरुषोत्तमः' वासुदेवः
 तत्र 'तत्परः' तत्परायणः, उज्ज्वलं निर्मलं ध्येयं स्वरूपं लभत-
 इत्यन्वयः, सगुणध्यानान्निर्गुणरूपं भातीति भावः ।

इदानीं प्रत्याहार-धारणे आह, कूर्मवदिति । पाणि-
 पाद-व्यापारभ्यां सह सर्वेन्द्रियवृत्तौः । शिरसि सहस्रदले
 स्थिते 'आत्मनि' मनसि धारयेत् । एवं सेन्द्रिये मनसि शिरसि
 नीते सर्वेषु द्वारेषु नवसु 'वायुः' वायुं 'पूरत' पूरयत योगिनी
 यूय पूरत पूरतेति प्रेरणा । ततो वायुपूर्णे उदरे सति नवद्वार-
 रोधः कर्तव्य इत्याह, नवद्वार इति । नवद्वारे निषिद्धे सत्य-
 न्तरवोच्छ्वसन् निश्चसंस्तिष्ठेत, इमं कुम्भकं 'निर्वाण' मोक्षद
 विदुः घटनिक्षिप्तदीपोपमम् । अथ केवलकुम्भकः । तदुक्तं,

“रेचक पूरकं सुक्ता सुखं यद्वायुधारणम् ।

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

पद्मपत्रमिवाच्छिन्नमूर्ध्वावायु-विमोक्षणगे ।

भ्रुवोर्ललाटमध्यस्थं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ १४ ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेच-पूरक-वर्जिते ।

न तस्य दुर्लभ किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते" ॥ इति ।

अयमष्टविध कुम्भकानामन्वो मुख्यः ।

तदुक्तं—

"सूर्यभेदनमुज्ज्यायी सीत्कारी शीतली तथा ।

भस्तिका भ्रमरो नूर्च्छा केवलद्याष्टकुम्भका." ॥ इति ।

गोरक्षोऽपि,

"द्वाराणा नवकं निरुद्ध मरुत पीत्वोदरे धारितम्,

नौत्वाकाशमपान-वर्द्धि-सहितं शक्त्या समुच्छालितम् ।

आत्मध्यानयुतस्वनेन विधिना नूर्ध्वं ध्रुव विन्द्यसेत्,

यावत्तिष्ठति तावदेव महता सङ्गेन सस्तूयते" ॥ इति ।

यदा कूर्मवदित्युत्तान-कूर्मासनैः शिरस्थारोपिताभ्यां
पाणिपाटाभ्याम् आत्मनि मनसि 'धारयेत्' धारणं कुर्यात् ।

एव हत्वा पवनाभ्यासे हते निर्वाणकुम्भक-सिद्धिरित्यर्थः ।

उत्तानकूर्मासनं यथा,

"पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ ।

निवेश्य भ्रुमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम् ॥

कुक्कुटासन-वन्द्यस्थो दोर्भ्यां सम्बध्य कन्धराम् ।

श्रिते कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" ॥ इति ।

इदानीं ब्रह्मरन्ध्रेण गमनोपायमाह, ऊर्ध्वंति । ऊर्ध्ववायु-

विमोक्षणे मति पद्मपत्रमिव तनूयो ब्रह्मरन्ध्रार्गलं छिन्नं भवति,

तस्मिन् भ्रुवोर्मध्ये कूर्मास्थाने 'निरञ्जनं' शुद्धं ब्रह्म ध्येयं ज्ञेयञ्च ;

निषिद्धे तु न निर्वाते निर्जने निरुपद्रवे ।

निश्चितञ्चात्मभूतानामरिष्टं योगसेवया ।

अरिष्टं योगसेवया इति ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदे योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

वायूर्द्ध्वगमन-प्रकारस्त्वसृतविन्दावुक्तः ; भ्रूमध्ये टेवस्य स्थान
मुक्तं गोरक्षेण,

“आकाशं यत्पर स्थान यत्राज्ञाचक्रमुच्यते ।

तत्रात्मानं शिवं ध्यात्वा योगी मुक्तिमवाप्नुयात्” ॥ इति ॥

योगसाधनस्थानं किम् ? इत्यत आह । निषिद्धेति ।
निषिद्धे स्थले न कर्तव्यम् । क्व तर्हि ? निर्वात-देशे उपविश्य
‘आत्मभूतानां’ सर्वात्मभावमापन्नानां ‘निश्चितं’ निर्धारितं ‘योग-
सेवयेति’ योगाभ्यासेन, न रिष्टमरिष्टं वस्तु ज्ञेयमित्यन्वयः ।
द्विरुक्तिः समाख्यर्था ।

निषिद्धस्थलानि तु,

“सुराज्ये धार्मिके देशे सुभिच्छे निरुपद्रवे ।

एकान्ते मठिकामध्ये स्थातव्यं हठयोगिना” ॥

इत्याद्युक्तेभ्योऽन्यानि ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्पष्टपदक्यानां योगतत्त्वस्य दीपिका ॥

इति योगतत्त्वोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

सत्र्यासोपनिषत् ।

ओं अथाहिताग्निर्त्रियते प्रेतस्य मन्त्रैः
 सस्कारोपतिष्ठते स्वस्थो वाश्रमपारं गच्छेद्यमिति ।
 एतान् पितृमेधिकानौषधिसम्भारान् सम्भृत्या-
 रण्ये गत्वा अमावस्यायां प्रातरेवान्तिग्नीनुपस-
 म्राधाय पितृभ्यः श्राद्धतर्पणं कृत्वा ब्राह्मेष्टिं
 निर्वपेत् । स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं

ओं सत्र्यासोपनिषत् पञ्चखण्डा तत्त्वमितानया ।

सन्नियन्तोपकार्याङ्ग सत्र्यासे ज्ञानमोर्यते ॥

योगाभ्यासेन कृतात्मसाक्षात्कारस्य विदुषः सत्र्यास एवोचित
 इति सैतिकाक्तव्यताक सत्र्यास सविधातु सत्र्यासोपनिषदार-
 भ्यते । अथाहिताग्निरिति । 'प्रेतस्य' मृतस्य, सस्कार उपतिष्ठते
 इति वक्तव्ये छान्दसः सन्धिः ; स्वस्थ' सन् 'आश्रमपार' सर्वा-
 श्रमाणामन्त्य' सत्र्यास गच्छेद्यमिति । यदौच्छेत् तदापि मन्त्रे.
 सस्कार उपतिष्ठते इति सम्बन्धः । 'एतान्' वक्ष्यमाणान्,
 पितृमेधोऽस्ति येषां ते 'पितृमेधिका.' श्राद्धीया . 'अरण्ये' इति
 वने एतान् 'नौषधिसम्भारान्' नौषधीनां समूहान् 'सम्भृत्या'
 समूहीकृत्य अन्त्येष्टये 'अग्नीन्' आहवनीयादीन् 'उपसमा-
 धाय' प्रकटोकृत्य श्राद्ध-तर्पणं, श्राद्धस्थास्याचरत्वात् पूर्वनिपात .
 तर्पणञ्च श्राद्धञ्च कृत्वेत्यर्थः, 'ब्राह्मेष्टिं' ब्रह्मा देवता अस्या रा
 ब्राह्मो, सा आसाविष्टिय ता 'निर्वपेत्' उपक्रमेत्, 'स सर्वज्ञ'
 इत्यादि कल्पतामित्यन्त मन्त्र पठन् निर्वपेदित्यन्वयः । इति
 उक्तं, "यदुक्तमिति,

तपस्तस्यैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पतामि-
त्येवमत ऊर्ध्वं यद्ब्रह्माभ्युदयदिवञ्च लोकमिद-
ममुञ्च सर्वं सर्वमभिजन्युः सर्वश्रियं दधतु
सुमनस्यमाना ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणेऽथ-

“ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्ना उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः” ॥

इति च द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां ब्रह्मणे चरुं हुत्वा अथर्वादिभ्य-
श्चतुराहुतीर्हुत्वा यज्ञ यज्ञं गच्छेति मन्त्राभ्याम् ‘अग्नाव
रणी’ अग्निमन्यनकाष्ठे ‘हुत्वा’ चिह्ना, “यज्ञयज्ञं गच्छ, ऋण
पति गच्छ, स्वा योनिं गच्छ स्वाहा” इत्यधरारणिम्, “एष
ते यज्ञो यज्ञपते वाकः सर्ववीरस्त जुपस्व स्वाहा” इत्युत्तरा
रणि चिह्ना, ओं चिदित्याज्याहुतीर्जुहुयादित्यन्वयः ।

मन्त्रार्थस्तु, यो ब्रह्मा ‘सर्वज्ञः’ सर्वस्य ज्ञाता ‘सर्ववित्’
सर्वं विन्दति लभते प्राप्तकामः ‘तपः’ तपःफलाय अमृतत्वाय
तस्यामृतत्वात् तद्यागो ममाप्यमृतत्व दिशतु इत्यर्थः ।

यद्ब्रह्मेत्यस्यार्थस्तु, ‘यत्’ यत् यस्मिन् नक्षत्रे ‘ब्रह्मा’
देवः ‘अभ्युदय’ अभ्यजयत्, किं ? दिवं लोकम्, ‘इद’ इत्स्य
मानम् ‘अमुञ्च’ अदृश्यमान सर्वमभिजितवानिति पूर्वार्धम्
अभिजिन्नाम नक्षत्रं ब्राह्मदेवत्वं स्तूति, नक्षत्रद्वारा तद्देव-
ताया ब्रह्मणोऽपि स्तुतिः ; उत्तरार्धेन प्रार्थना ; ‘सर्वमभिजन्युः’
सर्वजननकर्त्री अभिजित् ‘सुमनस्यमाना’ सुमना भवन्ती
‘सर्वश्रिय’ सर्वां श्रियं ‘दधतु’ दधातु करोतु ।

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्यार्थस्तु, ‘वेनः’ वैज् तन्तुसन्ताने इत्यौ-
ष्धादिको नः, ब्राह्मलकादेव चात्वाभावः ; ‘जगन्वाम्’ कर्त्ता

वेणो प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति
हुत्वा यज्ञयज्ञं गच्छेत्यग्नावरणी हुत्वोच्चित्स-
खायमिति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ब्रह्मा 'सुरुचः' सुदीप्तेः 'मीमतः' मर्यादातः 'पुरस्तात्' पूर्वे
'प्रथम' मुख्यं 'ब्रह्मजज्ञान' ब्रह्म वेदः, तस्य जज्ञानं, कान्दमं
द्वित्वम्, 'व्याव' विहृतवान् प्रकटीचकार, मुख्यो वेदार्थः
सुमर्यादायाः प्रथम येन प्रज्ञापित इत्यर्थः । आव इति,
वृज् वरणे लुङ् चूर्लुङि मन्त्वे घसेति चूर्लुक्, कन्दस्यपि
दृश्यत इत्यडागमः, गुणः, हलङ्गाविति त्रिथोलोप, व्यव-
हितार्थेति वैर्व्यवहितप्रयोगः, 'व्यावः' व्यावरीत् विहृतवान्,
पदस्य पीरुपेयत्वादव इति पदकालेऽटमेव प्रयुञ्जते । किमु-
पायोऽयम् ? अत आह, 'बुभ्या' मुख्य्या उपमा 'अस्य' ब्रह्मण
'विष्टा' विस्थान प्राप्ता, विरुद्धस्थितयो नात्र प्रचरन्ति, अन्
पमोऽयमित्यर्थः, वेदार्थोऽग्नेन प्रकाशितः । अन्यथा कि-
कृतम् ? अत आह, सतथ असतथ 'थोनिम्' उत्पत्ति 'विष्ट'
विहृतवान् प्रकाशितवान् सर्वमुत्पादितवानित्यर्थः । तजो
लुङि बहुल कन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभाव, विपूर्वः ।

अनुवाकैराज्याहुतीरिति प्रत्युच सोमाऽपगन्वाख्य मन्त्र-
भेदात् । अनुवाकानां व्याख्यानन्तु गौरवात् प्रस्तुतानुपयोगाच्च
नोप्यते । 'तेरेव' अनुवाकैः 'उपतिष्ठते' स्तोत्रि मन्त्रप्रकाशित-
देवताः ; तेषु ऋक्महारा यथा, आद्ये एकषष्टिर्ऋषेः , द्वितीये
षष्टिः ; तृतीये सप्तद्विंशत् ; चतुर्थे एकोनवति , षष्ठे
सिलिता ऋचो द्वे शतं सप्तचत्वारिंशत् ॥ २४७ ॥ तद्यथा,

श्रीं चित्साखायं सख्या वदत्यां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।
 पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥
 न ते सखा सख्यं वध्यैतत्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवति ।
 महत्पुत्रासी असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ॥२॥
 उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चिच्यजस मर्त्यस्य ।
 नि ते मनो मनसि धाय्यन्ने जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्या ॥३॥
 न यत्पुरा चक्रुमा कइ नूतमृत वदन्तो अमृतं रपेम ।
 गन्धर्वो आप्स्रप्या च योष्य सानौ नाभिः परमं जामि तन्नो ॥४॥
 गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
 नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि टेड नावस्य पृथिवी उत द्यौ ॥५॥
 को अद्य युङ्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्दृणायून्
 आमन्त्रिषून् हृत्युसो मयोभून् एषां भृत्यामृणघत्स जीवात् ॥६॥
 को अस्य वेद प्रथमस्थाङ्ग क ई टदर्श क इह प्र वोचत् ।
 बृहन्मित्रस्य व हणस्य धाम कदु ब्रव आहनो वीचा नृन् ॥ ७ ॥
 यमस्य मा यम्य काम आगन्त्वमाने योनौ सहशेय्याय ।
 जायेव पत्ये तन्व रिरिच्यां वि चिहहेव रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥
 न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवाना स्पग इह ये चरन्ति ।
 अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि हृह रथ्येव चक्रा ॥ ९ ॥
 रात्रीभिरस्मा अहभिर्दगस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्गुण्णिमीयात् ।
 दिवा पृथिव्या निथुना सबन्धू यमीर्यमस्य विहृहादजामि ॥१०॥
 आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामय' कृणवन्नजामि ।
 उपवर्बृहि हृषभाय वाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥११॥
 कि भ्रातामद्यदनाय भवाति किमु स्वमा यद्विष्टं तिर्निगच्छात्
 काममूता बद्धे तद्रपामि तन्वा मे तन्वं सं पिष्टुग्धि ॥ १२ ॥
 न ते नाथ यम्यवाहमस्मि न ते तनू तन्वा सं पष्ट्याम् ।
 अन्येन मन्प्रमुट कल्पयन् न ते भ्राता सुभगे वश्ये तत् ॥१३॥

न वा उ ते तनुं तन्वासं पृथ्यां पापमाहृत्यै स्वयार निगच्छात्
अमंगदतन्मनमो हृदो मे भ्राता स्वयं गयने वच्छयोय ॥ १४ ॥

यतो वतामि यम नैव नै मनो हृदय चाविटाम ।

अन्वा किन् त्वां कर्ष्यं व युक्तं परि अजानं निवृज्जैव वृक्षम ॥१५

अन्य ऊ पु यम्यन्य उ त्वां परि अजानं निवृज्जैव वृक्षम ।

तस्य या त्वं मन इच्छा म वा तत्राधा कण्ठ्य मविट सुभद्राम १६

धीणि अन्दांसि कवयो वि श्रैतिरि पुरुषाय दर्शनं विश्वरक्षणम् ।

आपो वाता प्रोषधयन्तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि ॥ १७ ॥

हृषा श्रुणो दृदुते दोजमा द्वियः पश्यामि यतो अर्दिनेरदाभ्य ।

विद्य म वेद वरुणो यथा धिया म यज्ञियोयजनि यज्ञियां अनुन्त

रपहन्त्यैरिष्या च योषणा नदस्य नाटे परि पानु नो मन ।

इदस्य मध्ये अदितिर्निधानु नो भ्राता नो ज्येष्ठः प्रथमो विद्योचति

मो चिन्नु भद्रा शुसनी गशस्यलुषा उवास मनये शर्यती ।

यदीमृशन्तामृशतामनु कानुमग्निं सोतारं यिदथाय जी जगन् १८ ॥

अथल्य दृष्यं विभ्र विचक्षणं विराभरद्विपिर श्येनो शः उरं ।

यदी विमो शणने दग्मभार्या अग्निं सोतारमथ धीरजायता १९ ॥

भटामि रगो यवमेव पुष्यते सोत्वाभिरग्नें मनप शान् ॥

विषम्य दोगच्छशमान उक्थ्यो वाच भसयोपश्यामि श्रुविमि २०

उदीरय पिताम जात आ भगमियस्तति जन्मिता इ वा २१ ॥

विचक्षि यज्ञि अथप्यगे भव्यस्तयिष्यते अमरो वपत रती २२ ॥

यस्तं अरो गमति मती शान्त्याहम रानी अति म २३ ॥

इय दधा तनी अर्धैरा म दृष्या शमवान् रमति २४ ॥

श्रुवी - दने शपके मपता रमामृताय त्तिन्नु २५ ॥

आ मो ती देवपुत्रे भाति देवानामप शारव २६ ॥

यदम निर्मायति देवा देवपु मपता य २७ ॥

रत्ना सि शपाया भाग वा २८ ॥

अन्वग्निरूपसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।
 अनु सूर्य्य उपसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥२७॥
 प्रत्यग्निरूपसामग्रमख्यप्रत्यहानि प्रथमो जातवेदाः ।
 प्रति सूर्य्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ तनान २८
 द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभिश्चावे भवतः सत्यवाचा ।
 देवो यन्मर्त्तान्यजयाय क्णखन्त्सौदङ्गोता प्रत्यङ् स्वमसुं यन् ॥२९॥
 देवो देवात्परिभूऋतेन वहा नो ह्व्यं प्रथमश्चिकित्वान् ।
 धूमकेतुः समिधाभाऋजौकोमन्द्रोहोतानित्योवाचायजीयान् ३
 अर्चामि वां वर्द्धायापो घृतसूद्यावाभूमौ शृणुत रोदसी मे
 अहा यद्देवा असुनौतिमायन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम्
 स्नाहृग्दवस्यामृत यदौ गौरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
 विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुहे यदेनी दिव्य घृतं वाः ॥ ३२ ॥
 किं स्विन्नो राजा जगृहे कदस्याति व्रतं चक्षमा को वि वेद ।
 मित्रश्चिहि षा जुहुराणो देवा क्लोको न यातामपि वाजो अस्ति ३
 दुर्भन्त्वत्सामृतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति ।
 यमस्य यो मनवते सुमन्त्वग्ने तसृष्व पाह्यप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥
 यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्वतः सद्ने धारयन्ते ।
 सूर्य्ये ज्योतिरदधुर्मास्य क्लूत्परि द्योतनिं चरतो अजस्त्रा ॥३५॥
 यस्मिन्देवा मग्नि सञ्चरन्त्यपीचे न वयमस्य विद्म ।
 मित्रो नो अत्रादितिरनागान्त्वविता देवो वरुणाय वोचत् ॥३६॥
 सखाय आ शियामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणि ।
 स्तुष ऊ पु नृतमाय धृष्णवे ॥ ३७ ॥
 शवमा ह्यसि त्रितो वृत्रहत्येन वृत्रहा ।
 मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ ३८ ॥
 स्तेगो न क्षामत्येपि पृथिवीं मही नो वाता इह यान्तु भूमौ ।
 मित्रो नो अत्र वरुणो युज्यमानो अग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् ३९

त्वष्टा दुहिते वहतुं कृणोति तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
 यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥५३॥
 प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्याणैर्येना ते पूर्वे पितरः परिताः ।
 उभा राजानौ स्वधया मदन्ती यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥५४॥
 अपेन वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
 अहोभिरङ्गिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ५५ ॥

उशन्तस्वेधीमह्युगन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशन् आ वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥ ५६ ॥

द्युमन्तस्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।

द्युमान् द्युमन्त आ वह पितृन् हविषे अत्तवे ॥५७॥

अङ्गिरसो न पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सीम्यासः ।
 तेषा वय सुमती यज्ञियानामपि भद्रे मौमनसे स्याम ॥५८॥
 अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरा गहीह यम वेरूपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्त हुवे यः पिता तेऽस्मन्वर्हिष्या निषद्य ॥ ५९ ॥
 इम यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः पिष्टभिः सविदान ।
 आ त्वा मन्दा कविशस्ता वहन्त्वेना राजङ्गविषो मादयस्व ६०

इम एत उदारुहन्दिवस्पृष्टान्यारुहन् ।

प्र भूर्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ ६१ ॥ ६

प्रथमोऽनुवाकः ॥

यमाय मौमः पवते यमाय क्रियते हविः ।

यम ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरह्यतः ॥ १ ॥

यमाय मधुमत्तमं जुहोता प्र च तिष्ठत ।

इद नम ऋपिभ्यः पूर्वजेभ्य पूर्वैभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥२॥

यमाय वृत्तवत्पयो राज्ञे हविर्जुहोतन ।

म नो जीवेत्वा यमे दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ ३ ॥

मनमग्ने वि दहो माभि शूशुचो मास्य त्वच चिक्षिपो मा शरीरम् ।

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं स त्रिणुनात्पितृं ऋषिं ॥४॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देवानां चशनीर्भवाति ॥ ५ ॥

तिस्रःश्लोकाभिः पवते षट्पूर्वांस्कामिदृशत् ।

त्रिदशमाधत्तौ षट्श्लोकाभिः सर्वा ता यम आर्षिता ॥६॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ।

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥७॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ।

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥८॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥९॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१०॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥११॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१२॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१३॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१४॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१५॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१६॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१७॥

यस्य सत्त्वं तदस्ति जातपैटोऽर्धममनं देव सत्त्वं पुत्रिणीं च धर्मभिः ॥१८॥

सोम षष्ठीभ्यः पवते दृशमेक उपासते ।

येभ्यो मधु प्रधावधि तासिदेवापि गच्छतात् ॥ १४ ॥

ये चित्पूर्वं ऋतनाता ऋतजाता ऋताहवः ।

ऋतीन्तपस्वतो यम तपोर्जा अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

तपसा ये अनाष्टप्यास्तपसा ये स्वयंयुः ।

तपो ये चमिरे महस्तासिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये शुध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः ।

ये वा महमटत्तिणास्तांनिदेवापि गच्छतात् ॥ १७ ॥

महस्त्रणीया कवयो ये गोपायन्नि मर्थ्यम् ।

ऋषीन्तपस्ततो यम तपोर्जा अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

प्योनाम्नं भव पृथिव्यनृत्तरा निवेशनी । यच्छाम्मै गर्भं सप्रयाः ॥ १९ ॥

अमम्वाधे पृथिव्या उगो लोके नि धीयम् ।

स्वधा यायकूपे जीवस्तासो मन्तु मधुयुतः ॥ २० ॥ ८

हयामि ते मनसा मन इहेमान् गृह्णा उप जुजुषाण ण्हि ।

मङ्गच्छस्व पितृभिः सं यमेन प्योनास्त्वा वाता उप वान्तु गग्नाः ॥ २१ ॥

उत्त्वा वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुत ।

अजेन क्खन्तः शीतं वर्षणोचन्तु वालिति ॥ २२ ॥

उदहमायुरायुपे क्रत्वे ट्चाय जीवसे ।

स्वान् गच्छतु ते मनोऽधा पितृं रूप द्रव ॥ २३ ॥

मा ते मनो मासोर्माङ्गाना मा रसस्य ते ।

मा ते हास्त तन्व कि चनेह ॥ २४ ॥

मा त्वा वृक्षः स वाधिष्ट मा देवी पृथिवी मही ।

लोकं पितृषु वित्वैधस्व यमराजसु ॥ २५ ॥

यत्ते अङ्गमतिहित पराचैरपानः प्राणो य उ वाते परेतः ।

तत्ते सङ्गत्य पितरः सनोडा घासाद्वास पुनरा वैशयन्तु ॥ २६ ॥

अपेम जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तु निर्वहत परि ग्रामादितः ।

मृत्युर्यमस्यासौदूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमया चकार ॥ २७ ॥

ये दस्यव, पितृषु प्रविष्टा ज्ञातिमुखा अहुतादश्चरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टानस्त्वाग्रघमाति यज्ञात् ॥ २८ ॥

स विशन्त्वह पितरः स्वा नः स्थोनं क्खन्तः प्रतिरन्त आयुः ।

तेभ्यः शकैस हविषा नक्षमाणा जोग्जीवन्तः शरदः पुरूचीः ॥ २९ ॥

या ते धेनुं निष्टणामि यमु ते चीर ओदनम् ।

तेना जनस्यासो भर्ता योऽचासदजीवनः ॥ ३० ॥

अथापतीं पतर या सुनीवाद्यां वा पतरं नधीय ।

उष्णं लघान वायुं सो अम्न मा सो अन्यद्विदित भागधेयम् ३१

गमः परोऽपरो विद्वान्नातः परं नाति पश्यामि किञ्चन ।

उभं चापरो अधि मे निविष्टो भुवो विद्वानन्वाततान ॥ ३२ ॥

अपाशूदसता मत्स्यंभ्यः एत्वा मवर्णामदधुर्विवश्वते ।

उताश्विनापभरव्यत्तदामोदज्जादुष्टा मियुना भरण्युः ॥ ३३ ॥

ये निष्पाता ये परोमा ये दग्धा ये चीडिताः ।

मर्षांस्तानग्न् आ चक्ष पितृन् ऋषिषे अत्तये ॥ ३४ ॥

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वधया माटयन्ते ।

त्वं तान्पेत्य यद्वि ती जातवेदः स्वधया यज्ञ स्वधितिं जुपन्ताम् ३५

श तप माति तपो अग्ने मा तन्वं तप ।

दनेषु शुषो अम्नु ते पृथिव्यामस्तु यद्वरः ॥ ३६ ॥

उदान्यग्ना अवमानमेतय एष आगन्मम चेदभूद्विद्व ।

यमद्विद्वित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उष तिष्ठतामिह ॥ ३७ ॥

इमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाते । शते शरत्सु नो पुरा ३८

प्रेमां मात्रां ०।० ॥ ३८ ॥

अपेमां मात्रां ०।० ॥ ४० ॥ (१०)

यीमा मात्रां ०।० ॥ ४१ ॥

निरिमां मात्रां ०।० ॥ ४२ ॥

उदिमां मात्रां ०।० ॥ ४३ ॥

मसिमां मात्रां मिमीमहे यथापरं न मासाते ।

शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४४ ॥

अमासि मात्रां खरगामायुषान् भूयासम् ।

यथापरं न मासाते शते शरत्सु नो पुरा ॥ ४५ ॥

प्राणो अपानो व्यान आयुश्चक्षुर्दृश्ये सूर्याय ।

अपरिपरेण यथा यमराज्ञः पितृन् गच्छ ॥ ४६ ॥

ये अग्रवः शशमानाः परेयुर्हित्वा द्वेषांस्यनपत्यवन्तः ।

ते व्यामुदित्वाविदन्त लोकं नाकस्य पृष्ठे अधि दौघ्यानाः ॥४७॥

उदन्वती द्यौरवमा पौलुमतीति मध्यमा ।

तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते ॥ ४८ ॥

ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुर्वन्तरित्तम् ।

य आक्षियन्ति पृथिवीमुत द्यां तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ॥४९॥

इदमिहा उ नापरं दिवि पश्यसि सूर्यम् ।

माता पुत्रं यथा सिचास्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥

इदमिहा उ नापरं जरस्यन्वदितोऽपरम् ।

जाया पतिमिव वाससाभ्येन भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥

अभि त्वीर्णोमि पृथिव्या मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।

जीवेषु भद्रं तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥

अग्नीषोमा पथिकृता स्यान् देवेभ्यो रत्न दधथुर्वि लोकम् ।

उप प्रेष्यतं पूषण यो वह्नात्यजयानैः पथिभिस्तत्र गच्छतम् ॥५३॥

पूषा त्वेतद्यत्रावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्यो अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः ॥५४॥

आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ।

यत्नामते सुकृतो यत्र त इयुस्तात् त्वा देवः मविता दधातु ॥५५॥

इमौ युनज्मि ते वङ्गो असनीताय वोढवे ।

ताभ्या यमस्य सादन समितीद्याव गच्छतात् ॥ ५६ ॥

गतत्त्रा वाम प्रथम न्यागन्नपैतदूह यदिहाविभः पुरा ।

उटापृत्तमनुमद्गाम विद्वान्यत्र ते दत्त ब्रह्मधा विवन्मुषु ॥ ५७ ॥

अग्नेर्वर्मं परि गोभिव्ययस्य स प्रोर्णुष्व मेदसा पीयसा च ।

र्त्त्वा धृष्णुर्हृग्मा जर्हृपाणो दृष्ट्विधस्तन्यरीहयाते ॥ ५८ ॥

दग्द हस्तादाददानो गतामोः सद्य शीलेण यर्चसा यन्नेन ।

शत्रेव त्वमिह वय सुवोरा विगा रूधो अभिजातीर्ज्येस ॥५९॥

धनुर्दंष्ट्रादादटानो मृतस्य स ह क्षत्रेण वर्चसा वनेन ।
समागृभाय वसु भूरि पुष्टमर्वाङ् त्वमेष्टु प जीवन्नोकम् ६० ॥१२०

रिणीयोऽनुवाक ।

इयं नारी पतिन्नोकं हृणाना नि पश्यत उप त्वा मर्त्यप्रेतम् ।
धर्मं पुण्यमनुपालयन्ती तर्ष्य प्रजां द्रविणं चेष्ट धेहि ॥ १ ॥
उदीर्ष्व नार्येभि जीवन्नोकं गतासुमेतमुप शेष ण्डि ।
हस्ताग्राभस्य दधिपोस्तयेद पत्युर्जनित्वमभि सं वभूथ ॥ २ ॥
अपश्य युयति नीयमानां जीवासुतेभ्यः परिणीयमानाम् ।
अन्वेन यत्तमसा प्राहृतासीन्प्राणी अपाचीमनय तटेनाम् ॥ ३ ॥
प्रजानत्वप्रेर जीवन्नोक देवानां पत्र्यामनुमक्षरन्ती ।
अयं ते गोपतिस्त जुपस्व स्वर्गं लोकमधि वीक्ष्यैनम् ॥ ४ ॥
उप आमुप चेतमसवत्सरो गदीनाम् ।
अग्ने पितामपामभि ॥ ५ ॥

य त्वमर्गं समदृष्टस्तसु निर्यापया पुन ।

यथासुब्रह्म वीक्षतु शाण्डभृयां व्यम्पशा ॥ ६ ॥

इदं त एक पर ऊ त एक तृतीयेन ज्योतिषा स विश्व ।
सवेशने तन्वा चाकरेपि प्रियो देवानां परमे सधस्ये ॥ ७ ॥
उत्तिष्ठ प्रेष्टि प्र द्व्योक कृणुष्व सन्निभे सधस्ये ।
तत्र त्रं पितृभि सविदान स सोमस मदस्व स स्वधे ॥ ८ ॥
प्र श्वस्य तन्व स भरस्य मा ते गात्रा वि ह्यसि सो ॥ ९ ॥
सर्मा निविष्टमनुमविशस्य यत्र भुमर्जुपसे तत्र मरु ॥ १० ॥
पर्वमा मां पितरः सोम्यागो अस्तसु देवा मरु ॥ ११ ॥
एषुपि मा प्रतरं तारयन्ती जरुषी मा जरुष्टि ॥ १२ ॥
पर्वमा मां समगलग्निर्मंधा मे दिष्णुर्नमह ॥ १३ ॥
रथिं मे विभे नि यस्तसु देवा रोगा मरु ॥ १४ ॥

इन्द्रो मा मरुत्वान् प्राच्या दिशः पातु वाहुच्युता पृथिवी द्या-
मिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥२५

धाता मा निऋत्या दक्षिणाया दिशः पातु वाहु० ।०॥२६॥

अदितिर्मादित्यैः प्रतीच्या दिशः पातु वाहु० ।०॥ २७ ॥

सोमो मा विश्वेदेवैरुदीच्या दिशः पातु वाहु० ।०॥२८॥

धर्ता ह त्वा धरुणो धारयाता ऊर्ध्वं भानुं सविता द्यामिवोपरि ।

लोककृतः० ।०॥ २९ ॥

प्राच्यां त्वा दिशि पुरा संहतः स्वधायामा दधामि वाहु०।०॥३०॥१५

दक्षिणायां त्वा दिशि पुरा०।०॥३१॥

प्रतीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥ ३२ ॥

उदीच्यां त्वा दिशि पुरा०।०॥ ३३॥

ध्रुवायां त्वा दिशि पुरा०।०॥३४॥

ऊर्ध्वायां त्वा दिशि पुरा संहतः स्वधायामा दधामि वाहुच्युता
पृथिवी द्यामिवोपरि ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥३५

धर्तासि धरुणोऽसि वंसगोऽसि ॥ ३६ ॥

उदपुरसि मधुपुरसि वातपुरसि ॥ ३७ ॥

इतस्य मामुतद्यावतां यमे इव यतमाने यदैतम् ।

प्र वा भरन्मानुषा देवयन्त आ सीदत स्वमु लोक विदाने ॥३८॥

स्वासस्ये भवतस्मिन्देवे नो युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिः ।

वि श्लोक एति पथेव सूरिः शृण्वन्तु विश्वे अमृतास एतत् ॥३९॥

त्रीणि पदानि रूपो अन्वरोहच्चतुष्पदीमन्वैतद्व्रतेन ।

अक्षरेण प्रति मिमीते अर्कमृतस्य नाभावमि न पुनाति ।४०॥१६

देवेभ्यः कमहणीत स्युं प्रजायै किममृत नाहणीत ।

हृहस्यतिर्यज्ञमतनुत ऋषिः प्रियां यमस्तन्वमा रिरिच ॥४१॥

त्वमग्न ईडितो जातवेदोऽयावृव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।
 प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अचन्नद्वि त्वं देव प्रयता हवींषि ॥४१॥
 आसोनासो अरुणीनामुपस्ये रयिं धत्त दाशुषे मर्त्याय ।
 पुत्रेभ्यः पितरस्तस्मा वस्तः प्र यच्छत त इतोर्जं दधात ॥ ४२ ॥
 अग्निघाताः पितर एह गच्छत सदःसद सदत सुपणीतयः ।
 अतो हवींषि प्रयतानि वह्निषि रयिं च नः सर्व्वोरं दधात ॥४३॥
 उपहृता नः पितरः सोम्यासो वह्निष्येषु निधिषु प्रियेषु ।
 त आ गमन्तु त इह अयन्त्वधि भुवन्तु तेऽवन्तास्मान् ॥ ४४ ॥
 ये नः पितुः पितरो ये पितामहा अनूहिरे सोमपीथं वशिष्ठा ।
 तेभिर्यमः सवराणो हवींष्युगद्गुग्निः प्रतिकाममत्तु ॥ ४५ ॥
 ये तातपुःःत्रा जेहमाना होताविटः स्तोमतष्टामो अर्कं ।
 आस्तं याहि सद्य देवान्ते, मत्स्येः कानिभिरुर्षिभिर्गर्भमग्नि ॥४६॥
 ये मत्यामो हिरिदो हविष्या इन्द्रेण देवैः सरथं तुरिण ।
 आस्तं यात्रि सविदनेभिर्गांडुपरैः पूर्णिकर्षिभिर्गर्भमग्निः ॥४७॥
 उप सर्य मातर भूमिमितामुरुच्यचमं पृथिवीं सुग्रीवाम् ।
 कर्णसदा पृथिवीं दक्षिणावस णवा ता पातु प्रापये परस्तात् ॥४८॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवि मा नि नाधया स्यागयनामो भव स्यसर्षणा ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ४९ ॥ १०० ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 ते स्य माता पुत्रयुत स्याना विगाज्जर्षी मरणा सवरा ॥ ५० ॥
 पुत्र स्यन्तु धि पृथिवीं नात्यमोस लोमं निदधमो अर्कं विपम ।
 गन्तुं इच्छन्तु तातसा पावर्गन्त ते तात यम सादना ते कर्णोनु ५१
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५२ ॥ १०१ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५३ ॥ १०२ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५४ ॥ १०३ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५५ ॥ १०४ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५६ ॥ १०५ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५७ ॥ १०६ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५८ ॥ १०७ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ५९ ॥ १०८ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ६० ॥ १०९ ॥
 इच्छन्नस्य प्रथिवीं सु मित्तनुमज्जस मिन उग हि अयन्त्याप ।
 माता पुत्र यथा पिताभ्येन भूम कर्णधि ॥ ६१ ॥ ११० ॥

यत्ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः ।

अग्निष्टद्विष्वाद्गदं कृणोतु मोमद्य यो ब्राह्मणो आविवेश ॥५५

पयस्वतीरोपधयः पयस्वन्नामकं पयः ।

अपां पयसो यत्पयस्तेन मा सह शुभन्तु ॥ ५६ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सं स्पृशन्ताम् ।

अनश्रवो अनमीवाः सुरत्रा आ रोहन्तु जनयो योनिमग्रे ॥५७

सं गच्छस्व पिहभिः सं यमेनेटापूर्त्तेन परमे व्योमन् ।

हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि सं गच्छतां तन्वा सुवर्चाः ॥ ५८ ॥

ये नः पितुः पितरोये पितामहा य आविविश्रुर्वन्तरिचम् ।

तेभ्यः स्वराडसुनीतिर्नो अद्य यथावशं तन्वः कल्पयाति ॥५९॥

श ते नौहारो भवतु शं ते प्रश्वाव शीयताम् ।

शौतिके शौतिकावति ह्यादिके ह्यादिकावति ।

मण्डूक्यप्सु शं भुव इमं स्वग्निं शमय ॥ ६० ॥१८॥

विवस्वानो अभयं कृणोतु यः सुतासा जीरदानुः सुदानुः ।

इहिमे वीरा बहवो भवन्तु गोमदश्ववन्मथ्यस्तु पुष्टम् ॥ ६१ ॥

विवस्वानो असृतत्वे दधातु परैतु सत्युरसृत न ऐतु ।

इमान्द्रक्षत पुरुषाना जरिमृणो मो श्वेषामसवो यमं गुः ॥६२॥

यो दध्ने अन्तरिक्षेण मञ्जा पितृणा कविः प्रमतिर्मतीनाम् ।

तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे धात् ॥६३

आ रोहत दिवमुत्तमासृपयो मा विभीतन ।

सोमपाः सोमपायिन इद वः क्रियते हविरगन्ध ज्योतिरुत्तमम् ६४

प्र केतुना वृहता भात्यग्निरा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

द्विद्विदन्तादुपमामुदानडपासुपस्ये महिषो ववर्ह ॥ ६५ ॥

नाके सुपर्णसुप यत्पतन्त छदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्ष वरुणस्य दूतं यमस्य योनी शकुनं भुरण्युम् ॥ ६६ ॥

इन्द्र क्रतु न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षा णी अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥६७

अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः ॥ ६८ ॥

यस्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावतीः ।

तास्ते सन्तु विभ्वीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ ६९ ॥

पुनर्देहि वनस्पते य एष निहितस्त्वयि ।

यथा यमस्य सादन आसांतै विदथा वदन् ॥ ७० ॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्वहरो अस्तु ते ।

शरीरमस्य सं दहाथैनं धेहि सुकृतासु लोके ॥ ७१ ॥

ये ते पूर्वं परागता अपरे पितरश्च ये ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्यैतु शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

एतदा रोह वय उन्मृजानः स्वा इह इहदु दीदयन्ते ।

अभि प्रेहि मध्यतो माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र

॥ ७३ ॥ (१६)

द्वितीयोऽनुवाकः ।

आ रोहत जनित्रीं जातवेदसः पितृयाणैः सं व आ रोहयामि ।

अवाद्भ्येपितो ह्यथवाह ईजान युक्ताः सुकृतां धत्त लोके ॥१॥

देवा यज्ञमृतवः कल्पयन्ति हविः पुरोडाशं श्रुचो यज्ञायुधानि ।

तेभिर्याहि पथिभिर्देवयानैर्यैरिजानाः स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥

ऋतस्य पन्थामनु पश्य माध्वङ्गिरसः सुकृतो येन यन्ति ।

तेभिर्याहि पथिभिः स्वर्गं यत्वादित्या मधु भक्षयन्ति द्वितीये नाकै

अधि वि त्रयस्य ॥ ३ ॥

वय सुपर्णा उपरस्य मायु नाकस्य पृष्ठे अधि विष्टपि त्रिताः ।

स्वर्गां लोका अमृतेन विष्टा इषमूर्जं यजमानाय दुष्काम् ॥ ४ ॥

जुह्वर्दाधार द्यासुपमृदन्तरिचं ध्रुवा दाधार पृथिवीं प्रतिष्ठाम् ।

प्रतिमा लोका घृतपृष्ठा. स्वर्गाः कामद्वासं यजमानाय दुष्काम् ॥

ध्रुव आ वीहृ पृथिवीं विग्रभोजममन्त्रिचमुपभृटा क्रमस्य ।
जुह्व दां गच्छ यजमानेन साक म्रुयेण वग्नेन दिशः प्रधीनाः सर्वा
ध्रुवाहृणीयमानाः ॥ १ ॥

नीर्थस्तरन्नि प्रयती महीरिति यज्ञकनः सुकृतो येन यन्नि ।
अथाटभुर्यजमानाय म्नाक दिशो भूतानि यदकल्पयन् ॥ २ ॥
अद्भिरसामयन पूर्वा अग्निराटिव्यानामयन मार्जपत्न्यो दक्षिणा-
यन दक्षिणाग्निः ।

महिमानमग्नेर्विहितस्य वक्षणा समदः सर्व उप गाहि शम्स दा
पूर्वा अग्निहा तपतु श पुरस्ताच्छं पथाजपतु मार्जपत्न्यः ।
दक्षिणाग्निष्टं तपतु शर्मं यर्गांजरतो म'गतो अन्नविनाट दिशो
दिशो अग्नें पवि पाहि चोरात् ॥ १ ॥

गृहमग्ने शलासाभिस्तानुभिरो जानसाभि म्नाकं स्वर्गम् ।
अथवा भूत्वा पृष्टिवाहो यहाथ यत्र देवं मधमाट मदन्ति ॥ १ ॥ २ ॥
शमग्ने पथाजप श पुरस्ताच्छं सूचराच्छं मधराजपेनम् ।
गहर्गंधा विजिता जातयेदः मग्नेयं नं धंजि शकताम् भारि ॥ १ ॥
शमग्नेय मसिहा आ रभन्तां प्राजापत्यं मध्यं जातयेदम् ।
गृतं कृणान्ता इव शाप विजिपत्नः ॥ १ ॥

यज्ञ एति यितता कल्पमान ई जानसाभि लोका स्वर्गम् ।
तमग्नेय मयंजत जुपन्तां प्राजापत्यं मध्यं जातयेदम् ।
गृतं कृणान्ता इव शाप विजिपत्नः ॥ १ ॥

ई जानसिचमारुणदग्ने मातम्य पृष्ठाजिपत्न्यसिपत्नम् ।
तमं प्र भाति नमसो श्योतिषोमान्शूर्गं पत्न्या सुहृत् तद
गान् ॥ १ ॥

अभिर्हीतापयर्गुर्दे यजन्तिसिष्टो श्यात दक्षिणतरे, अम् ।
एतोऽप एतिता यज्ञ एति यत एतेमयन एतादात् ॥ १ ॥
अपृपदात् लोरजांयर ईए सोदत्तु ।

सर्वात्म

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य १६३

अपूपवान् टधिवांचरुरेह० । ० ॥ १७ ॥

अपूपवान् द्रप्सवांचरुरेह० । ० ॥ १८ ॥

अपूपवान् घृतवांचरुरेह० । ० ॥ १९ ॥

अपूपवान् मांसवांचरुरेह० । ० ॥ २० ॥ २१ ॥

अपूपवानन्नवांचरुरेह० । ० ॥ २१ ॥

अपूपवान्मधुमांचरुरेह० । ० ॥ २२ ॥

अपूपवान् रसवांचरुरेह० । ० ॥ २३ ॥

अपूपवानपवांचरुरेह सीदतु ।

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य २४३

अपूपापिहितान् कुम्भान्यांस्ते देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतद्युतः ॥ २५ ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिन्त्राः स्वधावती ।

तास्ते सन्तुङ्घीः प्रभ्वीस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥२६॥

अक्षितिं भूयसीम् ॥ २७ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु यच्च पूर्वः ।

समान योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥२८॥

शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं नृचक्षस्ते अभि चक्षते रयिम् ।

ये पृणन्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुहते दक्षिणांसप्तमातरम्

कोशं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां घेनुं मधुमतीं स्वस्तये ॥

ऊर्जं मदन्तीमदितिं जनेष्वग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥३०॥२२

एतन्ने देव' सविता वासो ददाति भर्त्तवे ।

तत्त्व यमस्य राज्ये वसानस्तार्प्यं चर ॥ ३१ ॥

धाना घेनुरभवद्दक्षो अस्यास्तिलोऽभवत् ।

तां वै यमस्य राज्ये अक्षितामुपजीवति ॥ ३२ ॥

एतास्ते असी घेनवः कामदुघा भवन्तु ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इष आ धेञ्जस्मै ॥४६॥
 मरस्वति या सरथं यथाथोक्त्यैः स्वधाभिर्देवि पितृभिर्मदस्ती ।
 महसार्धमिडो अत्र भागं रायस्योपं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥
 पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वेश्यामि देवी नो धाता प्र तिरात्यायुः ।
 परापरैता वसुविदो अस्त्वधा सृताः पितृषु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥
 आ प्र च्यवेथामपतन्मृजेथां यद्वामभिभा अतीचुः ।

अस्मादेतमघ्नो तद्वशाय दातुः पितृष्विह भोजनौ मम ॥ ४९ ॥
 एयमगन्दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुषा वयोधाः ।
 यौवने जीवानु पपृञ्चती जरा पितृभ्य उपसम्पराणयादि-
 मान् ॥ ५० ॥ ॥ २४ ॥

इदं पितृभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीव देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।
 तदा रोह पुरुष मेधो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ५१
 एत बर्हिरमदो मेधोऽभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
 यथापरु तन्व स भरस्व गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥
 पर्णा राजापिधान चरुणामूर्जो बलं सद्य ओजो न आगन् ।
 आयुर्जीवेभ्यो विदधहीर्वायुत्वाय गतशारदाय ॥ ५३ ॥
 ऊर्जो भारो य इम जजानाश्मान्नानामाधिपत्यं जगाम ।
 तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवते धात् ५४ ॥
 यथा यमाय हर्म्यमवपन् पञ्च मानवाः ।

एवा वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोऽमत ॥ ५५ ॥

इद हिरण्य विमृष्टि यत्ते पिता विभः पुरा ।

स्वर्गे यत पितुर्हस्त निर्मृष्टि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥

ये च जीवा ये च सृता ये जाता ये च यन्त्रियाः ।

तेभ्यां घृतस्य कुम्भेन गधुधारा व्युस्यती ॥ ५७ ॥

इया इतीना पत्रने विचक्षण. स्रुगे अष्टां प्रतीता उपसां दिषः ।
 प्राय स्मिन्मृना कनगा अचिक्षददिन्म्य द्वादिमाधिगम गर्भा
 यया ॥ ५८ ॥

मेघशैले भुम्भुः शशोन्तु विप्रि धृ सुतु कान्तम् ।

शरीरे न विदुता नः कथा धाम्ना वीर्यम् ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

॥ ६० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥
शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

॥ ७० ॥ (२६)

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥ शिवाय नमः ॥

तैरेवोपतिष्ठते । अथाग्नेरग्निमिति च द्वावमी

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्वधा नमः ॥ ७३ ॥

यमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ७४ ॥

एतत्ते प्रततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥

एतत्ते ततामह स्वधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥

एतत्ते तत स्वधा ॥ ७७ ॥

स्वधा पितृभ्यः पृथिवीपद्भ्यः ॥ ७८ ॥

स्वधा पितृभ्यो अन्तरिक्षमद्भ्यः ॥ ७९ ॥

स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः ॥ ८० ॥ २७ ॥

नमो व पितर ऊर्जे नमो व पितरो रमाय ॥ ८१ ॥

नमो व पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्यवे ॥ ८२ ॥

नमो व पितरो यद्दोरं तस्मै नमो वः पितरो यत्क्षूरं तस्मै ॥ ८३ ॥

नमो वः पितरो यच्छिवं तस्मै नमो वः पितरो यत्स्योनं तस्मै ॥ ८४ ॥

नमो व पितरः स्वधा वः णितरः ॥ ८५ ॥

येऽत्र पितरः पितरोऽत्र यूयं स्व युष्मांस्तेऽनु यूयं तेषां श्रेष्ठा
भूयास्व ॥ ८६ ॥

य इह पितरो जीवा इह वयं स्व अस्मांस्तेऽनु वयं तेषां श्रेष्ठा
भूयान्म ॥ ८७ ॥

आ त्वाग्ने इधीमहि धुमन्तं देवाजरम् ।

यद्द मा ते पनीयसी समिहीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भरा ॥ ८८ ॥

चन्द्रमा अपस्वन्तरा सुपर्णी धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्व
रोदसी ॥ ८९ ॥ २८ ॥

॥ अनुदोऽनुवाकः ॥

सव्यग्ने अग्निमिति च, सव्यग्ने अग्निं गृह्णामि सव्य

समारोपयेत्, व्रतवान् स्यादतन्द्रित इति ॥ १ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ब्रह्मचर्य्याश्रमे खिन्नो गुरु-शुश्रूषणे रतः ।

वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥

दारमाहृत्य सदृशमग्निमादाय शक्तितः ।

ब्राह्मीमिष्टि यजेतासामहोरात्राणि निर्वपेत् ॥२॥

संविभज्य सुतानर्थैर्यास्यकामान् विसृज्य च ।

चरेत वनचर्य्येण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥ ३ ॥

क्षत्रेण वर्चसा वलेन मयि प्रजां मय्यायुर्दधामि स्वाहा इति मन्त्रेण अथो अग्नीन् 'समारोपयेत्' आत्मानो निवेशयेत् समारोपणेन व्रतवान् 'स्यात्' भवेत्, 'तन्द्रा' आलस्य, तद्रुचि-तोऽतन्द्रितः । 'इति' अर्थसमाप्तौ ।

मन्त्राणां सङ्ग्रहिमाह, तत्रेति । प्रथममायमक्रमेण ब्रह्म-चारि-गृहस्य-वाणप्रस्य लक्षणद्वारा सन्न्यासपीठिकामाह । ब्रह्मेति । वेदं वेदौ वेदान् वेल्लोकशेषः, अधीत्य स्थित. मन् गुरुणा अनुज्ञातः सन् दाराग्नीन् परिगृह्य 'आश्रमो' गृहस्य इत्युच्यते । शक्तित इति । अग्निष्टोमादि संस्कारान् सम्यादिति शेषः । स आश्रमी सन्न्यासविधये 'ब्राह्मी' पूर्वोक्ताम् इष्टि 'यजेत्' कुर्यात्, 'तासा' देशतानां प्रीतये 'अहोरात्रेण निर्व-पेत्' अहोरात्रमुपीष्य ततो निर्वपेत् ; इदं हि दृष्टसाध्यं कर्म, तत्र च जागरणादिकं कुर्यात् । संविभज्येति 'सुतान्' पुदान् अर्थः 'संविभज्य' विभक्तधनान् कृत्वा 'ग्राम्यकामान्' स्त्रीसङ्घा-दीन् विसृज्य चरेत, 'वनचर्य्येण' वनमार्गेष्वेति क्वचित्पाठः ।

वायुभक्ष्योऽम्बुभक्ष्यो वा विहिता नोत्तरः फलैः ।
 स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाशुपातकाः ॥ ४ ॥
 सह तेनैव पुरुषः कथं सन्न्यस्त उच्यते ।
 सनामधेयस्तु स किं यस्मिन् सन्न्यस्त उच्यते ॥ ५ ॥

वनचर्यया 'चरेत्' चरेत् विचरेत् । साग्निकयेत् द्वादशरात्रो
 पयसा होमभक्षी वनेऽभिनिवर्त्य ततो ब्राह्मेष्टिं कृत्वा प्रमा
 रोष्य चरेदिति द्रष्टव्यम् । 'शची' पवित्रे 'देगे' तीर्थादौ,
 परिभ्रमतीति परिभ्रम' सन् तस्मिन् काले वायुमाताऽगो-
 ऽमुमाताहारो वा भवेत् । "भिचार्यं प्रविशेद् गामम" इत्यादि
 पक्षस्य दीक्षाविषयत्वादस्य चाद्यापि दीक्षामुपेयादिति वक्ष्य
 माणत्वेन दीक्षाया अकृतत्वात् ; 'फलै' वृक्षादिभ्यो विरि
 तम् 'अनस्य' प्राणस्य उत्तर येन प्राणिन, उत्तर किं मे दास्य
 मीति, तत्र फलदानमेवोत्तर विदधातीति विहितानेता
 पन्नं शक्तितारतम्येन पक्षवग-परिश्रम' । विविधानेनाप्यफलै
 रिति पाठे 'उत्तरफलै' स्वर्गादिभिः न 'विविधा' विविधै
 रिति कर्तव्यं प्रयत्न, विविधा, उत्तरफलैर्हेमेन प्रपन्नमकर्तव्यं ।

अस्मिन्नुपसमाधयेत्युक्तं, तस्याग्ने' का प्रतिपत्ति ० इत्य'
 शब्द, समाहारं समारोप इति । 'स्वशरीरे' शरीरे केलादौ
 यस्याग्नेना समारोप, यत् परमश्रंस दीक्षायां शरीरे
 नेत्याग्नेना परमाग्नेरिति प्रति समारोपो विहित । एवमेव
 शरीरे शरीरे इति । पुत्रादयो भूमौ नाशु पातयन्ति ।

एतन्मन्त्रं वाच्यं ननु सन्न्यस्तित्युक्तं कथं सन्न्यस्तं परिभाष्यते ?
 इत्यत्र सन्न्यस्त इत्यत्र सन्न्यस्तित्युक्तं । 'सन्न्यस्त' अस्मिन्ना शरीरे व पुरुषात्
 सन्न्यस्त इत्युक्तं सन्न्यस्त इत्यत्र सन्न्यस्तित्युक्तं ।

त्यक्त्वा कामान् सन्नप्रस्यति भयं किमनुतिष्ठति ॥७॥
 किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् ।
 गर्भवास-भयाङ्गीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥८॥
 गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पद्मनामयम् ॥९॥२॥

आह, लोकादिति । वानप्रस्थः प्रकरणात्प्रभ्यते, वानप्रस्थः संयतोऽपि 'लोकात्' ग्रामादिभ्यः भार्थ्यया सहितो वनं गच्छति ; भार्थ्यया सहित इत्युच्चैः पठनीयम् ; यतो भार्थ्यया सहितस्ततः कृतसंयमोऽपि लोकानेव गच्छति, न तु स्वस्वो भवतीत्यर्थः । लोकानित्येव क्वचित्पाठः ।

इदानीं मध्यस्थः सन्नप्रासफलं जिज्ञासुः पृच्छति, त्यक्त्वाति । 'कामान्' विषयान् त्यक्त्वा सन्नप्रस्यति, पुरुषः संसारे किं भयं 'अनुपश्यति' आलोचयति, 'वा' अथवा किं दुःखं 'समुद्दिश्य' हेयत्वेन मनसि निश्चित्य 'सुस्थितान्' सम्यक् स्थितान् भोगान् त्यजति श्रुतिः । तस्योत्तरत्वेन सन्नप्रास-प्रयोजनमाह, गर्भेति । संसारे यद्यपि पुण्यातिशयं करोति, तेन नरकं न प्रतिपद्यते, तथापि क्षीणे पुण्ये अवतरणभावश्चकामिति गर्भवासभय परिहर्तुमशक्यम् ; तेन ततो भीतः । तथा शरीरिणः पुण्यवतोऽपि शीतोष्णादि-द्वन्द्व-दुःखमपरिहार्यं-मित्याह, शीतेति । भीतः मन्त्रिति हेतोः सन्नप्रस्यति इति किम् अनामय यत्पर पद तदेव 'गुहां' सर्वतस्थानं ब्रह्माख्यं प्रवेष्टुमिच्छामीति हेतोः सन्नप्रासकाले त्यक्त्वाति मन्त्रो गुरुणा पठनीयः प्रश्नरूपेण गर्भेत्यादि शिष्येषेति विधिरूढनीयः । त्यक्त्वाति मन्त्रे सर्वत्र प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमे द्रष्टव्यः ।

इति सन्नस्यार्त्विमपुनरावर्तनं मन्युर्जाया
मावहदिति । अथाध्यात्ममन्त्रान् जपन् दीक्षामु-
पेयात् । कापायवासाः कक्षीपस्थ-लोमयुतः
स्यादिति । जह्वंको बाहुर्विमुक्तमार्गो भवत्य-

मन्नस्य पुनरङ्गीकारे दीपमाह, इति सन्नस्येति । अग्नि
मन्नस्य 'अपुनरावर्तनं' पुनः परिग्रहे न कर्तव्यः । कस्मा-
दिति श्रद्धाया स्त्रियोऽभावादित्युत्तरिते सापि कस्मान्नाङ्गी-
क्रियते इत्याशङ्गाह, मन्युरिति । मन्युनामा रुद्रगणो 'जाया'
सन्नसिपत्नीम् 'आवहन्' गृहीतवान् इति हेतोः सन्नसि
भार्यायां मन्योरधिकार इत्यस्मादेव वाक्याटवसीयते ; अयं
सन्नसत्यागरूपो न तु दीक्षारूपः, तस्मिन् सति निषिद्धत्वात्
पुनरङ्गीकारशङ्काभावात् ।

तर्हि अग्निशुश्रूषाद्यभावे किं तस्य कार्यम् ? अत आह,
अध्यात्ममन्त्रानिति । एतावन्तं कालं त्याग आसीत् न तु
दीक्षारूपः सन्नसः इति, तामाह, दीक्षामुपेयादिति ।
दिव्य भावं ददाति, क्षीयन्तेऽस्य दीपा इति 'दीक्षा' व्रत-
विशेषः, तदुक्तम्,

“ज्ञानं दिव्यं यतो दद्यात् कुर्यात् पाशत्रयं लघु ।

तस्माद्दोषेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तान्दवेदिभिः” ॥ इति ।

ताम् 'उपेयात्' गृहीयात् गृहीत्वा पालयेदिति भावः ।
कापायेति । कापायेण रत्नं 'कापाय' न ते गम्य तादृशः स्यात् ।

“कापायो रसभेदे च दृष्टरामे पित्रपने ।

निर्यासे च कापायोऽपि सुरभौ लोहितेऽन्वये” ॥ इति विश्वः ॥

कक्षीपस्थलोमानि पर्जयेदिति, अत्र निःकापयेदित्यर्थात् ।

नयैव चेद्भिक्षाशनं दध्यात्, भू पवित्रं धारयेच्चन्तु-
संरक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकाञ्चमसं शिष्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।

शीतोष्णाघातिनीं कन्यां कौपीनाच्छादनन्तया ॥१॥

ऊर्ध्वं को वाहुरिति । ऊर्ध्वो वाहुः कर्तव्यः । न मे कञ्चित् प्रति-
बन्धोऽस्तीति भावेन तदेव फलाभिधान-द्वारेण स्पष्टयति,
विमुक्तेति । अनयैव चेद्दृष्ट्या तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्तः' अप्रतिबन्ध
मार्गो यस्य तादृशो भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धो न भवती-
त्यर्थः । अनिकेतश्चरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिक्षाशनं दध्यादिति । भिक्षा
अश्रयते भुज्यते अनेनेति 'भिक्षाशन' भोजनपात्रं 'दध्यात्'
गृह्णीयात् 'पवित्र' चामरादिपिच्छं मशकादि-निवारणार्थं,
वस्त्रखण्ड वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षण-
मेतत् । 'कुण्डिका' भिक्षाटन पात्रं 'चमस' काष्ठमयः पात्र-
विशेषः 'शिष्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मन्त्र
'त्रिविष्टप' त्रिविष्टपः अन्योऽन्याश्रयं काष्ठत्रयम् 'अनामय'
मज्जनभग्न, उपानहाविति पाठे 'उपानहौ' पादत्राणे, कौपी-
नाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीनं पुल्लिङ्गं, तद्धि
गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनमेवाहति ;
स्त्रीयोनिर्वा कूपः, तस्मिन् हि बहवो मग्ना न पुनरुन्मज्जन्ति,
तमर्हतीति कौपीनं, शालीन कौपीने अदृश्याकार्थयोरिति
निपातनात् माधु, तस्याच्छादनं वाम.खण्डः तत्र दध्यात्,

पवित्रं ज्ञानमातीह उक्तमस्य विद्वत्कम् ।
 अतोऽतिरिक्तं शक्तिरित् नर्वं नद्वर्जयेद् यतिः ॥२॥
 नदीपुलिन-शार्थी स्यादेवागारं पु वाज्ञतः ।
 नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां गर्शन्मुपतापयेत् ॥ ३ ॥
 ज्ञानं दानं तथा शौचमहिः प्रताभिराचरेत् ।
 लयमानो न तुष्यत निन्दितो न जपेत् परान् ॥४॥
 भिक्षादि वेदनं पादं ज्ञानद्वयमुद्राहृतम् ।
 एता हृत्तिमुपार्मीना घातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥

विद्याया मनमि नयोगो मनमाकाशचाका-

पवित्रं परमिणनेति पयं मज्जशायामिति इत्वं ; "पवित्र
 उच्यते दग्धे । यत्रियं नाम् परमोर्मिंशं चापि तदन्यत्" इति
 इति । इत् नु उलपाठ जलशोधन यन्मस्त्रण्ड पिच्छ या
 मृष्टम् । नदीपुलिनादन्यत्र वेदपं आघ्राटि भयात् सुष्यात्
 तन्नि देवागारं न पुनर्जनष्टत् मन्वानके मृष्टादौ । नात्यर्थ-
 मिति । इत्याद्य दृ स्रपरिष्कारार्थं न नात्यन्तं यत् कर्त्तव्यं ,
 नापि वदाह स्र जनयेत । 'दानं' तर्पणादि , ध्यानमिति
 पाठे ध्यानमाधनमाचमनादि । 'परान्' निन्दकान्, भिक्षादि
 प्रदायित न निषिद्ध यतीना , तथा 'वेदनं' फलाद्वेस्त्रण्डादि
 तदप्यवारितम् , एताम् 'हृत्ति' यत्नम् 'उपार्मीनाः' एतस्या
 हृत्तंगद्य कुर्वाणा. ते 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'घातयन्ति'
 इतिमार्थाच्चक्षुरादयः तान् घ्नन्तीत्यर्थ ।

कार्यकारणयोरेवात् ब्रह्मणी जात ब्रह्मैवेति जीवम्यापि
 ब्रह्मम्यन्तिरूपपद्यते इति दर्शयितुमाह, विद्याया इति ।

नयैव चेद्भिचाशनं दध्यात्, भू पवित्रं धारयेन्ननु-
संरक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकाञ्चमसं शिष्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।

शीतोष्णाघातिनीं कन्यां कौपीनाच्छादनन्तया ॥१॥

ऊर्ध्वं को वाहुरिति । ऊर्ध्वं वाहुः कर्त्तव्यः । न मे कश्चित् प्रति-
बन्धोऽस्तीति भावेन तदेव फलाभिधान-द्वारेण स्पष्टयति,
विमुक्तेति । अनयैव चेदृच्या तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्त' अप्रतिबन्ध
मार्गो यस्य तादृशो भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धो न भवती-
त्यर्थः । अनिकेतचरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिचाशनं दध्यादिति । भिचा
अश्रयते भुज्यते अनेनेति 'भिचाशनं' भोजनपात्रं 'दध्यात्'
गृह्णीयात् 'पवित्रं' चामरादिपिच्छं मशकादि-निवारणार्थं,
वस्त्रखण्डं वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षण-
मेतत् । 'कुण्डिका' भिचाटन-पात्र 'चमस' काष्ठमयः पात्र-
विशेषः 'शिष्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मन्त्रं
'त्रिविष्टप' विर्विष्टप. अन्योऽन्याश्रय काष्ठत्रयम् 'अनामय'
सज्जनभग्नं, उपानहाविति पाठे 'उपानहौ' पादत्राणे, कौपी-
नाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीन पुलिङ्गं, तर्हि
गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनमेवार्हति ;
स्त्रीयोनिर्वा कूप, तस्मिन् हि वहवो मग्ना न पुनरुन्मज्जन्ति,
तमर्हतीति कौपीन, शालीन-कौपीने अदृश्याकार्ययोरिति
निपातनात् साधुः, तस्याच्छादनं वासःखण्डः तच्च दध्यात्,

पवित्रं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गं विदग्ढकम् ।
 अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित् सर्वं तद्वर्जयेद् यतिः ॥२॥
 नदीपुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वाञ्छतः ।
 नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ३ ॥
 स्नानं दानं तथा शौचमग्निः पूताभिराचरेत् ।
 स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
 भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमुदाहृतम् ।
 एतां वृत्तिमुपासीना घातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥

विद्याया मनसि संयोगो मनसाकाशश्चाका-

'पवित्र' पूयतेऽनेनेति पुत्रः मञ्जायामिति इत्र', "पवित्र
 घर्षणे कुशे । पवित्र ताम्र पयसोर्मध्ये चापि तदन्ववत्" इति
 विश्व । इह तु जलपात्रं जलशोधन-वस्त्रखण्ड पिच्छ वा
 गृह्यते । नदीपुलिनादन्यत्र चेहर्ष व्याघ्रादि भयात् सुष्यात्
 तर्हि देवागारेषु न पुनर्जनह्यत् मर्यादके गृह्यादौ । नात्यर्थ-
 मिति । सुखार्थं दुःखपरिहारार्थञ्च नात्यन्तं यत् कर्त्तव्यं,
 नापि बलाद् स्रज्जनयेत् । 'दानं' तर्पणादि, ध्यानमिति
 पाठे ध्यानसाधनमाचमनादि । 'परान्' निन्दकान्, भिक्षादि
 अवारित न निषिद्ध यतीना ; तथा 'वैदलं' फलाहंखण्डादि
 तदप्यवारितम् ; एताम् 'वृत्ति' वर्त्तनम् 'उपासीना,' एतस्या
 हृत्तेराश्रयं कुर्वाणाः ते 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादीनि 'घातयन्ति'
 हिसार्थाश्चक्षुरादयः तान् जन्तोत्यर्थः ।

कार्यकारणयोरेवमात् ब्रह्मणो जातं ब्रह्मैवेति जीवस्यापि
 ब्रह्मसम्पत्तिरूपपद्यते इति दर्शयितुमाह, विद्याया इति ।

नयैव चेद्भिक्षाशनं दध्यात्, ^भपवित्रं धारयेज्जन्तु-
संरक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकाञ्चमसं शिष्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।

शीतोष्णघातिनीं कन्यां कौपीनाच्छादनन्तया ॥१॥

ऊर्ध्वं को वाहुरिति । ऊर्ध्वं वाहुः कर्त्तव्यः । न मे कश्चित् प्रति-
वन्धोऽस्तीति भावेन तदेव फलाभिधान-द्वारेण स्पष्टयति,
विमुक्त्येति । अनयैव चेदृच्या तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्तः' अप्रतिवन्ध
मार्गो यस्य तादृशो भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिवन्धो न भवती-
त्यर्थः । अनिकेतश्चरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिक्षाशन दध्यादिति । भिक्षा
अशयते भुज्यते अनेनेति 'भिक्षाशन' भोजनपात्रं 'दध्यात्'
गृह्णीयात् 'पवित्र' चामरादिपिच्छं मशकादि-निवारणार्थं,
वस्त्रखण्डं वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षण-
मेतत् । 'कुण्डिकां' भिक्षाटन-पात्रं 'चमस' काष्ठमयं पात्र-
विशेषः 'शिष्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मन्त्र
'त्रिविष्टप' त्रिविष्टपः अन्योऽन्याश्रय काष्ठत्रयम् 'अनामय'
सज्जनभग्नं, उपानहाविति पाठे 'उपानहौ' पादत्राणे, कौपी-
नाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीनं पुलिङ्गं, तर्हि
गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनमेवार्हतिः;
स्त्रीयोनिर्वा कूप, तस्मिन् हि बहवो मग्ना न पुनरुन्मज्जन्ति,
तमर्हतीति कौपीन, शालीन-कौपीने अदृश्याकार्ययोरिति
निपातनात् साधुः, तस्याच्छादनं वासःखण्डः तच्च दध्यात्,

श्रवणे नासिके न गन्धाय न त्वचं स्पर्शयेत् ॥२॥

अथ श्रेष्ठं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत् परायणम् ।

तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मनः ॥ ३ ॥

द्वितीया दृष्टि 'श्रोत्रे' हृषणे 'स्पाप्य' स्थापयित्वा. श्रुगताविति श्रुणीतेगत्वर्षत्वात् धीर्य्यश्रवणरूपगत्याधारत्वेन हृषणोऽपि श्रोत्रं भवति; तथा पर्यायेण श्रुवि स्थाप्य, तदुक्तम-
नन्तविन्दी,

“तिर्य्यगूर्ध्वमधो दृष्टिं विनिधायं महामतिः” इति ।

श्रोत्रे धारणमध . श्रुवि धारणमूर्ध्वं, श्रवणे तिर्य्यगिति ।

तथा 'नासिके' नासाये दृष्टिं स्थाप्य संश्रयेत् । नासाये दृष्टिः
वि ? गन्धेकापतया नेत्याह, न गन्धायेति । गन्धग्रहणमुप-
लक्षणम् । श्रवणे दृष्टिः न शब्दं श्रोतुम् । एवमधो दृष्टावपि
हृषणादी स्थितायां कामोद्भवेन स्त्रीस्मरणात् तत्स्पर्शनाया-
भिनापे प्राप्ते तं निषेधति, न त्वच स्पर्शयेत् मनसा प्रयोच्येन ;
पुनर्नेति वचनमुक्त्वा र्धदार्ढ्याय, न शब्द एवार्थो वा अनेकार्थ-
त्वान्निपातनानां नैव स्पर्शयेदित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र मनः स्थाप्यम् ? इत्यत आह, अथेति । यत्र
शैव पद 'शिव' ब्रह्म, सदाशिवो वा शिव', तत्सम्बन्धि 'यत्र'
स्यल्ले 'पद' व्यवसितं निश्चयः, तत्र मनः स्थापयेदिति शेषः ।

“पदं व्यवसितं द्राण-स्यान-लक्ष्माग्नि-वस्तुषु” इत्यमरः । तदेवं
यच्छैव पदं तत् ब्रह्म तदेव परमयनम् । तत् कथं लभ्यते ?
इत्यत आह, तदिति । अभ्यासेन योगस्य ; कस्य ? येन पूर्व-
जन्मनि स्वात्मा 'अर्जित' साधित' प्रसन्नीकृतः ; तदुक्तं,

“ब्रह्मना जन्मनासन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते” इति ।

शाद्वायुर्वायोर्ज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्वाः पृथिवी
 पृथिव्या इत्येषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्यते, अजरम-
 मरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते, तद्भ्यासेन प्राणापानौ
 संयम्य ॥

तत्र श्लोकाः ।

वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
 सन्दृश्य दशनैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १ ॥
 माषमात्रां तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भुवि ।

‘विद्यायाः’ स्वरूपज्ञानस्य, मनोऽधिकरणं, सम्बन्धः आध्या-
 सिक’ ; मनसः सकाशात्काशः सम्भूत इत्यादि योजना,
 छान्दस. सन्धि’ ; पृथिव्याः सकाशात्, ‘इति’ एवमकाराणाम्
 एषां ‘भूतानां’ शरीराणां सम्भव इति शेषः । तेन ज्ञानी ‘ब्रह्म
 प्रपद्यते’ तद्भवतीत्यर्थः ; अथवा विद्याया मनसि ‘सयोगः’
 ब्रह्म ज्ञानस्योत्पत्तिः, तेन मनसि ज्ञानेन लीने तत्कार्यं
 सर्वं लीन भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह, अजरमिति । कि
 क्त्वा प्रपद्यते ? ‘तस्य’ ब्रह्मणोऽभ्यासेन ‘प्राणापानौ’ वायू
 ‘सयम्य’ नियम्य निरुध्य इति पूर्वोक्तयोगानुसन्धान क्त्वा
 अक्षरं प्रपद्यते इत्यन्वयः ।

अविलम्बेन सिद्धिद श्लोकैः प्रयोगविशेषमाह, वृषणापान-
 योरिति ‘अपानात्’ पायोरुर्द्ध्वं वृषणयोरधश्च पाणी ‘आस्थाय’
 स्थापयित्वेत्यर्थः, संश्रयेत् प्राणायाममिति शेषः । पुनः कि
 क्त्वा ? ‘दशनैः’ दन्तैः यवमात्रे विनिर्गतां जिह्वां सदृश्य
 संश्रयेत् प्राणायाममिति सम्बन्धः । तथा ‘माषमात्रां’ सङ्कु

श्रवणे नासिके न गन्धाय न त्वचं स्पर्शयेत् ॥२॥

अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत् परायणम् ।

तद्भ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मनः ॥ ३ ॥

चित्तां दृष्टि 'श्रोत्रे' हृषणे 'स्याप्य' स्थापयित्वा, श्रुगताविति शृणोतिगत्यर्थत्वात् वीर्य्यश्रवणरूपगत्याधारत्वेन हृषणोऽपि श्रोत्र भवति; तथा पर्यायेण भ्रुवि स्याप्य, तदुक्तम-
मृतविन्दौ,

“तिर्य्यगूर्ध्वं मधो दृष्टिं विनिधायं महामतिः” इति ।

‘श्रोत्रे धारणमधः, भ्रुवि धारणमूर्ध्वं, श्रवणे तिर्य्यगिति ।
तथा 'नासिके' नासाग्रे दृष्टिं स्याप्य सश्रयेत् । नासाग्रे दृष्टि'
किं ? गन्धेकायतया नेत्याह, न गन्धायेति । गन्धग्रहणमुप-
लक्षणम् । श्रवणे दृष्टिः न शब्दं श्रोतुम् । एवमधो दृष्टावपि
हृषणादौ स्थिताया कामोऽवेन स्त्रीस्मरणात् तत्स्पर्शनाया-
भिलाषे प्राप्ते त निषेधति, न त्वचं स्पर्शयेत् मनसा प्रयोज्येन ;
पुनर्नेति वचनमुक्तार्थदार्ढ्याय, न शब्द एवार्थो वा अनेकार्थ-
त्वात्प्रिपातनानां नैव स्पर्शयेदित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र मनः स्थाप्यम् ? इत्यत आह, अथेति । यत्र
शैवं पदं 'शिवं' ब्रह्म, सदाशिवो वा शिवः, तत्सम्बन्धि 'यत्र'
स्थले 'पदं' व्यवसितं नियमः, तत्र मनः स्थापयेदिति शेषः ।
“पदं व्यवसितं त्राण स्थान-लक्ष्माणि-वस्तुषु” इत्यमरः । तदेवं
यच्छैवं पदं तत् ब्रह्म तदेव परमयनम् । तत् कथं लभ्यते ?
इत्यत आह, तदिति । अभ्यासेन योगस्य ; कस्य ? येन पूर्व-
जन्मनि स्यात्मा 'अर्जित' साधितः प्रसञ्जीकृतः ; तदुक्तं,

“ब्रह्मणा जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते” इति ।

अथ तैः सम्भूतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।

ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाङ्गित्वा मूर्धानमव्ययम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथायं मूर्धानमस्य देहैषा गतिर्गतिमतां ये
प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात् परम-
वस्थात् परात् परमवस्थादिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे सन्नासोपनिषत् समाप्ता ॥ १० ॥

अभ्यासे क्रियमाणे यद्भवति तदाह, अथेति । तैः 'सम्भूतैः'
मिलितैः साधनैः आसन-प्राणायामादिभिः हृदयं तपः तत्
प्राप्त 'हृदयं' मनः 'संस्थाप्य' स्थिरौहृत्य 'वायुः' प्राणः 'देहात्'
शरीरात् ऊर्ध्वम् 'अव्ययं' ब्रह्म प्रपद्यते, किं कृत्वा ? 'मूर्धान-
मित्त्वा' ब्रह्मरन्ध्रेण ।

पश्चात् किं स्यात् ? अत आह, अथायमिति । 'अथ'
अनन्तरम् 'अथ' वायुः मूर्धानम् 'अस्य' असुक्ष्मेपणे, चिद्या 'देह'
टिदेह, टिह उपचये, उपचयं गतः ब्रह्मणैकीभूतत्वात्, द्वि-
चने हृन्दसि वा वचनमिति हित्वाभायः । उपसहरति, एषा
गतिर्गतिमतामिति । गतिमताम् एषा गतिः, अतः परा गति
नास्ति, गतेरयमवधिरित्यर्थः । पाठान्तरं दुर्योज्यम् ।

ननु ये सुक्तास्तेऽपीश्वरेच्छया पुनरुन्मज्जेरन्निति साधन-
त्रैयर्ष्यमित्याशङ्क्य परिहरति, य इति । 'ये' पुरुषाः परमाङ्गतिं
प्राप्य वर्तन्ते, 'ते' पुरुषा भूयो न निवर्तन्ते; कस्मात् ? इत्यत
आह, परात्परमवस्थादिति 'परादपि' क्षिरणगर्भादेः यत्
'पर' स्थान तत् प्राप्य 'अवस्थान्' अवस्थानाम् इति, अवस्थानम्
अवस्थम्, सुप्तस्य इत्यत्र सुप्तीति योगनिभागात् कः ; नियति
इत्या परमेश्वरस्य, यः स्वतो व्यवस्थितः, स यदा व्यवस्थितं करोति

आरुण्योपनिषत् ।

अं आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम, तं गत्वो-
दाच, केन भगवन् कर्माग्यशीपतो विसृजामीति ।
तद्धोदाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातृन् वन्ध्वादीन्

तदा पुनश्चमेघे न व्यपटधातीति मत्प्रतिज्ञत्वात् टत्तापहारा-
कारित्वात् मूक्तस्योत्पन्न नास्तीति भावः । द्विरुक्तिः समा-
स्यर्था ।

आरायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यै पदवाक्यानां मन्त्रासस्य प्रदीपिका ॥

एति मन्त्रासोपनिषदो दीपिका समाप्ता ।

आरुण्यो पञ्चविंशो ऋण्पञ्चकमण्डिता ।

प्रतिखण्ड द्विरुक्तिय ऋण्डा वसति सूचिका ॥१॥

द्विदण्डी मन्त्रास उक्तः ; इदानीं सर्वपरित्यागरूप परस-
प्तम-मन्त्रासमुपदेष्टुमारुण्युपनिषदारभ्यते, आरुणिरिति । आ-
रुण्ययिका द्विद्या स्तुत्यर्था । विद्वत्-मन्त्रासोऽस्या विषयः ;
विष्णुपद-दर्शनं प्रयोजनम् ; विद्वान् निविहत्सुरधिकारी ;
यथायोगं मन्त्रन्ध जगत् । अरुणस्यापत्यमारुणिः, 'प्रजापतेः'
ब्रह्मणः, 'केन' उपायेन, 'भगवन्' ।

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः त्रिय ।

ज्ञान वैराग्ययोसैव पक्षां भग इतीरणा" ॥

तद्वत् ; एतेन प्रशार्हता उक्ता ; 'कर्माणि' ससृति-निमि-
त्तानि, 'इति मन्त्र-समाप्ती ; तद्धोवाच प्रजापतिरिति श्रुतेः
वचः प्रजापतेर्वचः, तवेत्यादि । 'तव' त्वत्त्वम्बन्धिनः त्वदीयान्

शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च सूत्रञ्च स्वाध्यायञ्च
भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक महर्लोक-जनलोक-तपो-
लोक-सत्यलोकञ्च, अतल-पाताल-वितल-सुतल-
रसातल-महातल-तलातलं ब्रह्माण्डञ्च विस्मृजेत्,
दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परियहेत्, अण्डं
विस्मृजेत् शेषं विस्मृजेदिति ॥ १ ॥

समत्वान्धनान् 'बन्धादीन्' बन्धवो बान्धवा ज्ञातयः उपका-
रिणश्च, आदिशब्देन भार्यादयः, तान् 'सूत्रं' योगप्रतिपादको-
ग्रन्थ, 'स्वाध्यायः' वेदराशिः, तदन्ता अष्टौ द्वितीयान्ताः ।
यज्ञोपवीतयाग-सूत्र-स्वाध्यायेषु प्रत्येकं चशब्दैः तत्सम्बन्धीनि
सन्ध्यादि धनादि पुस्तकादि-पडङ्गादीनि गृह्यन्ते ; भूर्लोक-
दीनां सप्तानां समाहारइन्द्रः, सत्यलोक चेति चकारात् प्र-
त्यादि-समुच्चयः ।

जड्भूलोकान् हेयत्वेनोक्त्वा अधोलोकानाह, अतलेति
अतलादीनां सप्तानां ब्रह्माण्डेन सह समाहारइन्द्रः ; तानि-
पा-नि-वि-सु रसा-महा-तला-पूर्वाणि तलानि ; पाताले त-
शब्दस्य दीर्घः ; नितलं महातलमप्याहुः । पाताल-रसात-
नितल-तलातल सुतल-वितलानि पादतल-तदय गुल्फ-जड-
जानूर-तदूङ्घ्रु-भागतयोपास्थानि, तथैव क्रमेण उत्तरोत्तराणि
तथापि हेयतया अनास्थया व्युत्क्रमेण निर्दिष्टानि । ब्रह्माण-
विराड्देहः ; चकारादसद्विषय मनोरथमपि विस्मृजेत् ।

सर्वत्यागे कथं शरीर-यात्रा-निर्वाहः ? इत्याशङ्क्य ग्राह्य-
स्थानं, दण्डमिति । गो-सर्प-निवारणार्थं दण्डं, लज्जाशीतात्
वृष्टि-बाधा-निवारणार्थमाच्छादनञ्च, चकारात् जलपात्र

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा लौकि-
काग्नीनुदरान्नौ समारोपयेत् । गायत्रीञ्च स्ववा-
चाग्नी समारोपयेत्, उपवीतं शिखां भूमावप्सु
वा विसृजेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं
विसृजेत्, पात्रं विसृजेत्, पवित्रं विसृजेत्,

परिग्रहेत्, व्यत्ययेन शेषं परिगृह्णीयात् । देहोपयोगि चेत्
याह्यं, तर्हि मन्त्रकोष्योपादीन्यपि प्राप्नुवन्ति इत्यत आह, शेष
विसृजेदिति । मन्त्रकोष्योपादि प्राणात्ययेऽपि न गृह्णीयादि-
त्यादरार्थोऽभ्यासः ॥ १ ॥

अधिकारिणो निर्दिशति, गृहस्थ इत्यादिना । 'लौकिका-
ग्नीन्' लोकप्राप्ति-हेतून् श्रौत-धार्ताग्नीन् अन्तेष्टिं कृत्वा
'उदरान्नौ' कौष्ठान्नौ सम्यग्ग्ने इत्यादिमन्त्रेण निर्वाणपुरःसर
समारोपयेत् । ज्ञानिनोऽर्थे प्राप्तेऽपि त्यागे निहत्तप्रयोजनवि-
षयाणां प्रक्षेपवत् इयमग्न्यादीनां शास्त्रीय-प्रतिपत्तिः, 'गायत्री'
सविद्वेदेवत्यां, च शब्दात् अन्यदपि मन्त्रजातं 'स्ववाचाग्नी'
स्त्रीया वाचा वागेवाग्निः, तत्र 'भूःसावित्रीं प्रविशामि' इत्यादि-
मन्त्रैः समारोपयेत्; उपवीतं शुद्धोदकालाभे भूमौ शुद्धाया,
तत्राभे शुद्धावप्सु वा 'भूःसमुद्रं गच्छ स्वाहा' इति मन्त्रेण विसृ-
जेत् । वाशब्दो ध्ववस्थितविकल्पे । 'कुटीचर' कुटीचरस्ति
दण्डो पुत्र एव भिक्षानिरतः; उपलक्षणमिदं बह्मदक हसयो-
रपि; ब्रह्मचारिप्रदण तस्य विशेषणम्, चाश्रमि ब्राह्मचारिण
उक्तत्वात्, पालाश वैश्वमित्यादिना तदण्डादित्यागस्य वध्य-
माणत्वाच्च; कुटुम्बमिति पुत्रभिक्षानिरतस्य कुटुम्बे वाससम्भ-
वात्, 'पात्रं' भिक्षापात्रं 'पवित्रं' जलपावनवचनं 'दण्डान्'

शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च सूत्रञ्च स्वाध्यायञ्च
भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक-महर्लोक-जनलोक-तपो-
लोक-सत्यलोकञ्च, अतल-पाताल-वितल-सुतल-
रसातल-महातल-तलातलं ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत्,
दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत्, शेषं
विसृजेत् शेषं विसृजेदिति ॥ १ ॥

ममत्वान्मनान् 'बन्धादीन्' बन्धवो बान्धवा ज्ञातयः उपका-
रिणश्च, आदिशब्देन भार्यादयः, तान् 'सूत्रं' योगप्रतिपादको
ग्रन्थः, 'स्वाध्यायः' वेदराशिः, तदन्ता अष्टौ द्वितीयास्ताः;
यज्ञोपवीतयाग-सूत्र-स्वाध्यायेषु प्रत्येकं चशब्दैः तत्सम्बन्धीनि
सन्ध्यादि धनादि पुस्तकादि-पडङ्गादीनि गृह्यन्ते; भूर्लोक-
दीनां सप्तानां समाहारद्वन्द्वं, सत्यलोक चेति चकारात् प्र-
त्यादि समुच्चयः ।

जड्वर्लोकान् हेयत्वेनोक्त्वा अधोलोकानाह, अतलेति
अतलादीनां सप्तानां ब्रह्माण्डेन सह समाहारद्वन्द्वः; तानि
पा नि-वि-सु रसा महा-तला पूर्वाणि तलानि; पाताले त-
शब्दस्य दीर्घः, नितल महातलमप्याहुः । पाताल-रसातल-
नितल तलातल सुतल-वितलानि पादतल-तदयं गुल्फ-जड-
जानुक-तदूर्ध्वभागतयोपास्यानि, तथैव क्रमेण उत्तरोत्तरां
तथापि हेयतया अनास्थया व्युत्क्रमेण निर्दिष्टानि । ब्रह्माण्ड-
विराडदंष्ट्रः; चकारादमद्विपर्ययं मनोरथमपि विसृजेत् ।

ममत्वान्मनान् कथं शरीरं यात्रा निर्वहः? इत्याशङ्क्य या-
त्राञ्च, दण्डमिति । गो-मर्ष-निवारणार्थं दण्डं, नज्जाशोतात्
दृष्टि-बाधा-निवारणार्थं माच्छादनञ्च, चकारात् कनकपा-

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नी समारोपयेत् । गायत्रीञ्च स्ववाचाम्नी समारोपयेत्, उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत्, पात्रं विसृजेत्, पवित्रं विसृजेत्,

परिग्रहेत्, व्यत्ययेन शेषं परिगृह्णीयात् । देहीपयोगि चेत् प्राज्ञं, तर्हि मञ्चकोष्ठीपादीन्यपि प्राप्नुवन्ति इत्यत आह, शेष विसृजेदिति । मञ्चकोष्ठीपादि प्राणाल्ययेऽपि न गृह्णीयादित्यादरार्थोऽभ्यासः ॥ १ ॥

अधिकारिणो निर्दिशति, गृहस्थ इत्यादिना । 'लौकिकाग्नीन्' लोकप्राप्ति-हेतून् श्रौत आर्त्ताग्नीन् अन्तेष्टिं कृत्वा 'उदराग्नी' कोष्ठाग्नी सम्यग्ग्ने इत्यादिमध्येण निर्याणपुरःसर समारोपयेत् । ज्ञानिनोऽर्थे प्राप्तेऽपि स्वर्गे निवृत्तप्रयोजनविषयाणां प्रक्षेपवत् इयमग्न्यादीनां शास्त्रीय-प्रतिपत्तिः । 'गायत्री सवितृदेवत्यां, च शब्दात् अन्यदपि मन्त्रजात 'स्ववाचाम्नी' स्वीया वाचा वागवाग्निः, तत्र 'भू'सावित्री प्रविधाग्नि' इत्यादि मन्त्रैः समारोपयेत्; उपवीतं शरीरकालाभे भूमौ शूद्राया, तन्नाभे शूद्रावप्सु वा 'भू समुद्र मष्ट खारा' इति मन्त्रेण विसृजेत् । वाग्म्यो ष्यवस्थितविकल्पे । 'कुटीचर' कुटीचरस्ति दण्डो पुत्र एव भिक्षानिरतः ; उपलक्षणसिद्ध बह्दक रसयोरपि ; ब्रह्मचारिष्येण तस्य विशेषणम्, चाग्निं ब्रह्मचारिण उच्यते, पालाश वैश्वमित्यादिना तदृश्यादित्यागम्य धर्मभाणत्वाच्च ; कुटुम्बमिति पुत्रभिक्षानिरतस्य कुटुम्बे दाससम्भवात्, 'पात्र' भिक्षापात्रं 'पवित्र' जलपावनश्च 'दण्डान्

दण्डान् लोकांश्च विमृजेत्, लौकिकार्मांश्च
 विमृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदा-
 चरेत्, ऊर्ध्वगमनं विमृजेत्, विसन्ध्यादौ स्नानमा-
 चरेत्, सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्, सर्वेषु वेदे-
 प्धारण्यकमावर्त्तयेत्, उपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषद-
 मावर्त्तयेदिति ॥ २ ॥

ब्रून् वैणवान्, चात्पूर्ववस्त्रादिकमपि । लौकिकाम्नीनिति
 त्रिदण्डिनो वैश्वदेवाधिकारात् । लोकांश्चेति पाठे स्वतपोऽर्जि-
 तान् ; तात्तद्विन्धनादिकमपि प्रत्येकं विमृजेदित्यावश्यकत्वार्थ-
 मुक्तम् । 'इतिह' किल 'उवाच' उक्तवान् प्रजापतिः आरुणिम् ।
 'अत ऊर्ध्व' त्यागानन्तरममन्त्रवत् स्वाध्यायस्य विमृष्टत्वादा-
 चरेत् स्नानाचमनादिकम् ।

नन्वमन्त्रस्य कथमूर्ध्वं लोकाग्निः ? अत आह, ऊर्ध्वगमन
 विमृजेदिति । भूर्लोकान्देस्यक्तत्वात् पुनस्तद्वासनामपि त्यजे
 दित्यर्थः । तद्ध्याचमनादिकमपि अप्रयोजनात् त्यज्यतामित्या
 शङ्काह, विसन्ध्यादाविति । तिसृणां सन्ध्यानाम् 'आदौ'
 प्राक्काले 'स्नान' मौषलम् ।

सन्ध्यावन्दनकाले किं कार्यम् ? अत आह, सन्धिमिति ।
 'सन्धि' सन्धान समाधिमाश्रित्य 'आत्मनि' स्वस्मिन् पर
 मात्मना सन्धानमभेदम् 'आचरेत्' भावयेत् । स्वाध्यायस्य
 परित्याग उक्त, तस्य प्रतिप्रसवमाह, सर्वेष्विति । सर्वेष्विति
 निर्धारणे सप्तमी, 'आवर्त्तयेत्' पाठतोऽर्थतस्याभ्यस्येत् ।

आरण्यकेषु प्रवर्ग्यादयोऽपि कर्मग्रन्था दृश्यन्ते, किं तत्त-

सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया इति,
 त्रिः कृत्वोर्द्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनञ्च परिग्रहेत् ।
 औषधवद्दशनमाचरेदौषधवद्दशनमाचरेत् । अमर्षं
 सर्वभूतेभ्यो मत्त इति ब्रूयात् । सर्वं प्रवर्त्तते
 मत्तः । सखासि मा गोपाय, ओजः सखासि,
 इन्द्रस्य वज्र इति । ब्रह्मचर्यमहिंसाञ्चापरि-

इदानीं सूतत्यागार्थं सन्नासप्रैपानाह, सन्नास्तं मया
 सन्नास्तं मया सन्नास्तं मयेति । त्रिः कृत्वेति पाठेनै
 त्रित्वे लब्धे तिरितिवचनं त्रयाणामपि त्रिःपाठार्थं, तथा
 यमात्राय, एते त्रयोऽपि प्रैषाः सव्याहृतिकास्त्रिभिर्मन्त्रै
 मध्यमोत्तमस्वरैरुच्चारणीयाः, लोकत्रयं आवयितुं त्रिभि
 धान प्रैषोच्चारणेन यच्चकृतं तत्पुनरभिलपन् वध्यो त्रिभ्यो
 वध्यैति बोधयितुं सम्यक् अपुनरादेयतया न्यस्तं सन्नास
 मित्यर्थः । प्रैषानन्तर 'मत्तः' कृतप्रैषात् सर्वभूतेभ्योऽभय
 मस्तु । कुतोऽभय दत्तमित्यत आह, सर्वं प्रवर्त्तते मत्त इति ।
 मत्त एव ब्रह्मणो यत सर्वं प्रवर्त्तते, न हि जनयितुरेव भव
 द्दत्तम इति भावः ।

इदानीं दण्डादानं मन्त्रमाह । मयेति । त्रिः 'मया'
 अपत्यस्योऽस्मि 'मा' मा गोमर्षादिभ्यो गोपाय, औजोदास
 मृग्य परिणामो धातूनामटमा दणा नरुप्यं तेषु, शरीर
 मत्ति, मयेति यत् त्रिः मया इत्ये कर्णोणि 'मणि' भवति,
 'इन्द्र' परमेस्वरस्य 'वज्र' परिभयदुःशोऽस्मि एतावन्तु प्रनास
 इत्यस्य इत्येतान् मन्त्रान् परिणामः 'इन्द्रस्य गोपाय' इत्यस्य

नाभ्यां भूमौ । ब्रह्मचारिणां मृत्यात्रं वालाडु-
पात्रं दारुपात्रं वा । काम-क्रोध-लोभ-मोह-

इदानीं ब्रह्मचर्यादि पञ्चकस्यैर्यादि परमहंसधर्मं पुन-
र्विशेषेणाह, अथात परमहंस-परिव्राजकानामिति । धर्मा-
वच्यन्ते इति शेषः । 'अथ' प्रैपोच्चारण-दण्डग्रहणानन्तरं यतो
ब्रह्मचर्यादिरक्षणं विना न मिद्विरतो धर्मा वच्यन्ते, केवा-
'पर' केवलम् अहं म' न ततोऽन्योऽहमिति निश्चिताः परम-
हंसा, परिव्रजन्ति गृहवन्ध परित्यज्य परिव्राजकाः, ते च ते-
च तेषाम्, आसन-शयनाभ्यां भूमाविति, भूमाविवासनेन दिवा,
शयनेन रात्रौ कालं नयेदिति शेषः ; 'आसनं' स्वरूपावस्थानं,
'शयनं' वाह्यविषय विस्मृतिः, तदुक्तं,

“यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः” इति ।
तेन पर्यङ्गादि-परित्यागेऽपि स्वरूपविस्मृती विषयचिन्तनेन
चाकृतार्थ एवेति भावः । ब्रह्मचारिणामिति । तेषामेव विशेष-
यणम्, उपलक्षणमेतत्, अहिंसासत्यास्ते यापरिग्रहवतामित्यपि
ज्ञेयम् ।

उदकव्यवहारार्थं पात्राण्याह. मृत्यात्रं वालाडुपात्रं दारु-
पात्रं चेति । अलावु' तुम्बीफलम्, अशनपात्रन्तु वक्ष्यति,
पाणिपात्रञ्चेति, वा शब्दोऽनास्थाया यथालाभम् तैजसानि
पात्राणि स्मरति च तव पुत्रानित्यादिना वाह्यानि त्याज्यानि
उक्तानि, वैणव दण्डमित्यादिना वाह्यानि याज्ञाणि, खल्वहं
ब्रह्मत्यादिनान्तरं गाह्यमुक्तं, मन्त्रत्यान्तराणि त्याज्यान्याह,
काम क्रोधत्यादिना । 'काम' मैथुनेच्छा विषयमात्राभिलाषो
वा, 'क्रोध' कामाविद्यातेज कामानुज प्रज्वलनात्मकः ;
'लोभ' उपात्तम्यातितिचा, 'मोह' नित्याशुचिदुःखात्मनि

दम्भ-दर्पासूया-ममत्वाहङ्कारानृतादीन् परित्य-
जेत्, वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यति-
श्चरेत्, द्वावेव वा चरेत् द्वावेव वा चरेदिति ॥६॥

शरीरे नित्यशुचि सुखात्मबुद्धिः ; 'दम्भ' धर्मध्वजित्वं ; 'दर्प' गर्वः परावज्ञानेन स्वात्मन्यधिकबुद्धिः ; 'असूया' परोत्कर्षामहिष्णुता ; 'ममत्वं' परस्मिन् स्वमभ्यन्धित्वबुद्धिः ; 'अहङ्कार' जातिगुण-कर्माभिमानः , 'अनृतम्' अप्रियाहिताप्रमाण-दृष्टार्थवचनम् ; आदिशब्देन हर्ष-शोकादि-इन्द्रानि गृह्यन्ते, कामादीनां नवानां इन्द्रः तत आदिशब्देन वज्रग्रीहिः . नानि परित्यजेत् न पुन' चरेत् ।

परित्राजक-सञ्ज्ञया परितो व्रजनकर्तृत्वे प्राप्ते तदपवाद-
माह, वर्षासु ध्रुवशील इति । अग्नेऽष्टावित्युक्तोः पञ्चचतु'पक्षे
चत्वारो मासा वर्षा, तासु ध्रुव शीलमस्य, ध्रुव इत्येव सिद्धे
शीलप्रहण कोटाकुलाया भूमौ सर्वघाटननिषेधार्थम् . शेष-
ष्वर्धमिष्टमटनमित्यनुजानाति, अष्टौ मासानेकाकी यतिश्चर-
दिति ।

“वह्नां कलहो यस्मात् हयोर्वर्त्ता भवेद्यत ।

एक एव चरेद्विद्वान् कुमार्या इव कङ्कणम्” ॥ इत्युक्ते ।

समानशीलत्वे द्वितीयमनुजानाति, द्वावेव वा चरे-
दिति । अध्यात्म कथारस व्यसनं तु द्वावेव मिलित्वा चरेत् ।
चरतामिति वक्तव्ये चरेदित्युक्तिरकाषिततामावेदयितुम् वा
शब्दोऽनास्थायाम् । एकाषितता दशानामपि जायते पाण्ड-
याना महाटभ्ररणात् । एवकारो भिन्नशीलव्याहृत्पर्यः ।
वापराभ्यास आदरार्थं ॥ ४ ॥

नाभ्यां भूमौ । ब्रह्मचारिणां मृत्यात्वं बालावु-
पात्वं दारुपात्वं वा । काम-क्रोध-लोभ-मोह-

इदानीं ब्रह्मचर्यादि पञ्चकर्म्य्यादि परमहमधर्मं पुन-
र्विशेषेणाह, अथात परमहंस-परिव्राजकानामिति । धर्मा-
वच्यन्त इति शेष । 'अथ' प्रैषोच्चारण-दण्डग्रहणानन्तरं यमं
ब्रह्मचर्यादिरक्षणं विना न सिद्धिरतो धर्मा वच्यन्ते, केषां ।
'पर' केवलम् अहं म' न ततोऽन्योऽहमिति निश्चिताः परम-
हंसा, परिव्रजन्ति गृहवन्ध परित्यज्य परिव्राजका, ते च ते
च तेषाम्, आमन-शयनाभ्या भूमाविति, भूमावेवामनेन दिवा-
शयनेन रात्रौ काल नयेदिति शेषः ; 'आमन' स्वरूपावस्थान,
'शयन' वाह्यविषय विस्मृति', तदुक्त,

“यस्या जाग्रति भृतानि सा निशा पश्यतो मुनेः” इति ।
तेन पर्यङ्गादि-परित्यागेऽपि स्वरूपविस्मृतौ विषयचिन्तनेन
चाकृतार्थ एवेति भाव । ब्रह्मचारिणामिति । तेषामिव विशि-
षणम्, उपलक्षणमेतत्, अहिंसामत्यास्ते यापरिग्रहवतामित्यपि
ज्ञेयम् ।

उदकव्यवहारार्थं पात्राख्याह, मृत्यात्वं बालावुपात्वं दारु-
पात्रं चेति । अलावु' तुम्बीफलम्, अशनपात्रन्तु वच्यति,
पाणिपात्रञ्चेति, वा शब्दोऽनास्थाया यथालाभम् तैजसानि
पात्राणि स्युरिति च तव पुत्रानित्यादिना वाह्यानि त्याज्यानि
उक्तानि, वैणव दण्डमित्यादिना वाह्यानि ग्राह्याणि, खल्वहं
ब्रह्मेत्यादिनान्तर ग्राह्यमुक्त, मन्त्रत्यान्तराणि त्याज्यान्याह,
काम-क्रोधत्यादिना । 'काम' मैथुनेच्छा विषयमात्राभिलाषो
वा, क्रोध' कामावित्यातेज कामानुजः प्रज्वलनात्मकः ;
'लोभ' उपात्तस्यातिरिक्त्वा, 'मोहः' नित्याशुचिदु खात्मनि

निषदं विद्वान् य एवं वेद्, पालाशं वैत्वमाश्वत्थ
दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोपवीतञ्च त्वक्त्वा शूरो य
एवं वेद् । तद्द्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सर्वम् 'श्रीं' परमात्मैव; त्रिराष्टतिर्जपप्रकार-प्रदर्शनार्थम्,
आद्वारस्यैव प्राधान्येऽपि द्विशब्दः सन्धिव्यावृत्त्यर्थः । तस्य कन्धो-
क्तान् न्यामानपि कुर्यादित्याह, एतदुपनिषद विन्यस्येति ।
उपनिषद-शब्दोऽकारान्तो नपुंसकम्, यद्वा, एषा चामासुप-
निषच्च तां, रहस्यज्ञानमुपनिषत् उपचारान् सन्धेऽपि । न्याम-
प्रकारस्नु प्रणयकत्वाद्यर्थेभ्यः ।

उपामनफलमाह, विद्वान् य एवमिति । ब्रह्मचर्यादि-
भिर्यः 'एव' एवद्वयकर्मोद्धार शब्दतोऽर्थतश्च 'वेद' विदित्वा
चाभ्यस्यति, स विद्वान् भवति, यथाऽत्र ब्रह्म साक्षात् करोतीत्यर्थः ।

इदानीं ब्रह्मचारिणां मश्यामि कर्तव्ये पूर्वदण्डेनेव दण्ड-
त्वनिरासार्थमाह, पालाशमित्यादि । अत्र दण्डस्य पलाशादि-
प्रकृतित्वय वैवर्णिकाभिप्रायं, ह्योरनधिकारिऽपि ब्राह्मण-
स्यैव पूर्वनाभे उत्तरग्रहण-सूचनार्थम् ।

"मश्यामो ब्राह्मणस्योक्तो नान्यवर्णस्य कस्यचित्" इति श्रुतेः ।

अजिन मेखलयो पूर्वमनुक्तत्वाद्दुपादानम् । उपवीतस्य
दण्डवन्धनगद्दा निरामार्थं यज्ञोपवीतस्येत्युक्तम्, यथाऽत्र लौकिक-
काग्नि ममिहोमादीना ममुशयार्थः, 'त्यक्त्वा' परित्यज्य शूरः
अन्यथानधिकारः भवेदिति शेषः ; न हि त्यागमात्रेण विन्तु
शूरो मनोऽस्तिजये प्यात्, तदुक्तम्,

"न हि मश्यामनादपि सिद्धिं ममधिगच्छति" इति ।

क. शूरः ? इत्यत आह, य एव वेदेति, 'य.' विदित-

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमे-
तानि प्राग्वा त्यजेत्, पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म
कलत्रञ्चान्यदपीह । यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं
प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा । ॐ हि ॐ
हि ॐ हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत्, खल्वेतदुप-

सञ्चासे यथा आश्रम-क्रमनियमो नास्ति, तथा उपनयन-
स्यापि नास्तीत्याह, खलु वेदार्थमित्यादिना । वेदार्थं विद्वा-
निति न लोकेति षष्ठीनिषेधः ; सोपनयनादिति सन्धिरार्थः ;
'तानि' पूर्वोक्तानि, एतानीति पाठे वक्ष्यमाणानि, प्राग्वा त्यजे-
दिति, यस्तु प्राग्भवीयानन्त-सुकृत-वशादुपनयनमन्तरेणापि
केनचिन्निमित्तेन विज्ञातवेदार्थः, स उपनयनात् पूर्वमपि
त्यजेत्, तथा स्मर्यन्ते हि भरतैतरेयक-दुर्वासो-व्यास-शुकादयः ।
प्राक् त्यागपक्षे यानि बाल्येन दुस्त्याज्यानि, पितरं त्यजेत्,
पुत्रं यतिपिता त्यजेत्, अग्न्याद्युपवीतं विषयं ; च शब्देन
समुच्चित सामान्येनाह, अन्यदपीहेति । 'अन्यत्' गृहक्षेत्रादि-
कर्म, अपिशब्दाद् यदयस्य स्वभावप्रियं तदपि त्यजेत् ।

यत्तरग्रामवासस्य कर्त्तव्य इत्याह, यतयो हीति । विशेष-
विधि शेषनिषेधफलः ब्राह्मणे प्रवेष्टव्यमिति यत् ; तेन
'अन्यदग्रामं न प्रविशन्तीत्यर्थः' । जलपात्रवह्निचापात्रं न सङ्-
ग्राह्यमित्याह, पाणीति । पाणिपात्रमुदरपात्रश्चेति कर्म-
धारयौ, 'पाणि' अक्षलि. पाणिर्या पात्रम्, उदरं मासार्थं
मुखप्रमाणेन पात्रं, या शब्दोऽनास्यायाम्; तेन भूम्यादिक-
मपि भिक्षादौ ।

जप्य मन्त्रमाह ॐ हीति । मन्थार्थं तु 'हि' नियतं

निषदं विद्वान् य एवं वेद, पालाशं वैल्वमाश्रवत्व
दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोपवीतश्च त्वक्त्वा शूरो य
एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

मर्मम् 'शं' परमात्मैवः द्विराहत्तिर्जपप्रकार-प्रदर्शनार्थम्,
आहाराभ्यश्च प्राधान्येऽपि सिगद्दः सन्धिव्याहृत्पर्यं । तस्य कस्यो-
क्तान् न्यामानपि श्रुत्यादित्याह, एतदुपनिषदं विन्यसेदिति ।
उपनिषद-शब्दोऽकारान्तो नपुंसकम्, यद्वा, एषा चामावुप-
निषद्य ता, रहस्यज्ञानसुपनिषत् उपचारान् मन्त्रोऽपि । न्यास-
प्रकारस्तु प्रणवकारादथर्मयः ।

उपामनफलमाह, विद्वान् य एयमिति । ब्रह्मचर्यादि-
भिर्य 'एय' एवद्गुण्यकर्मोद्धार शब्दतोऽर्थतश्च 'वेद' विदित्वा
चाभ्यस्यति, न विद्वान् भवति, यद्योक्तं ब्रह्म साक्षात् करोतीत्यर्थः ।

इदानीं ब्राह्मचारिणा मत्र्यासे कर्त्तव्ये पूर्वदण्डेनैव दण्डि-
त्वनिरामार्थमाह, पालाशमित्यादि । अथ दण्डस्य पलाशादि-
प्रकृतित्वय वैवर्णिकाभिप्राय, द्वयोरनधिकारिऽपि ब्राह्मण-
स्यैव पूर्वलाभे उत्तरग्रहण-सूचनार्थम् ।

“मत्र्यासो ब्राह्मणस्योक्तो नान्यवर्णस्य कस्यचित्” इति स्मृतेः ।

अजिन मेखलयोः पूर्वमनुक्तत्वादुपादानम् । उपवीतस्य
दण्डबन्धनशङ्का-निरामार्थं यज्ञोपवीतस्येत्युक्तम्, अकारो लौकि-
काग्नि समिद्धोमादीनां समुच्चयार्थः, 'त्यक्त्वा' परित्यज्य शूरः
अन्यधानधिकारः भवेदिति शेषः ; न हि त्यागमात्रेण किन्तु
शूरो मनोऽरिजये स्यात्, तदुक्तं,

“न हि सत्र्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” इति ।

काः शूरः ? इत्यत आह, य एवं वेदेति, 'यः' विदित्

सूर्यः द्विवीथ चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विष-
 न्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पद-
 मिति, एवं निर्वाणमनुशासनमिति, वेदानु-
 शासनमिति, वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥

इत्याश्रवेदे आरुणेयोपनिषत् समाप्ता ॥ ११ ॥

वेदार्थः मन्त्रासं शालधिकारे कर्तव्यत्वेन 'वेद' जानाति, म'
 'जरः' माधकथेत् ।

उक्तमशामफलावेदकगृह्यमृदाहरति, तद्विष्णोरि-
 यादि । शरयो दिव्यदृष्ट्या 'तत्' मृकोपमृष्यं 'विष्णो' परमं
 पदं सदा पश्यन्ति । तस्य नित्यत्वात् शरये दृष्टान्तमाश्र-
 दितीति । निर्वाणं शाक्ये 'शाततं' व्याप्तं चक्षुर्गथा शाय-
 काभासादिततं निर्विकल्पकं ज्ञानं भवति, तथा विकल्प-
 मन्व चिद्वन तद्वित्यर्थः ।

ननु कथं तदेवं लभ्यमित्याशङ्क्य गुणवद्वेगादिग्याज-
 गद्विप्राम इति । क्वाब्दसादृश्ये, जागृवाणानामप्येवमपि
 शर इति विप्रयत्नान्न शानिम, 'विष्णव' विष्णवा
 क्वाब्दसादृश्ये न तस्य क्वाब्दसादृश्येति, यमन्तुं यत्
 क्वाब्दसादृश्ये, यत्परिनिन्दान्त्वय इति वा, 'जागृवाण'
 क्वाब्दसादृश्ये, सद्रूपम् ।

'वे' इति क्वाब्दसादृश्ये तस्या जागृवन्ति मयसा' इति ।

'म' इति क्वाब्दसादृश्ये तस्या जागृवन्ति मयसा' इति ।
 'म' इति क्वाब्दसादृश्ये तस्या जागृवन्ति मयसा' इति ।
 'म' इति क्वाब्दसादृश्ये तस्या जागृवन्ति मयसा' इति ।
 'म' इति क्वाब्दसादृश्ये तस्या जागृवन्ति मयसा' इति ।

ब्रह्मविद्योपनिषत् ।

श्रीं ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।
यतोत्पत्तिं लयञ्चैव ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरात् ॥ १ ॥

उपमहरति, एवं निर्वाणमिति यातेर्भावे क्तः, निर्वाणोऽवाते इति निष्ठानत्वं, 'निर्वाणम्' उपशान्तिर्मोक्ष इति यावत्, तस्यानुगामनमेव द्रष्टव्यम् । ननु किमिदं प्रजापतेरनुशासनम् ? ओमिति चेत्, तथा मति पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्य-शङ्का स्यादित्याशङ्काह वेदानुशासनमिति । पारुणिप्राजापत्या-स्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्थेव 'वेदस्य' शब्दराशेः सर्वज्ञस्य सर्ववर्णाग्रमादिव्यवस्थाहिताः राजकल्पस्यानुगामनं, तदकरणे समारशूले तस्कारादेरिव विनिक्षेपः स्यात् । अभ्यासोऽन्येषामपि वेदानामेतावदर्थ-पर्येषसायित्वमित्येतदर्थः । इति शब्द उपनिषत्समाख्यः ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद-वाक्यानामारुणेय-प्रदीपिका ॥

इत्यारुणेयोपनिषदे दौपिका सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

श्रीं ब्रह्मविद्योपनिषदि द्विखण्डाया विदेवता ।

स्थित्युत्पत्ति-लयाः प्रोक्ताः प्रणवस्याक्षरत्रयात् ॥ १ ॥

प्रश्ने प्रणवस्त्रिमात्रामेदेनोपास्यतयोपक्षिप्तः, तस्यावयवशः शरीर-वर्ण-स्थान-लया नोक्ता इति तदर्थं ब्रह्मविद्योपनिषदा-रम्यते । ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामीति श्लोकः काण्डिदेवादी पठ्यते । 'ब्रह्म' प्रणवः तस्य 'विद्या' ज्ञान, ता किम्भूतां ? सर्वेषां 'ज्ञानम्' उपायभूताम्, तथा 'यत्' विद्यायां देवत्रयात् उत्पत्तिं

प्रसादान्तःसमुत्थस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।

रहस्यं ब्रह्मविद्यायां ध्रुवाग्निः सम्प्रचक्षते ॥ २ ॥

ओमित्येकाक्षर ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।

शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं लयं तथा ॥ ३ ॥

लय चकारात् पालनञ्च प्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः । श्रुतेः
प्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

प्रसादेति । विष्णोर्ब्रह्मविद्यायां रहस्यं 'ध्रुवाग्निः' प्रणव-
तेज इति प्रचक्षते बुधा इत्यन्वयः । विष्णुनेयं विद्या प्रवर्तिते-
त्यर्थः । कौटुम्बस्य ? 'प्रसादेन' भक्तज्ञापया 'अन्तः' अन्तरात्
स्तम्भमध्यात् 'समुत्थस्य' नृसिंहरूपेण प्रकटीभूतस्य, यद्वा
"प्रसादो देव-भूभुजाम्" इति कोषात् क्षीरोदारण्व-वैकुण्ठ
बलिगृहद्वारादेः प्रसादस्यान्तरात् जगद्रक्षणार्थं प्रकटीभूतस्य,
यद्वा 'प्रसादः' लिङ्गाद्यपेक्षया प्रसन्नरूपो जीवः, तस्य आन्त-
रम् आवरणमविद्यादि, ततः 'समुत्थस्य' निष्क्रान्तस्य अविद्या-
वरण-रहितस्येत्यर्थः ; यद्योक्तं छान्दोग्ये 'स एष प्रसादोऽस्मा-
च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-
सम्पद्यते, स उत्तमः पुरुषः' इति । अद्भुतकर्मणः मन्त्रादि-
रूपेण, ओङ्कारः 'ध्रुवः' अक्षरनिर्घण्टावुक्तः, तथाहि,

“ओङ्कारो वर्तुलस्तारो विन्दुः शक्तिस्त्रिदेवता ।

प्रणवो मन्त्रगर्भस्य पञ्च देवो ध्रुवः शिवः ।

मन्त्राद्य परम धीजं मूलमाद्यस्य तारकः ।

शिवादि व्यापको व्यक्तः परं ज्योतिष्य मविदः” । इति ।

ज्ञानं स्थानं लयं तथेति । कालशब्दो भेदकवाचको ब्रह्म

नः शिवायः, धीमा इत्यादि । देवान्मयीऽमयः ।
 तिष्ठन्ति शान्तिर्माता च नाक्षरस्य शिरस्य च ॥ ४ ॥
 कर्मदेवो मार्गपथश्च भूमिदेवो ब्रह्म तस्य च ।
 अथ शिरसः शरीरस्य श्याम्यात् ब्रह्मवादिभिः ॥ ५ ॥
 अग्निदेवोऽन्तरिक्षस्य दक्षिणाग्निमग्नेर च ।
 शिवाय भगवान् देव उज्जरः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
 मातृदेवताया शोशात्पनीयस्यैव च ।
 ईश्वरः परमा देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
 भूर्भुवःशान्तिदाभाव्यकारः शङ्खमध्यगः ।

अथ इति नमः सर्वे वक्ष्यामीत्यर्थः । वर्णमित्येव यद्वाच्यं याम-
 लस्य शिवाय यामस्यापि सहकार्यमिति द्रष्टव्यम् ॥२॥६॥

अथ यथा, शरीर तादृश, तत्र देवा इति । वायुस्य
 शिवाय इति, 'शिव' अर्धमात्रार्थः तिष्ठो मात्रास्यधरस्य
 अर्धमात्रा शिवस्येत्यर्थः, प्रणवस्य देवादेयस्य उक्ताः । तिष्ठो
 मात्रा अर्धमात्रा इति यद्वाच्यं आन्तस्य सन्धिः । तदुक्तं इष्ट-
 प्रदीपिकायाम् ।

"अकारस्य उकारस्य मकारो विन्दु सञ्ज्ञकः ।

तिष्ठा मात्रा स्थिता यत्र तत्पर न्योतिरोमिति" ॥ ४ ॥

तत्र इत्युक्तं, तदेष विभजते, ऋग्वेद इत्यादिना । अथ
 एव चेत्यत्र आन्तस्यो इत्यर्थः प्रकृतिभावस्य, ब्रह्मा देव इत्यर्थः ।

१ ५—७ ॥

अन्तस्त्वान्तेन अन्येन शरीरमुक्तं, सम्प्रति स्थान वर्णसहित-

उकारश्चन्द्र-सङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥८॥
 मकारश्चाग्नि-सङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः ।
 तिस्रो मावास्तथा ज्ञेयाः सीम-सूर्याग्नि-तेजसः ॥
 शिखाभा दीपसङ्काशा यस्मिन्नुपरि वर्तते ।
 अर्द्धमात्रा तु सा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ १० ॥
 पद्मसतनिभा सूक्ष्मा शिखाभा दृश्यते परा ।

मात्र, सूर्य्यंति । सूर्य्यमण्डलमिव आभाति अकारः, 'अ' ललाटाग्नि 'तन्मध्ये' नेत्रस्थानं तत्र वर्त्तमानः, योऽयं दर्शितः ऽक्षपुरुष इति श्रुतेः ।

"शङ्को निध्यन्तरे कस्यु-ललाटाग्नि-नरोपुच" इति त्रिषु 'तस्य मध्ये' शङ्कस्यैव मध्ये अर्थात् वामनेत्रे स्थितः । मण्डल इति । अत्रापि तस्य मध्ये इत्यपेक्षते, शङ्कस्य मध्ये अर्द्धो लनीयनेत्रे व्यग्रस्थितः, अत्रपय याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

"इडायां पिङ्गलायाञ्च चरतचन्द्र मास्तरौ ।

इडाया चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रश्मिः स्मृतः" इति श्रीव्यासः ।

"तिष्ठामूर्ध्ने स्थितो देवि ! सर्वमेन्द्रोत्तमोऽजन्म ।

तदग्रे भास्करचन्द्रस्यानुभागे प्रतिष्ठितम् ।

"तस्य मूर्ध्ने स्थितो देवि ! सर्वमेन्द्रोत्तमोऽजन्म" इति ।

"तस्य मूर्ध्ने" अकारादयः, अनेन कान् १७, मण्डल इति । तस्य मध्ये अर्द्धो लनीयनेत्रे व्यग्रो उक्ता, 'वर्षिष्ठल' इति 'वर्षि' इति ।

"तस्य मूर्ध्ने" अकारादयः, अनेन कान् १७, मण्डल इति ।

"तस्य मूर्ध्ने" अकारादयः, अनेन कान् १७, मण्डल इति ।

सा नाडी सूर्यसङ्गाणा सूर्यं भित्त्वा तथा परम् ॥ ११ ॥
 हासप्रति-सहस्राणि सूर्यं भित्त्वा तु मूर्धनि ।
 वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति ॥ १२ ॥

ज्वालाभा ऊर्द्धता-वैषद्याभ्यां, तथा नूले स्थूला उपर्यपरि
 तन्वी च ।

“शिखा शिखाया ज्वालायां चूडायामपमात्रके ।

लाङ्गल्याश्चापि शाखाया चूडायाम् शिखण्डिनः” ॥

इति विश्वः ।

‘सा नाडी’ सुपुम्णा, तस्या एव वा पूर्वाणि विशेषणानि,
 ‘सूर्यं’ चक्षुरधिष्ठानम्, अथवा, सूर्यात् लब्धरश्मित्वाग्मनो-
 ऽधिष्ठानचन्द्रः सूर्यं, त भित्त्वा, तथापरम् अधस्कन्धे हास-
 प्रति सहस्राणि नाडीर्भित्त्वा ऊर्द्धं गता, तदुक्तां गोरक्षेण,

“ऊर्द्धं मेढ्रादधो नामि कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।

तत्र नाड्यः समुत्पन्ना सहस्राणि हिसप्ततिः” ॥ इति ।

पुनरधिदैवत सूर्यं भित्त्वा ‘मूर्धनि’ प्राग्लोके द्वादशान्ते
 च दृश्यते इत्यनुषङ्गः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येण,

“तासां मुख्यतमास्ति सस्ति सस्ति सस्वेकीत्तमोत्तमा ।

सुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुपुम्णा विश्वधारिणी ॥

कन्दस्था मध्यमा मार्गि । सुपुम्णा सुप्रतिष्ठिता ।

पृष्ठमध्य स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥

सुक्तिमार्गे सुपुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्रं प्रतिष्ठिता ।

अथ्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता” ॥ इति ।

प्रणवो नादरूपेण सर्वव्याप्येवेत्याह, वरद इत्यनेन ।

श्रीहारीऽनाहतशब्दो विष्णुसैव इत्युक्तं भवति ॥ ११—१२ ॥

कांस्यघण्टा-निनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।

श्रीङ्कारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १३ ॥

यस्मिन् संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।

ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषत् समाप्ता ॥ १२ ॥

इदानीं लयमाह, कांस्यघण्टेति । यथा 'लीयति' लीनो भवति उपरतव्यापारो भवति, श्रीङ्कारस्तथा शान्तये योज्यः सुततरो जप्तव्य इत्यर्थः । 'सर्वं' सर्वात्मभाव ब्रह्मभावमिच्छता ॥ १३ ॥

यस्मिन् 'संलीयते' यहस्तु अनुभूय 'शब्दः' विषयः नोप-
लभ्यते विलीयते, तत्परं ब्रह्म । तदुक्तं हटप्रदीपिकायाम्,
"काष्ठे प्रवर्त्तिता वङ्गिः काष्ठेन सह शाम्यति ।
नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
विस्मृत्य सकल वाङ्मनादे दुग्धासुवन्मनः ।
एकीभूयास्य मनसा ब्रह्माकाशे विलीयते" ॥ इति ।

लयलक्षणन्तु ।

"लयो लय इति प्राहुः, कीदृश लयलक्षणम् ? ।

अपुनर्वासनात्यानात् लयो विषय-विस्मृतिः" ॥ इति ।

यदा यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उपसहरति, ध्रुवमिति । 'ध्रुवम्' श्रीङ्कार हि ब्रह्म चिन्त-
येत् 'ध्रुवम्' एकरूपं वा एकाग्रतया वा ब्रह्म चिन्तयेत् ।
द्विरुक्तिः समाप्त्या ।

क्षुरिकोपनिषत् ।

श्रीं क्षुरिकां सम्प्रवक्ष्यामि धारणां योग-सिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तः स जायते ॥ १ ॥
वेद-तत्त्वार्थ-विहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद-वाक्यानां दीपिका ब्रह्मवेदने ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १२ ॥

श्रीं क्षुरिका शस्त्रिका प्रोक्ता तत्तुल्या धारणा यत ।

तद्वाचकस्त्रिखण्डोऽयं क्षुरिकाग्रन्थ उच्यते ॥ १ ॥

गुरुतः प्राप्तविद्यस्य तत एव लब्धज्ञान-प्रणवमन्त्रस्य
षडङ्गे योगोऽधिकार इति तदर्थमुत्तरो ग्रन्थ, क्षुरिकामि-
त्यादि । 'क्षुरिकामिव' संसारोच्छिद्ये शस्त्रिकामिव रूपक,
'धारणाम्' आत्मनि चित्तावस्थानलक्षणाम्, उक्तञ्च योग-
याज्ञवल्क्येन,

“शमादि-गुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ।

धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यं वेदिभिः” ॥ इति ।

न पुनर्जन्म भवतीति शेषः । 'स.' धारणावान् कुल-
चिदपराधाद् यदि योगभ्रष्टो भवति, तर्हि जन्मान्तरं योग-
युक्त एव जायते इत्यर्थः योगचिरुहन्ति निरोधः ।

“तत्र त युदिरगोन लभते पौर्यदैहिकम्” इति स्मृते ॥१॥

वेदेति । इदं योगस्वरूप वेदेन 'तत्त्वार्थेन' परमार्थेन
'विहित' विधि-विषयोक्तत 'स्वयम्भुवा' ब्रह्मणा 'यथोक्त'

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥
 क्रूर्मीऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।

यथा वर्त्तते तथोक्तं न विसंवादोत्तर्यः । तथोक्तं योगि
 याज्ञवल्क्येन,

“वक्ष्यामि योगसर्वस्व ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा” । इति ।

“तथोक्तं परमेष्ठिना” ० ० ० इति च ।

योगस्वरूप साधयितु षडङ्गान्याह, नि शब्दमिति । यदुक्तं,

“कान्तारे विजने देशे फल मूलोटकान्विते ।

तपश्चरन् वसेन्नित्यम् ० ० ० इति ।

षडङ्गलक्षणान्यनृतविन्दावुक्तानि । यमादीनां पूर्वकाण्डा
 देव सिद्धत्वादिहानभिधान, न तु कापालिकवदनङ्गीकारात् ।

यमा यथा

“अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।

चमा धृतिर्भिताहारः शौचञ्चेति यमा दश” ॥

नियमा दश यथा,—

“तपः मन्तोप आस्तिक्यं दानमौश्ररपूजनम् ।

सिद्धान्त श्रवणञ्चैव स्त्रीर्मतिश्च जपो हुतम्” ॥ इति ।

‘अवस्थितः’ आवस्थिक आरूढः, तदुक्तं गीतारु ।

“शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीच चैलाजिन-कुशोत्तरम्” ॥ इति ।

तथा तन्त्रेणामन पञ्चाद्यास्थित इत्यपि बोध्यम् । तदुक्तं
 षट्प्रदीपिकायाम् ।

“हृदस्य प्रथमाङ्गत्वादासन पूर्वमुच्यते ।

तत्कुर्व्यादासनस्यैवमारोग्यञ्चाङ्ग-पाठवम्” ॥ इति ॥२॥

माता नाटम धीमन् प्रणयेन मनः शनः ॥३॥

पूरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारान् निरुध्य च ।

उरो मुखे वाटि शीघ्रं किञ्चिद्दुन्नतम् ॥ ४ ॥

सर्वाङ्गानां दिति प्रत्याहार इव . अत्र इन्द्रियाणांति
शेष । तत्रैवम् .

“इन्द्रियाणां प्रियरता प्रियदेषु समागत ।

नदादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते” ॥ इति ।

प्रान्तरं प्रत्याहारं मिथ्यं मन इति । ‘हृदि हृत्पुण्डरीके ।
माता इति । नाटम माया नाटयिस्तामसा ‘घोषिणी प्रथमा
माता’ इत्यादिना, तर्पेय इत्यस्या । प्रणयेन मनोरुचारितेन
‘यः पूरयेत् . योऽर्चयेत् ’ ‘माता’ अकाराकारं सकारार्ह-
मायाप्रायतश्च तामा प्रत्येकं तिष्ठस्तिष्ठते माया घोषिण्या-
दशा भूमिपत्यादिफला नाटम, तामा ‘योग’ चिन्तन यज्जिन्
तेन, यदा नाटमभि प्रणये पूरणं, तदा अष्टचत्वारिंशद्भि
कुम्भन, धनुर्भिर्गतिभिर्य र्चनम् ; यदा तु घोडमभि पूरणं,
तदा चतुर्षोडशभि कुम्भन, द्वात्रिंशद्भि र्चनम् , अष्टभिर्यटा
पूरणं, तदा द्वात्रिंशद्भि कुम्भन, शोडशभि र्चनमिति विवेकः ।
सर्वमात्मानं न तु कतिपयाद्द्वानि, रोधेनोपविशेत्, तथा सति
वायुर्वेपथ्य स्यात् । ‘सर्वद्वारान्’ सर्वद्वाराणीत्यर्थः । उरो-
मुखे-वाटि शीघ्रमुन्नतं धारयेदिति शेषः ।

तदुक्तं गीतासु,—

“समं काय-शिरौ शीघ्रं धारयन्नचलं स्थिरम्” ॥ इति ।

हृदयं किञ्चिद्दुन्नतं धारयेत्, अनेन जालम्बरबन्धः सूचितः ;
स यथा,—

प्राणान् सञ्चारयेद्-योगी नासाभ्यन्तरचारिणः ।
 भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥
 स्थिरमात्रा दृढं कृत्वा अङ्गुष्ठे तु समाहितः ।
 हे तु गुल्फे तु कुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥६॥
 हे जानुनि तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः ।
 वायोरायतनञ्चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

“कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिवुकं दृढम् ।

बन्धो जालन्धराख्योऽयममृताक्षय-कारकः” ॥ इति ॥३॥ ४॥

सञ्चारयेत् पूरकमात्राभिः, तस्मिन् हृदये । नासेति ।
 तेन मुखेन पूरक-रेचकौ निषिद्धौ ।

भूत्वेति । प्राणः ‘तत्र’ सर्वशरीरे ‘गतः’ प्रविष्टः भूत्वा
 तिष्ठतीति शेषः । एतेन कुम्भक उक्तः, स च पूरक-मात्रापेक्षया
 चतुर्गुणाभिर्मात्राभिः कार्यः । अथ रेचकमाह, शनैरिति ।
 समुत्सर्जनञ्च पूरणापेक्षया द्विगुणाभिर्मात्राभिः ॥५॥

स्थिरिति, ‘स्थिराभिः’ एकरूपाभिर्मात्राभिः ‘दृढं’ स्थिरं
 प्राणं कृत्वा, केवलकुम्भकः सिद्ध इत्यर्थः । ततो धारणाभिः
 प्रत्याहारमभ्यस्येदित्याह, अङ्गुष्ठ इत्यादिना । अङ्गुष्ठे इत्यादौ
 जातावेकवचनम्, अङ्गुष्ठयोः गुल्फयोः जङ्घयोः इत्यादि बोध-
 व्यम् । अङ्गुष्ठयोर्धारणे कुर्वीतित्यन्वयः, हे तु धारणे कुर्व्या-
 दित्यर्थः । त्रयस्त्रय इति । आद्यन्त मध्येषु निरोधाः कर्तव्याः
 इति शेषः । जानुनि आद्यन्तयोः ऊरुभ्यां साधनाभ्याम् उर्वो-
 रपि तथा हे इत्यर्थः । नाभिदेशे इति । अत्र नाभिदेशे वायोः
 ‘आयतन’ मुख्यं स्थानमस्ति । तत्र धारणया समाश्रये-
 दित्यर्थः ॥ ६—७ ॥

तत्र नाडी सुषुम्णा तु नाडीभिर्वहुभिर्वृता ।

तत्रैति । 'तत्र' नामौ 'सुषुम्णा' मध्यानाडी 'बहुभिः' द्वास-
प्ततिमहस्रैः वृता ; मूलन्तु तस्याः कन्दमध्ये । कन्दस्तु—

“गुद-ध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः” । इति ।

“गुद मेढ्रान्तरे यद्वै वैष्णुकन्दं तदुच्यते” ॥ इति च ।

'वैष्णुः' सुषुम्णा, सा च षट्चक्रवती मूलाधार-दृष्टान्त-
विवरं गता मूर्धानं भित्त्वा ब्रह्मलोकान्तं निर्गता । तदुक्तं
छान्दोग्ये, “शतस्रैका च हृदयस्य नाद्यः, तासां मूर्धानमभि-
विस्तत्यैका” इति । नामैरुद्धन्तु चक्रानुक्रमेण धारणा मूर्धान्तं
द्रष्टव्या, उक्तञ्च योगियाज्ञवल्क्येन,

“मर्मस्थानानि सिद्धयर्थं शरीरे योग-समयोः ।

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ॥

पाटाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जहामध्यां तथैव च ।

चित्त्योर्मूलञ्च जान्वोश्च मध्ये चौरुभयस्य च ॥

पायुमूलं ततः पञ्चान्ध्रदेहस्य मेढुकम् ।

नाभिश्च हृदयं गार्गि । कण्ठकूपस्तथैव च ॥

तालुमूलञ्च नासाया मूलञ्चाप्योश्च मण्डले ।

भ्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च प्रोक्तानि सुनिसत्तमैः ॥

मर्मस्थानानि चैतानि” इति ।

एतेषु च तत्रैव धारणोक्ता,—

“स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोष्य धारयेत् ।

स्थानात् स्थानं समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।

सर्वे रोगाय नश्यन्ति योगाः मिथ्यन्ति तस्य च” ॥ इति ।

अङ्गुष्ठाद्दूर्ध्वमारोहे फलमिदमुक्तम् ; मूर्धोऽङ्गुष्ठपर्यन्ताव-
रोहेऽपि धारणाया फलमुक्तम्,—

प्राणान् सञ्चारयेद्-योगी नासाभ्यन्तरचारिणः ।
 भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥
 स्थिरमात्रा दृढं कृत्वा अद्भुष्टं तु समाहितः ।
 हे तु गुल्फे तु कुर्वीत जङ्घे चैव तयस्तयः ॥ ६ ॥
 हे जानुनि तथोरुभ्यां गुदे शिश्रे तयस्त्वयः ।
 वायोरायतनञ्चात्र नाभिदशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

“कण्ठमाकुशा हृदये स्थापयेच्चित्तुं दृढम् ।

शरीरं जानुभ्यां रात्र्योऽयमश्रुताक्षय कारकः” ॥ इति ॥ ५ ॥

मञ्चारयेत् पुरकमात्राभिः, तस्मिन् हृदये । माभीषा
 तत्र सुरीत पुरक रचको निषिद्धी ।

भुत्वेति । प्राण 'तत्र' शरीरगते 'गतः' प्रविष्टः भवति
 तिष्ठतीति शेष । एतेन कुम्भक उक्तः, यच्च पुरक मात्राभिः तथा
 चतुर्गुणाभिर्मात्राभिः कार्थः । अथ रचकमात्र, शनैरिति ।
 समुत्सृजेन्नच पुरणापिचया द्विगुणाभिर्मात्राभिः ॥ ५ ॥

स्थिरिति, 'स्थिराभिः' एकगुणाभिर्मात्राभिः 'दृढं' अत्र
 प्राण कृत्वा केवलकुम्भक विच इत्यर्थः । सती धारणाभि
 प्रत्याकाराभ्यस्येदित्याह, अद्भुष्टं प्रत्यादिना । अद्भुष्टं इत्यादि
 ज्ञानादिना । अत्र अद्भुष्टयो गुणयोः जङ्घाः इत्यादि शीघ्र
 नत । अद्भुष्टयो रीतिरु रीतिरयन्तय, हे तु धारण कर्त्तव्य
 इति । तयस्तय इति । आदाय मायम् निर्गता तत्रेति
 इति शेषः । जानुनि आदायया इत्यत्रा मातामात्याम इति
 इति शेषः । शिश्रे इति । अत्र नाभिदशे तया
 इति शेषः । वायोरायतनञ्चात्र इति शेषः । अत्र वायोरायतन
 इति शेषः ।

तत्र नाडी सुपुम्णा तु नाडीभिर्वहुभिर्वता ।

तत्रेति । 'तत्र' नामो 'सुपुम्णा' मध्यनाडी 'वहुभिः' द्वास
मतिमकसैः हता ; मूलन्तु तस्याः कन्दमध्ये । कन्दस्तु—

“गुद-ध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद् अङ्गुलं विदुः” । इति ।

“गुद मेद्रान्तरे यद्वै वेणुकन्दं तदुच्यते” ॥ इति च ।

'द्विगु.' सुपुम्णा, सा च पट्चक्रवती मूलाधार-दृष्टान्त-
विबरं गता मूर्धान भित्त्वा ब्रह्मलोकान्त निर्गता । तदुक्त
छान्दोग्ये, “शतश्रेका च हृदयस्य नाद्यः, तामा मूर्धानमभि-
विस्तृत्यैका” इति । नामेरुदुन्तु चक्रानुक्रमेण धारणा मूर्धान्तं
दृष्टव्या, उक्तञ्च योगियाज्ञवल्क्येन,

“मर्मस्थानानि सिद्धये शरीरे योग-सैमयोः ।

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ! ॥

पाटाद्गुह्यौ च गुल्फौ च जङ्गामधौ तथैव च ।

चित्त्वोर्मूलञ्च जान्वोश्च मध्ये चोरुभयस्य च ॥

पायुमूलं ततः पश्चान्मध्यटेह्य मेद्रकम् ।

नाभियं हृदयं गार्गि ! कण्ठकूपस्तथैव च ॥

तालुमूलञ्च नासाया मूलञ्चाष्णोश्च मण्डले ।

ध्रुवोर्मध्यं ललाटञ्च प्रोक्तानि मुनिसत्तमैः ॥

मर्मस्थानानि चैतानि” इति ।

एतेषु च तत्रैव धारणोक्ता,—

“स्थानिध्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ।

स्थानात् स्थानं समाह्वय प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।

सर्वे रोगाश्च नश्यन्ति योगाः सिध्यन्ति तस्य च” ॥ इति ।

अङ्गुष्ठाद्गुह्यमारोहे फलमिदमुक्तम् ; मूर्ध्नाऽङ्गुष्ठपर्यन्ताव-
रोहेऽपि धारणानां फलमुक्तम्,—

अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्र-विलोहिताः ॥८॥
अतिसूक्ष्माश्च तन्वीश्च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् ।

“स्यानात् स्यानं समाह्वय यस्त्वेवं धारयेत् सुधीः ।

सर्वपाप विग्रहात्मा जीवेदाचन्द्र-तारकम्” ॥ इति ।

अणुरक्ताश्चेति । अणुरक्ताश्चेत्यादि नाडीनां विशेषणम्,
तदुक्तं छान्दोग्ये, “अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ता पिङ्गल-
स्यापिन्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य” इति ।
अणवश्च ता रक्ताश्चेति समासः ॥ ८ ॥

एवं केवल-कुम्भके सिद्धे प्राण-मनसोः स्यानविशेषेषु प्रत्या-
हारमभ्यस्य धारणा-सिद्धये सुषुम्णायां प्राण-मनसोः प्रवेश-
कर्तव्यः ; तत्रोपायः, मलोड्डियाण-जालन्धर-बन्धैः- शक्ति-
चालनेनापानमूर्ध्माकुञ्चय . तेन देहमध्येऽग्निं प्रज्वाल्य
तज्ज्वालया कुण्डलीं प्रताप्योद्धोष्य ब्रह्मानाडीहार-मध्यस्थ
तन्मुख प्रभारणेन तत्र वायु-मनी-वह्नीन् प्रवेशयेदित्यायये-
नाह, अतिसूक्ष्मामिति । तत्र जालन्धर-बन्ध उक्तः ; उड्डि-
याणो यथा,—

“उदरे पश्चिमं तानं नाभेरुद्धन्तु कारयेत् ।

उड्डियाणो ह्ययं बन्धो मृत्यु-मातङ्ग-केगरी” ॥ इति ।

मूलबन्धो यथा,—

“पार्श्वभागेन मष्ठीद्य योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् ।

अपानमूर्ध्माकृष्य मूलबन्धो निगद्यति” ॥ इति ।

शक्ति चालन यथा,—

“सव्यामनस्यस्य फणावतौ सा प्रातस्य साय प्रहरार्द्धमात्रम् ।

प्रपृथ्यं सृथ्यात् परिधानयुक्ता प्रदद्य नित्य परिचाननीया” ॥

इति ।

ततः सञ्चारयेत् प्राणानूर्णनाभीव तन्तुना ॥६॥

ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् ।

दहरं पुण्डरीकेति वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥

तद्विच्चा करणमायाति तां नाडीं पूरयन् यतः ।

मनसस्तु चुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धि-निर्मलम् ॥ ११ ॥

अतिसूक्ष्मं 'तन्वी' बालाग्रगत सहस्रान्त-भागोपमां
'नाडीं' सुपुम्णां 'समाश्रयेत्' अन्या नाडीरुत्सृज्य तत्रैव
मनो रुन्ध्यादित्यर्थः । 'ततः' तथेत्यर्थः, तृतीयार्थं तमि.,
तन्तुनेति प्रतियोगिनि तृतीया-श्रवणात्, सुपुम्णया प्राणान्
'सञ्चारयेत्' ऊर्ध्वं नयेत् । 'ऊर्णनाभी' लूताख्या कौट-
विशेषः तन्तुना यथा ऊर्ध्वं सञ्चरति, तथा सञ्चारये-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

'ततः' सञ्चारणानन्तर तद्विच्छेद्यग्रतनेनाम्बयः, 'तत्' पुण्ड-
रीक, कीदृश ? रक्तोत्पलवदाभास रक्तवर्णं नानावर्णं नाडी-
योगात् रक्तता "पुण्डरीक मिताम्बुजे" इति कोषात् सितत्वे-
ऽप्योपाधिको ज्ञेया । 'पुरुषायतन' जीवननीडः 'महत्' सर्वा-
वभासकत्वात्, 'दहरं' दम्भ सूक्ष्मस्वरूपेण हृत्पद्म दहराख्य
माकाशं 'वेदान्तेषु' छान्दोग्यादिषु 'निगद्यते' पठ्यते ; तदाथा,—
"अथ यदिदमस्मिन् ब्राह्मणुरे दहर पुण्डरीक वैश्व दहरोऽस्मि-
न्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तदाव विजिज्ञासित-
व्यम्" इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनाहताख्यं कुण्डलिनीं मन प्राणा
ग्निभिर्भिच्चा 'करण' विशुद्धकरं स्यागम् अर्गला भेत्तुमायाति
जीव., 'तां' सुपुम्णां 'पूरयन्' व्याप्नुवन् 'यतः' प्रयत सावधान,

अणुरक्ताश्च पीताश्च कृष्णास्ताम्र-विलोहिताः ॥८॥
अतिसूक्ष्माश्च तन्वीश्च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् ।

“स्थानात् स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत् सुधीः ।

सर्वपाप विशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्र-तारकम्” ॥ इति ।

अणुरक्ताश्चेति । अणुरक्ताश्चेत्यादि नाडीनां विशेषणम्, तदुक्तं छान्दोग्ये, “अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गल-स्याणिन्मस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य” इति । अणवश्च ता रक्ताश्चेति समासः ॥ ८ ॥

एवं केवल-कुम्भके सिद्धे प्राण-मनसोः स्थानविशेषेषु प्रत्या-
हारमभ्यस्य धारणा-सिद्धये सुषुम्णायां प्राण-मनसोः प्रवेश
कर्त्तव्यः ; तत्रोपायः, मलोड्डियाण-जालन्धर-बन्धैः—शक्ति-
चालनेनापानमूर्द्धमाकुञ्च्य . तेन देहमध्येऽग्निं प्रज्वाल्य
तच्चालया कुण्डलीं प्रताप्योद्बोध्य ब्रह्मानाडीद्वार-मध्यस्थ
तन्मुख प्रसारणेन तत्र वायु-मनो-वङ्गीन् प्रवेशयेदित्याशये-
नाह, अतिसूक्ष्मामिति । तत्र जालन्धर-बन्ध उक्तः ; उड्डि-
याणो यथा,—

“उदरे पश्चिमं तानं नाभेरुर्द्ध्वन्तु कारयेत् ।

उड्डियाणो ह्ययं बन्धो मृत्यु-मातङ्ग-केशरी” ॥ इति ।

मूलबन्धो यथा,—

“पार्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद् गुदम् ।

अपानमूर्द्धमाकृष्य मूलबन्धो निगद्यते” ॥ इति ।

शक्ति चालनं यथा,—

“सव्यासनस्थस्य फणावतौ सा प्रातश्च सायं प्रहरार्धमात्रम् ।

प्रपूर्य सूर्यात् परिधानयुक्ता प्रदह्य नित्य परिचालनीया” ॥

इति ।

गतः सद्यःसंगेन प्रोक्तान्मनास्वीयं तन्नना ॥ १० ॥

तस्यै रक्षोनाशनाशानं धमपायतनं महत् ।

दृष्ट्वा धरणीर्षोर्षितं पितृन्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥

तद्विद्यां प्रकृतसाधारिणं तां नाहो पृथ्वन् यतः ।

* सनसत्तां चारुं सद्यःसंगेनोक्तं दृष्टिं निर्माणम् ॥ ११ ॥

इतिरक्षो 'तस्यै' दामाप्रगतं सद्यःसंगेनाशानं रक्षो-
नाशो सुधमपा 'समादयेत्' चन्द्रा नार्क्षोऽन्त्ये नद्वेय
मनी इत्यादिभ्यः । 'गतः' तस्यैत्यर्थः, तस्यैत्यर्थं तसि,
ः शनसति रक्षिर्षोर्षितं तस्यैत्याश्रयत्वात्, सुधमपाया प्राणान्
'सद्यःसंगेन' उक्तं सद्येत् । 'उक्तं'नामी लृताप्या योऽ
दिशिष्टः, सद्युना यथा उक्तं सद्यरति, तथा सद्यरये
दिशिष्टः । १० ।

'गतः, सद्यःसंगेनोक्तं महिषदेव्यपतनेनाश्रयः, 'तत् पुण्ड-
रीकं, कीदृशं ; रक्षोऽन्त्येनाश्रयं रक्षवर्षं नानावर्षं नाहो
दामात् रक्षो "पुण्डरीकं मिताम्युजे" इति शीपात् मितत्वे-
ऽप्योपाधिर्षोर्षिता । 'पुण्डपायतनं' जीवन्तीह 'महत्' तस्यै-
यमास्यत्वात्, 'दृष्ट्वा' दृष्ट्वा सुधमपायतनेन दृष्ट्वा दृष्ट्वा
सापत्ताय 'पितृन्तेषु' दाम्नाद्यादिषु 'निगद्यते' पठ्यते ; तथा, —
"एष गदितसम्पन्नं ब्रह्मपुरं दृष्ट्वा पुण्डरीकं यस्मिन् दृष्ट्वाऽपि-
दक्षरायाश्रयस्त्विहान् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तदाव विजिज्ञासित-
व्यम्" इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनाश्रयार्थं कुण्डलिनीं मनःप्राणा
स्त्रिभिर्भिध्वा 'वाक्यं' विशुद्धकं स्थानम् अर्गला भेत्तुमायाति
जीवः, 'तां' सुधमपा 'पृथ्वन्' व्याप्नुवन् 'यतः' प्रयतः सावधानं,

पादस्योपरि मर्मज्य तद्रूपं नाम क्लन्तयेत् ।

मनोद्वारेण तौच्छेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥१२॥

‘पूरयन् दिवि’ इति पाठे, दिवि इति निमित्तसतमी, फलमपि च निमित्तं भवति, दिवः प्राख्यर्थम् ऊर्ध्वमारोहेदित्यर्थः । मनः प्रकृतिकं चुर शास्त्रनिष्णात मन एवेत्यर्थः ‘सुतीक्ष्ण’ तर्कघर्षणोपलेन निर्घृष्टं ज्ञानस्थानीयया बुद्ध्या निर्मलम् ॥ ११ ॥

पादस्येति । ब्रह्मणः ‘पादस्य’ च्युत्यन्तरोक्तस्य पुण्यादस्थानीयस्य उपरि तदुपासनाय ‘मर्मज्य’ निर्मलीकृत्य, सृजेर्यडन्तात् ल्यप् छान्दसः । ब्रह्मणः पादा यथा,—

“तदेतच्चतुष्पादं ब्रह्म, वाक् पादः, प्राण पादः, चक्षुः पादः श्रोत्र पादः, इत्यध्यात्मम्, अथाधिदैवतम्, अग्निः पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः, इत्युभयमेव आदि भवति, अध्यात्मश्चैवाधिदैवतश्चेति” ।

अथवा प्रणवस्य चत्वार्यक्षराख्येव जाग्रदादि-रूपाणि पादा, “ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वारः” इत्यथर्वशिखोक्तेः ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘रूप’ भूतादिस्वरूपं ‘नाम’ तद्वाचकः शब्दतद्द्वयं ब्रह्मणो लीमस्थानीय स्वरूपाद् वाह्यं ‘क्लन्तयेत्’ नियतं येत्, तद्विषया वृत्ति भूतशुद्धि मागेण त्वजेदित्यर्थः । इदमेतस्य निःकलन्तनं यदविषयीकरणं मनोमयत्वात् समारस्य मनोमानुपरक्तस्य स्वरूपाभावात्, हृत्पक्षे उत्तरमार्गं रोधकं सङ्घान्निपादोचकं हिन्द्यात्, तदुक्तं,—

“नामादक्षिणं मार्गं वाहि-पवनः प्राणातिदीर्घोऽक्षित

सन्द्राग्नि-परिप्ररितामृततनुः प्राग्-घण्टिकाया तदा ।

हिन्द्यात् कालं विगान्धर्वाङ्गि-वगमो भूरभ्रुनाडीगणां

एतत् मार्गं कुरुते पुनर्नः तस्य हिन्द्यात्कालमायत्” ॥ १३ ॥

इन्द्रवच्च इव प्रोक्तो मर्म-जङ्गानुकीर्त्तनम् ।
 तद्भान-बलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥ १३ ॥
 ऊरोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्म प्राण-विमोचनम् ।

किं कृत्वा निकृन्तयेत् ? अत आह, मन इति । मनसा
 उपायेन 'नित्यशः' अभीक्ष्णं 'योग' जीवात्म परमात्मनोरैक्य,
 पक्षान्तरं 'योगम्' उद्योगम् आत्रित्य ॥ १२ ॥

कीदृश योगम् ? इन्द्रवच्च इवेति । तथा प्रोक्तं यथा
 इन्द्रो वच्चेण भेद्यं भिनत्ति, एवमयं योगः क्लेश वासना-
 जालम्, 'इन्द्रवच्च' विद्युत् तत्तुल्यया कुण्डलिन्या नाडी-
 जालञ्च छिनत्ति । पुनः कीदृशं ? मर्मणो जङ्गाया अनु-
 कीर्त्तनं यस्मिन् स त, जङ्गारूप मर्मस्थानस्थान यत्र कश्चि-
 तम् । जङ्गाग्रहणमङ्गुष्ठादेरप्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्, अङ्गु-
 ष्ठादि मूर्धान्तानां मर्मणामनुकीर्त्तनात् । 'मर्मजङ्गानुकीर्त्तनम्'
 इति पाठे, यथा नापितेन क्षुरस्य तेज्यज्ञानाय जङ्गा अनु-
 क्षाल्यते सुख्यते, तथा अङ्गुष्ठादिमर्मस्थानानि नाडीमलान्
 हन्तनेन निर्मूलोक्रियन्ते इत्यर्थः । तदिति, तच्छब्देन
 योग्यता वशात् मर्मजङ्गादि गुणीभूतमपि परामृश्यते, 'तत्'
 मनाडीक मर्मादि धारणाभिर्मिच्छन्त्यात् । अथवा व्यवहित-
 मपि रूप नाम तच्छब्देन परामृश्यते, स एवार्थः ॥ १३ ॥

ऊरोरिति । ऊरुग्रहणमुत्तरोत्तर स्थानीपलक्षणम्, ऊरो-
 र्मध्ये समनस्कं प्राण संस्थाप्य मर्मणः प्राणस्य च विमोचन
 कर्त्तव्यम् । 'अस्मिन् मर्मस्थाने स्थितः' इत्यभिमान त्यक्त्वा
 निरालम्बस्तिष्ठेदित्यर्थः । एवं स्थानान्तरेष्वप्युद्यम् । अथवा

चतुरभ्यास-योगेन छिन्देदनभिश्चिह्नितः ॥ १४ ॥
 ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन् नाडि-सञ्चयम् ।
 एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥१५॥
 इडा रक्षतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
 तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१६॥

सर्वत्रावच्छेदेन व्यवधायकं नाड्यादि विदार्थं स्थानात् स्थानान्तरे गमनञ्च ।

चतुरिति । ऊरोरुत्तरेषु 'चतुर्षु' गुद-शिग्र-नाभि-हृदयस्थानेषु अभ्यासयोगेन नाम-रूप मर्म्मे-प्राणान् छिन्देत् । अथवा 'चतुर्वार' चतुराहृत्या प्रातर्मध्याह्ने साय निशीथे च सर्वेषु स्थानेष्वभ्यास योगेन ।

नन्वेव छेदने देहाभिमान-त्यागेन देहपातः स्यादत आह, अनभिश्चिह्नित इति । अयं भावः, न ह्यभिमान-त्यागेन देहपातो भवति सुषुम्णादिषु तथा दर्शनात्, ध्यानिना चिरकालं देहावस्थानस्मृतेश्च, न वा चक्रादि भेदेनापि सा शङ्केति ॥ १४ ॥

तत इति । तदनन्तर योगी 'कण्ठान्तरे' कण्ठमध्ये नाडीसञ्चय 'समूहन्' मञ्चयीकुर्वन् छिन्देदित्यनुपङ्ग । कियत्ता नाड्य मन्ति १ इत्यपेक्षायां मध्यमसङ्ख्यामाह, एकंति । 'वरा' उत्तमा ॥ १५ ॥

इडा वामेन पिङ्गला दक्षिणेन इत्येवं वक्तव्ये रक्षतुगच्छ-योग गिष्याणामाशिषे विद्यामन्त्रदायोच्छेदो माभूदिति । 'वरं स्थानं' सुषुम्णाल्य 'तं' तदधिष्ठातारं पुंनिङ्गनिर्देश-मात् ॥ १६ ॥

सुपुम्षा तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ।
 वासप्रति-सहस्राणि प्रति नाडीषु तैतिलम् ॥१७॥
 छिद्यते ध्यानयोगेन सुपुम्णैका न छिद्यते ।
 योग-निर्मलधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
 छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि ।
 जातीपुष्प-समायोगैर्यथा वास्यन्ति तैतिलम् ॥१९॥
 एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडी तां विभावयेत् ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्म-विवर्जिताः ॥२०॥

किं तत् स्थान ? तस्य तदधिष्ठाता ? इत्यपेक्षायामाह,
 सुपुम्णेति । सुपुम्षा 'परे' परपुरुषे ब्रह्मणि लीना 'विरजा'
 निर्मला 'ब्रह्मरूपिणी' ब्रह्मस्थानत्वात् सुपुम्णैव धर स्थानं,
 पर एव तदधिष्ठातृत्वार्थः । कथञ्चूता सुपुम्षा ? नाडीषु मध्ये
 द्वाप्तप्रति-सहस्राणि नाडोः प्रति 'तैतिलम्' उच्छीर्षं गण्डुक,
 यथा गण्डुकाधारे उत्तमाङ्गं तिष्ठति, एव सुपुम्णधारे सर्वा
 नाड्यः स्थिता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“तैतिलो गण्डुके प्रोक्तस्तेतिल करणान्तरं” । इति विश्वः ।

न छिद्यते तस्याः परमसूक्ष्मत्वेन मनो-विषयत्वायोग्य-
 त्वात्, मनोविषयस्यैव योगेन छिद्यत्वात्, ऋजुतया अप्रति
 हन्दितात् ।

तैतिलेन सुपुम्षायाः सादृश्यान्तरमाह । जातीति ।
 'जाती' वासन्ती, तस्याः पुष्पाणां 'समायोगै' सयोगै कृत्वा
 यथा प्रसाधकाः 'तैतिलं' गण्डुक 'वास्यन्ति' वासिन पार-
 मलेन युक्तं कुर्वन्ति, एव सा नाडी शुभाशुभैर्भावैः वास्यन्ते

ततो विदित-चित्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः ।
 निःसङ्गस्तत्त्व-योगज्ञो निरपेक्षः शूनैः शूनैः ॥२१॥
 पाशं छित्त्वा यथा हंसो निर्विशङ्कः स्वमुत्क्रमेत् ।
 छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरते तदा ॥२२॥
 यथा निर्वाण-काले तु दीपो दग्ध्वा लयं व्रजेत् ।
 तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं व्रजेत् २३

इति विपरिणामः । पुस्यादि-वासनाश्रयो यथा गण्डुकं भवति,
 तथेय नाडी वासनाश्रय इत्यर्थः । तर्हि किं कार्यम् ? अत
 आह, तामिति । चिन्तनफलमाह, तदिति । 'प्रपद्यन्ते'
 सम्पद्यन्ते ॥ १८—२० ॥

तत इति । विदित चित्तं येन स विदितचित्तः । 'मात्रा-
 धारेण' मात्राः द्वादशादि-सङ्ख्याः प्रणवमात्राः, ता एव धारा
 यस्य मन-क्षुरस्य स तथा । 'तन्तु' वासनारूपम् । द्विरक्षि-
 निश्चयार्थः ; समाख्यर्थ इतिशब्दः । अयमारोह-प्रकार उत्-
 क्रान्तिसमये खेचरीपटले उक्तः, यथा.—

“यदा तु योगिनो बुद्धिस्त्यक्तुं देहमिमं भवेत् ।
 तदा स्थिरासनो भूत्वा मूलाच्छक्तिं समुञ्ज्वलाम् ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशां भावयेच्चिरमात्मनः ।
 आपादतल-पर्यन्तं प्रसृतं जीवमात्मनः ॥
 सङ्गत्य क्रमयोगेन मूलाधारपदं नयेत् ।
 तत्र कुण्डलिनीं शक्तिं सवर्त्तानल-सन्निभाम् ॥
 जीवं निजश्चेन्द्रियाणि असन्तो चिन्तयेदिया ।
 सम्प्राप्य कुम्भकावस्थां तडिञ्जलनं भासुगाम् ॥

प्राणायाम-सुतीक्ष्णेन मात्राधारेण योगवित् ।
 वैराग्योपल-घृष्टेन छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥२४॥
 अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामान् स मुच्यते ।
 सर्व्वेषणा-विनिर्मुक्तश्छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥
 छित्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २५ ॥

इति क्षुरिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १३ ॥

मूलाधाराद् यतिर्देवि । स्वाधिष्ठानपद नयेत् ।
 तत्रस्थं जीवमखिलं ग्रसन्तीं चिन्तयेद् व्रती ॥
 तडित्-कोटि-प्रतीकाशा तस्मादुन्नोय सत्वरम् ।
 सणिपूरपद प्राप्य तत्र पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 तत्र स्थित्वा क्षणं देवि । पूर्व्ववद् योगमार्गवित् ।
 अनाहतं नयेद् योगी तत्र पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 उन्नोय तस्माद् भ्रूमध्ये नीरक्षरं शसत् पुनः ।
 प्रसूतं क्षीरं महाशक्त्या कोटिसूर्य्य-समप्रभा ॥
 मनसा सह वागीश्या भित्त्वा ब्रह्मार्गलं क्षणात् ।
 परावृत्त-महाभोधी विश्रान्तिं तत्र कारयेत् ॥
 तत्रस्थं परमं देव शिवं परम-कारणम् ।
 शक्त्या सह समायोज्य तयोरेवमं विभावयेत् ॥

इति ज्ञानमुत्क्रान्ति कालं वक्ष्यित्वा यदि क्षीयितु-
 मिच्छेत्, तदावरोहं कुर्यादित्यपि ततोक्तम् । तद्यथा.--

“यदि वक्षितुमुद्युक्तं कालं कालविभागावित् ।

कालस्तु यावद् व्रजति तावत्तत्र सुखं वसेत् ॥

ब्रह्मदारार्गलस्याधो देहं कालप्रयोजनम् ।

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
 सूयते पुरुषार्थञ्च तेनैवाधिष्ठिता पुरा ॥ ४ ॥
 गौरनादवती सा तु जनिवती भूतभाविनी ।
 असिता सित-रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥५॥

मायां 'ध्यायते' चिन्तयति जगत् सृष्ट्यर्थं सम्भावयति, नारी-
 मिवत्तः, सा तां तदुक्तम्,—

“मम योनिर्महद्व्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।” ॥ इति ।

तेन 'अध्यासिता' आक्रान्ता आरूढा प्रेरिता च सती
 'तन्यते' स्वयमेव कार्यरूपेण ततो भवति, कर्मकर्त्तरि कर्म-
 वत् प्रत्ययः । तेनैवाधिष्ठिता सती पुरा 'पुरुषार्थ' भोग्य
 सूयते प्रसूतवती कर्म-कर्त्तरि पुरि लुङ् चास्म इति भूते-
 ऽनद्यतने लट् ॥ ४ ॥

भोग्यवस्तु-जनकत्वेन मायां ध्यात्वा रूपयति, गौरिति । इय
 'गौ' दोग्ध्री । दोग्ध्री चेत् हम्मारव करोति न इत्याह, 'अनाद-
 वती' नादरहिता अचेतनत्वाद्ब्रह्ममममर्या ईश्वराधीनेत्यर्थः ।
 यद्वा 'गौरी' शुक्ला सत्त्वप्रधाना सती नादवती वेदप्रवर्त्तिका,
 पुवद्भावः पूर्वस्य । “गौरः शुक्लोऽरुणोऽपि च” इति विश्वः ।
 'असिता' तामसी, सिता चासी रक्ता च 'मितरक्ता' सात्त्विकी
 राजसी चेत्यर्थः । 'विभोः' ईश्वरस्य 'सर्वकामदुघा' सर्वान्
 कामान् दोग्धि यथेष्ट-कार्यकरी । महानारायणीये श्वेता-
 खतरे च अस्याऽऽगीमाम्यमुक्तम्,—

“अजामेका लोहित-शुक्ल-हास्यां बह्वीः प्रजाः सृजमाना सरूपाः ।

पश्यन्त्यस्यां महात्मानं सुपर्णं पिप्पलाशनम् ।

उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हवेत् ॥ ८ ॥

शंसन्तमनुशंसन्ति ब्रह्मचाः शस्त्र-कोविदाः ।

रथन्तरे वृहत् साम्नि सप्तैवैते च गीयते ॥ ९ ॥

मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रम-समन्वितम् ।

पठन्ते भार्गवा ह्यतदथर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥

पश्यन्तीति । वृक्षस्थानौयमेक देहं त्यक्त्वा देहान्तरं गच्छ-
तीति सुपर्णोपमम् ; सुपर्णं 'पिप्पल' कर्मफलमश्नाति, त
पिप्पलाशनं, वस्तुवृत्त्या उदासीनं, स्नातकाध्वर्यवः 'हवेत्'
होमात् पश्यन्तीत्यन्वयः । वहेदिति पाठे, तानियं 'वहेत्'
निर्वहेत् योग-क्षेमादिनेति व्याख्येयम् । हवे इति पाठे, हवन-
कर्मणि । हयेदिति पाठे, तानियं वर्द्धयेत् । हये इति पाठे,
'हय' अश्वः तदुपलक्षिते अश्वमेध कर्मणि ॥ ८ ॥

आध्वर्यव-फलमुक्त्वा होत्रफलमाह शसन्तमिति । 'शस्त्र-
कोविदाः' सपादबन्धो मन्त्रः ऋक्, तथा केवलया स्तुतिः शस्त्रं,
गीयमानया तथा स्तुतिः स्तोत्रम्, "ऋग्भिः शसन्ति, यजुर्भिः
शंसन्ति, सामभिः शसन्ति" इति यास्कवचनात् । शसो
'कोविदाः' कुशलाः, फलं पूर्वीक्तमेवानुसन्धेयम् ।

ऋजं सामगानां व्यापारमाह रथन्तरे इति । रथन्तरे
येषु ह्येते इत्येव गीयते सामगैः । किं

अनेकेषु च कर्मभेदा गीयन्ते ।

ऋजं सामगानां व्यापारमाह रथन्तरे इति ।

अनेकेषु च कर्मभेदा गीयन्ते ।

ऋजं सामगानां व्यापारमाह रथन्तरे इति ।

ब्रह्मचारी च ब्राह्म्यश्च स्क्रुक्षोप्यपलितस्तथा ।
 अनङ्गान् रोहितोच्छिष्टः पठति भृगुविस्तरे ॥ ११ ॥
 कालः प्राणश्च भगवानात्मा पुरुष एव च ।
 शिवो भवश्च रुद्रश्च ईश्वरः पुरुषस्तथा ॥ १२ ॥
 प्रजापतिर्विराट् चैव पार्ष्णिः सलिलमेव च ।
 स्तूयते मन्त्रसंयुक्तैरथर्व-विहितैर्विभुः ॥ १३ ॥
 तं षड्विंशकमित्येके सप्ताविंशमथापरे ।
 पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्वाणः शिरो विदुः ॥ १४ ॥
 चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमव्यक्तं व्यक्त-दर्शनम् ।

मन्त्रोपनिषदम्, उपनिषदशब्दोऽकारान्तो नपुसकमस्ति ।
 'ब्रह्म' ब्रह्माणम् ॥ १० ॥

भार्गव ग्रन्थानां विषयमाह, ब्रह्मचारीत्यादि-सार्ष्ट्याभ्याम् ।
 तर्ह्येतन्निरूपणेन भगवतो निरूपणमित्याशङ्गाह, स्तूयते इति ।
 'अथर्वविहितैः' अथर्वप्रतिपाद्यैरर्थैः । 'विभुः' ईश्वरः परमात्मा,
 षड्विंशक पौराणिकाः, सप्ताविंश तद्गदा एव,

“भावा भूतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरदृष्टति ।

महान् प्रधान तत्त्वानि षड्विंश परमेश्वर” ॥ इति ।

चित्तेन साहित्ये सप्ताविंश इति सङ्ख्यायते । अथेति ।

'सद्ग्रा' ज्ञान, तत्सम्बन्धी साद्ग्रा., त ज्ञानगम्यमित्यर्थ' ॥ ११ १४ ॥

चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमिति । कपिला चतुर्विंशति सद्ग्राक-
 मस्तुवन्, तदुपरितन षड्विंशकमित्यर्थ । तदुक्तम्,—

“मूल प्रकृतिरधिकृतिर्महदाद्या प्रकृति विकृतयः सप्त ।

पीडशकलु विकारा न प्रकृतिर्न विकृति पुरपः” ॥ इति ।

अद्वैतं हैतमित्येवचिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥
 ब्रह्माद्यं स्यावरान्तञ्च पश्यन्तो ज्ञानवद्गुः ।
 तमेकमेव पश्यन्ति परिगुहं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं प्रोतं ब्रह्म स्यावर-जडमम् ।
 तस्मिन्नेव लयं यान्ति बुद्ध्याः सागरे यथा ॥ १७ ॥
 यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनास्या व्यक्ततां ययुः ।
 नश्यन्ते व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुद्ध्या इव ॥ १८ ॥
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितञ्चैव कारणैर्व्यञ्जयेद्बुधः ।
 एवं सहस्रशो देवं पर्य्यस्यन्तं पुनः पुनः ॥ १९ ॥

स्वयम् 'अव्यक्तम्' अप्रत्यक्ष 'व्यक्तदहनं' व्यक्तञ्च जनतो
 भानकम्, अद्वैतं वेदान्तिनः, हैतं काण्णटय, विधा गुरभेदेन,
 पञ्चधा तु भृतभेदेन, "स एकधा भवति, विधा भवति, पञ्चधा
 भवति, सप्तधा, नवधा, पुनश्चैकादश इति श्रुत्यन्तरात् ॥ १५ ॥

'द्विजाः' द्वैवर्णिका वेदविदः । ब्रह्मेति ब्रह्मकार्यं स्याव-
 रादि तस्मिन् प्रोतं तमेकं ब्रह्मैव पश्यन्तीत्यन्वयः । लयं
 यान्ति सर्वे भावाः 'लीनास्याः' लीनम् आस्यं सुखं द्वारमवि-
 द्यालक्षणं येषां ते तयोक्ताः । यस्मिन् प्रोता सन्तो 'व्यक्ततां
 'ययुः' गता पुनर्नश्यन्ते नश्यन्ति भूयश्च व्यक्ततां 'जायन्ते'
 जनयन्ति अन्तर्भावितश्च्यन्तत्वात् सकर्मक, गच्छन्ति वा ।
 हि कथनं सृष्टिप्रलययोरभ्यास-ज्ञापनार्थम् ॥ १६—१८ ॥

क्षेत्रज्ञेन अधिष्ठितं शरीरं, 'कारणैः' अनुमिति-कारणैः
 हेतुभिः विमतत्वेनाधिष्ठितं क्रियावत्त्वाद्द्रव्यादिवदित्यादिभिः
 , व्यञ्जयेत्' लक्षयेत्, 'बुधः' परिष्ठितः । एवं सहस्रशः पर्य्यस्यन्तं

य एवं भावयेच्छास्त्रे ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

अज्ञय्यमन्नपानञ्च पितृणाञ्चोपतिष्ठते ॥ २० ॥

ब्रह्म ब्रह्मविधानन्तु ये विदुर्ब्राह्मणादयः ।

ते लयं यान्ति तत्रैव नीलास्या ब्रह्मशायिने ।

नीलास्या ब्रह्मशायिने ॥ २१ ॥

इत्यथर्ववेदे चूलिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १४ ॥

अथर्वशिखोपनिषत् ।

ओं पिप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वाणं

भगवन्तं पप्रच्छ ।

त 'देव' पुनः पुनर्जन्म मरणादि प्रबन्धमापद्यमानं जीवम् उक्त-
योगेन उद्धरेदिति शेषः । चैराग्यार्थमिदमभिहितं लक्षयेत्
चेष्टादिना सर्वशरोरेष्वनुमायादित्यर्थः ॥ २० ॥

'ब्रह्म' कूटस्थं 'ब्रह्मविधान' तज्ज्ञानोपायम् ; लीनम्
'आस्यम्' मुखं प्रवृत्तिहारं रागादि येषां ते तयोक्ताः । किमर्थं
लीनास्याः ? 'ब्रह्मशायिने' ब्रह्मणि शैते तच्छीलो ब्रह्मशायी,
भावप्रधानो निर्देश, ब्रह्मशायिन्, ब्रह्मणि शयनं कर्तुम् एको-
भवितुमित्यर्थः । द्विरुक्तिः समासार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद-वाष्याना दीपिका चूलिकाभिधे ॥

इति चूलिकोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १४ ॥

एषाथर्वशिखा नाम शिर ऊर्ध्वं शिखोचिता ।

द्विखण्डा समी मुण्डात् प्रणवार्थं निरूपिणी । • •

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं
तद्दानं ? को वा ध्याता, ? कश्चिद्देवः ? इति ।

अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच, ओमित्येतदक्षर-
मादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विधूत विघ्नत्रातो भगवन्महे
श्वरपूजनेन विधूताखिल कल्मषो देशिकः क्षुरिकोक्त-मार्गैः
साधित-यमादि-प्रत्याहारान्तं योगाङ्गधारणा-पूर्वक ध्यानपथ-
मारुरुचुः सवीजयोगे मन्त्रस्याङ्गत्वात् सर्वमन्त्र-शिरोमणिं
प्रणवमवयवग्रः स्वरूपतश्च निर्णय ध्याने विनियोक्तुं पुनः
प्रकृतं तमेवानुसन्धत्ते, पिप्पलाट इति । अत्र प्रट्टणा त्रित्वम्
एभ्य इत्यप्रेऽनुवादादवसीयते । आख्यायिका तु विद्या
स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रश्नानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्व-
वेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या
'ध्यान' ध्येय 'ध्यायितव्य' ध्यानाहंश्च किमित्यर्थः । अत्र
छान्दसश्चिद्वत् इट् । प्रथमप्रयुक्तो ध्येयश्च मन्त्र क इति
प्रथमप्रश्नार्थः । किं तद्दानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य
किं ध्यानमिति द्वितीयः प्रश्नः । को वा 'ध्याता' अधिकारी
इति तृतीयः । कश्च 'ध्येयः' ईशः इति चतुर्थः । 'चित्' इति
वितर्कः, को देवो ध्येयः ? इति विचार्य यत्तव्यमित्यर्थः ।
त गच्छ प्रश्नममाप्तौ ।

आयुष्योत्तरमाह, ओमित्येतदक्षरमिति । मयंप्य यत्त
स्य मन्त्र ब्राह्मणादेर्देवता-ध्यानस्य च 'आदौ' प्रथमं प्रयुक्तम्
वाचकत्वेन प्रतिनिधित्वेन वा प्रयुक्तमित्यर्थः ।

सोमित्येतदक्षरस्य पादाद्यत्वारो देवाश्चत्वारो
देवाश्चत्वारः ।

चतुष्पादितदक्षरं परं ब्रह्म, पूर्वास्य माता
पृथिव्यदारः, स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो
गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयान्तरिक्षमुकारः, स
यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णु रुद्रास्त्रिष्टुप् दक्षिणाग्निः ।
तृतीया द्यौर्मकारः स सामभिः सामवेदो विष्णु-
राट्त्रिया जगत्याऽवनीयः । यावसानेऽस्य चतुर्थ्य-
र्त्तमादा, सा लुप्तमकारः, सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः
मवर्त्तवोऽग्निर्मरुतो विराडेकच्छपिः ।

द्वितीयस्योत्तरसोमित्येतदक्षरस्येति । पाद-देव वेदाद्यतु-
म्भ्रका, ययानद्यत्रक ध्येया इत्यर्थः । 'देवा' उभयेऽपि
अधिष्ठात्रो गणदेवताश्च देव-शब्देन गृहीताः, पृथिव्यादयो
लांका, गायत्रादीनि छन्दांसि च रूपाणि त्रिष्वेव सन्ति,
न चतुर्थ इति पादादि पञ्क्तौ नीलानि, अग्नयचात्रोक्ता,
'पादाद्यत्वार' अकारादयः ।

पादादीन् ब्रह्म पुनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिजानीते, चतुष्पादितद-
क्षरं परं ब्रह्मेति । ऋग्भिरुपलक्षितत्वाद्ऋग्वेदः । ब्रह्मादयो-
ऽधिष्ठात्रा, वस्वाद्यथा गणदेवता, लुप्तमकारः सकारस्य
विरतत्वात् । स अथर्वणैर्मन्त्रैरुपलक्षितोऽथर्ववेदः, 'मवर्त्त-
वोऽग्निः' ब्रह्मादिगणनीयोऽधिष्ठाता, 'मरुतः' एकानपञ्चा-
शत्यह्रका . देवता । अन्तः निगडित्वय पाठः । चतुष्क-

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं
तद्धानं ? को वा ध्याता, ? कश्चिद्देवः ? इति ।
अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच, ओमित्येतदक्षर-
मादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विधूत विघ्ननाती भगवत्पू-
ज्यरूपजनेन विधूताखिल कल्मषो देशिकः दुरिकोक्त मार्ग-
साधित यमादि-प्रत्याहारान्तं योगाङ्गधारणा-पूर्वकं ध्यानप्र-
सारुचुः मवीजयोगे मन्त्राभ्याङ्गत्वात् सर्वमन्त्रशिरोमणि
प्रणवमवयवशः स्वरूपतश्च निर्णय ध्याने विनियोक्तुं पुन
प्रकृत तमेवानुमन्ते, पिप्पलाद इति । अतः प्रष्टुणा तित्तम
पथ इत्यपेऽनुवादादवसीयते । आप्यायिका तु विशा
स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रयानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्व-
वेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या
ध्यानं ध्याय ध्यायितव्यं ध्यानाहंश्च किमित्यर्थः । या
ह्यान्तमपिदृश्य इति । प्रथमप्रयुक्तो ध्येयस्य मन्त्र इति
प्रथमप्रथाय । किं तद्धानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य
किं ध्यानमिति द्वितीयं प्रश्नः । को वा 'ध्याता' ध्यातव्यस्य
इति तृतीयः प्रश्नः । कश्चिद्देवः इति चतुर्थः । 'निव' इति
इति तृतीयः प्रश्नः । इति विचार्यै यत्तदिति त्वय्यर्थः ।
इति प्रथमप्रश्नः ।

इति प्रथमप्रश्नः । अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच । मार्ग-
साधित यमादि-प्रत्याहारान्तं योगाङ्गधारणा-पूर्वकं ध्यानप्र-
सारुचुः मवीजयोगे मन्त्राभ्याङ्गत्वात् सर्वमन्त्रशिरोमणि
प्रणवमवयवशः स्वरूपतश्च निर्णय ध्याने विनियोक्तुं पुन
प्रकृत तमेवानुमन्ते, पिप्पलाद इति । अतः प्रष्टुणा तित्तम
पथ इत्यपेऽनुवादादवसीयते । आप्यायिका तु विशा
स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वारो देवाश्चत्वारो
वेदाश्चत्वारः ।

चतुष्पादेतदक्षरं परं ब्रह्म, पूर्वास्थ माता
पृथिव्यकारः, स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो
गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयान्तरिक्षमुकारः, स
यजुभिर्यजुर्वेदो विष्णु रुद्रास्त्रिष्टुप् दक्षिणाग्निः ।
तृतीया द्यौर्मकारः स सासभिः सामवेदो विष्णु-
राट्त्रिया जगत्याऽवनीयः । यावसानेऽस्य चतुर्थ्य-
र्जमाता, सा लुप्तमकारः, सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः
संवर्त्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकऋषिः ।

द्वितीयस्योत्तरमोमित्येतदक्षरस्येति । पाद-देव वेदाद्यनु-
मङ्गका, यथासङ्गक ध्येया इत्यर्थः । 'देवा' उभयेऽधि
अधिष्ठात्रो गणदेवताय देव-शब्देन गृहीता, पृथिव्यादयो
लोकाः, गायत्रादीनि छन्दासि च रूपाणि त्रिष्वेव सन्ति,
न चतुर्थ इति पादादि पैञ्चमी नोक्तानि, अग्नयसावांता,
'पादाश्चत्वार' अकारादय ।

पादादीन् ब्रह्म पुनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिजानीते, चतुष्पादेतद-
क्षरं परं ब्रह्मेति । ऋग्भिरुपलक्षितत्वाद्ऋग्वेद । ब्रह्मादयो-
ऽधिष्ठात्र, उस्वाद्या गणदेवता, लुप्तमकार मकारस्य
विरतत्वात् । स अथर्वणैर्मन्त्रैरुपलक्षितोऽथर्ववेद, 'सवर्त्त-
कोऽग्नि' ब्रह्मादिगणानीयाऽधिष्ठाता, 'मरुत' एकानपञ्चा-
शसङ्गका देवता । अत्र विराडित्यय पाठः । चतुष्प

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं
तद्धानं ? को वा ध्याता, ? कश्चिद्वायः ? इति ।
अथैभ्योऽयर्वा प्रत्युवाच, ओमित्येतदक्षर-
मादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विधूत विघ्नत्रातो भगवन्महेश्वरपूजनेन विधूताखिल-कल्मषो देगिकः क्षुरिकोक्त-मार्गेषु साधित-यमादि-प्रत्याहारान्तं योगाङ्गधारणा-पूर्वकं ध्यानपथ-मारुरुक्षुः सवीजयोगी मन्त्रस्थाङ्गत्वात् सर्वमन्त्र-शिरोमणि प्रणवमवयवश्च स्वरूपतश्च निर्णीयं ध्याने विनियोक्तुं पुनः प्रकृतं तमेवानुसन्वत्ते, पिप्पलाट इति । अत्र प्रष्टृणां त्रित्वम् एभ्य इत्यग्रेऽनुवादादवसीयते । आख्यायिका तु विद्यास्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रश्नानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्व-वेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या 'ध्यान' ध्येय 'ध्यायितव्य' ध्यानार्हञ्च किमित्यर्थः । अत्र छान्दसञ्चिद्वत् इट् । प्रथमप्रयुक्तो ध्येयश्च मन्त्रः क इति प्रथमप्रश्नार्थः । किं तद्धानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य किं ध्यानमिति द्वितीयः प्रश्नः । को वा 'ध्याता' अधिकारी इति तृतीयः । कश्च 'ध्येयः ईशः इति चतुर्थः । 'चित्' इति वितर्कं, को देवो ध्येयः ? इति विचार्य वक्तव्यमित्यर्थः । इति शब्दः प्रश्नसमाप्तिः ।

आद्यस्योत्तरमाह, ओमित्येतदक्षरमिति । सर्वस्य वक्तव्यस्य मन्त्रं ब्राह्मणादेर्देवता-ध्यानस्य च 'आदौ' प्रथमं प्रयुक्तम् 'आदौ' ईश्वरे वाचकत्वेन प्रतिनिधित्वेन वा प्रयुक्तमित्यर्थः ।

ओमित्येतदक्षरस्य पादाश्चत्वारो देवाश्चत्वारो
वेदाश्चत्वारः ।

चतुष्पादेतदक्षरं परं ब्रह्म, पूर्वास्य माता
पृथिव्यकारः, स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो
गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयान्तरिक्षमुकारः, स
यजुभिर्यजुर्वेदो विष्णु रुद्रास्त्रिष्टुप् दक्षिणाग्निः ।
तृतीया द्वीर्मकारः स सामभिः सामवेदो विष्णु-
रादित्या जगत्याऽवनीयः । यावसानेऽस्य चतुर्थ्य-
र्जमाता, सा लुप्तमकारः, सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः
संवर्त्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकच्छपिः ।

द्वितीयस्योत्तरओमित्येतदक्षरस्येति । पाद-देव वेदाचतु-
सङ्ग्रहा, यथासङ्ग्रहक ध्येया इत्यर्थः । 'देवा' उभयेऽपि
अधिष्ठात्रो गणदेवताश्च देव-शब्देन गृहीताः, पृथिव्यादयो
लोका, गायत्र्यादीनि छन्दांसि च रूपाणि त्रिष्वेव सन्ति,
न चतुर्थं प्रति पादादि पञ्क्तौ नोक्तानि, अग्नयद्यातोक्ताः,
'पादाश्चत्वारः' अकारादयः ।

पादादौ नू वक्षुं पुनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिजानीते, चतुष्पादेतद-
क्षरं परं ब्रह्मेति । ऋग्भिरुपलक्षितत्वाद्ऋग्वेदः । ब्रह्मादयो-
ऽधिष्ठात्रा, वसुधादयो गणदेवता, लुप्तमकारः मकारस्य
विरतत्वात् । स अथर्वणैर्मन्त्रैरुपलक्षितोऽथर्ववेदः, 'सवर्त्त-
कोऽग्निः' ब्रह्मादिरसानीयोऽधिष्ठाता, 'मरुतः' एकानपञ्चा-
शसङ्ग्रहा . देवता । अत्र विराडित्यय पाठः । चतुष्प

चतुर्थ्यर्द्धमात्रा स्थूल-ऋस्व-दीर्घ-भुतः ॥

ओमोमोमिति विरुक्तश्चतुर्थः शान्तात्मा
भुतप्रयोगे नसममित्यान्वज्योतिः सहदावर्त्तव्यः ।

तथापि वस्तुतो ब्रह्मादीना त्रयाणामेकरूपत्वादुपामनाङ्गत्वेन
फलभेदाय तत्तद्रूपोपादानम् । एतेन वर्णभेदोऽपि परिहृत ,
ध्यानभेदेन फलभेदात् , अतएव कालाग्निरुद्रोपनिषदि
महेश्वर-सदाशिव-शिवाः शिव इति प्रणव-वर्णत्रये देवा
सहा ; आगनेषु हाचित् मात्त्विकादिभेदेन एकस्या एव देव-
तायास्त्रिधा ध्यानमुक्तम् वास्तवस्थितित्वैव वक्ष्यति,—

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदेवस्य प्रणवः परिपठ्यते” ॥ इति ॥

कल्पभेदेन वा ब्रह्मादीनामुत्पत्तिक्रमे भेदः । चत्वार
'पादा' अकारोकार सकारार्द्धमात्राः विश्व तैसज-प्राज्ञ तुरीय-
लक्षणा यस्य, स चतुष्पादः, चत्वारि 'शिरामि' उक्तमाहानि
मुखस्थानीयानि अग्नयो यस्य, स चतुःशिरा । अकारादीना
पादत्व प्राघस्यात्, सर्वधर्माश्रयत्वाच्च, अग्नीना मुखत्व
“मुखादग्निरजायत” इति श्रुते अग्नेः सर्वदेव मुखत्वादन्य
निर्दिष्टत्वाच्च द्रष्टव्यम् ।

स्थूल रूप त्रिधा विभक्तः, सूक्ष्म पृथक् करोति, चतुर्थीति ।
'चतुर्थ्यर्द्धमात्रा' नाटसज्ज्रा तुप्तसकार । स्थूले विभागसात्,
स्यूनेति । यः 'स्थूल' वर्णकृटरूपः प्रणवः, स ऋस्व-दीर्घ भुतः ।
उद्देश्य-विधेययोरपि विशेषणविशेष्यत्वमात्र विद्वेष्या समासः ।

ऋस्वादीना स्वरूपमभिनीय दर्शयति, ओमोमोमिति ।
प्रथमः एकमात्रः, द्वितीयो द्विमात्रः, तृतीयस्त्रिमात्र इत्यर्थः ।

स एष सर्वान् प्राणान् सकृदुच्चारितमातः,
स एष ह्यूर्ध्वमुत्क्रामयतीत्योङ्कारः ॥ १ ॥

प्रणावः सर्वान् प्राणान् प्रणामयति नामयति

नन्वेवं ह्रस्वो नाम्नीति कथं ह्रस्व ओङ्कार १ नैष दोषः,
पार्श्वदश्रुतिरियम, यथा तत्रभवता नारायणीयानां सुजात
एव अथ सूत्रत अध्वर्यां ओम् अङ्घ्रि' सतमिति व्याकरणात्
मित्ते प्रयोगे तस्य ह्रस्वात् नाम्नीत्यर्थः इति तिकता इत्यभि
नीय तस्योपमहारः ।

चतुर्थः पादः सा वर्त्तते १ अत आत्त, अतप्रयोगे इति । तर्त्त
इति शेषः, तद्वैवाभिव्यक्तात्वात् ; 'नममम्' अनुपमं रूपम्
'इति' कृती आत्मज्योतिस्तात् । विरम्यमाण-घण्टानादात्
मापि न भवति, ततोऽप्यतिसञ्चयत्वात् । 'सकृदावर्त्तञ्ज' म
दावर्त्तयित्वा अनाहत-शब्दरूप इत्यर्थः । यदा मल्लदिभा
तदापि कुतो भवतीति चेत् १ शृंगता, निर्दिशयत्वात् पा
परिभागे भेदकाभावात्, तथा निर्दिशयत्वात् पूर्वोपमात्
भेदकाभावात् सकृदावर्त्तञ्ज शब्दत्रयमवज्ञ ।

स एष इति । वर्षित प्रणस्योपमहार । ओङ्कार शब्द
प्रतिनिमित्तमात्तः, मात्तं प्राणानिति । 'प्राणा' दशधाया
वान् ह्रस्वत्वात् नारायण शब्दोक्त भट्टनेन मयुष्मादात्
स्वर्गान्मन्त्रान्यन्वयः । पुनः स एष इत्यन्वयः आदमात्
स्वर्गान्मन्त्रान्यन्वयः । आत्तित्युद्दिशति । इति पा १
१ इति इति । इति इति इति इति इति इति इति इति इति इति
इति ।

नन्वेवं ह्रस्वो नाम्नीति कथं ह्रस्व ओङ्कार १ नैष दोषः, पार्श्वदश्रुतिरियम, यथा तत्रभवता नारायणीयानां सुजात एव अथ सूत्रत अध्वर्यां ओम् अङ्घ्रि' सतमिति व्याकरणात् मित्ते प्रयोगे तस्य ह्रस्वात् नाम्नीत्यर्थः इति तिकता इत्यभिनीय तस्योपमहारः ।

श्च ईश्वरः शिव एव च ।

: प्रणवः परिपद्यते ॥

क्षणमेकमास्थाय क्रतुशतस्यापि

कृत्स्नमोक्षारगतञ्च सर्वज्ञान-

शिव एक एव ध्येयः, शिव

समन्यत् परित्यज्य एतामधीत्य द्विजो

च्यते, गर्भवासान्मुच्यते ॥ २ ॥

वैशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ १५ ॥

तिष्ठति । मध्ये भुवस्वम् आकाशम् ईशा प्रयुक्तं,
दीनामुपलक्षणं यदा सम्पन्नादि चतुष्टयं शिवस्य
जन्यत्वशङ्कानिष्ठत्तये ।

तन्तप्रहणेन सूचितां प्रणवस्य पञ्चकूटतामाह,
। 'पञ्चधा' अकारादिरूपेण ।

आत्मकस्य ज्ञाने फलमाह, तत्रेति । सत्ताधिक्ये फला-
गति न्यायात् । कृत्स्नमोक्षारगतश्चेति । 'कृत्स्नम्'
तादादि कर्मा मोक्षारगतञ्च ध्यात्वा क्रतुशतस्यापि
परित्यज्यते ।

साह, सर्वमन्यत् परित्यज्येति । प्राक्तनेन

परमो ध्येयः । तत्पुंसुत्तरमुपसहरन्

तां । उपनिषदम् अर्धव-

। विरक्तिः समा-

विष्णुर्मनसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य
ध्येयमीशानं प्रध्यायन्तीशा वा सर्वमिदं प्रयुक्तम् ।

ब्रह्म-विष्णु-रुद्रेन्द्राः सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि
चेन्द्रियाणि सहभूतानि, कारणं सर्वमैश्वर्यं
सम्पन्नं शिवमाकाशं मध्यं ध्रुवस्थम् ।

'सम्प्रतिष्ठाप्य' स्थिरीकृत्य ध्यानात्, विष्णु ब्रह्मणोर्ध्यानकर्तृत्वेन
तत्फलार्थी ध्यातेत्युक्तं भवति ।

कश्चिद्वेद्यः ? इति चतुर्थमुत्तरयति, विष्णुर्मनसीति ।
नादान्ते शक्तिद्वारा शान्ते ब्रह्मणि, प्रणवो हि पञ्चकुटात्मकः
अकारोकार-मकार-विन्दु नाटात्मकः, तत नादान्ते परमात्म
स्थाने 'स्थाप्य' आरोप्य 'ध्येयं' ध्यानोचितम् ईशानं मर्गम
विष्णुः 'प्रध्यायन्ति' प्रध्यायतीत्यर्थः । वचन व्यत्ययोऽन्यथा-
मपि ईशस्य ध्येयत्वसूचनायः ।

ननु अन्यान् देवानपहाय ईशान एव किमिति ध्येयः ?
अत आह, ईशा वेति । वा शब्द एवार्थः, ईशेव सर्वमिदं प्रयुक्तं
नान्यतः ।

ननु भवतु मयं प्रयुक्तं, न तु ब्रह्मादय इत्यत आह, ब्रह्मेति ।
'इन्द्र' मघवा, एते चत्वारः ईशा 'सम्प्रसूयन्ते' जन्त्यन्ते, 'सह
भूतानि, भूतमदितानि इन्द्रियाणि ईशा सम्प्रसूयन्ते ।

पुन किं किमीशा प्रयुक्तम् ? अत आह, कारणमिति ।
'कारण' साधकतमम् उपायमतः, साधकतमं सर्वमेव ईशा
प्रयुक्तमित्यर्थः, स हि प्रथममुपायसोधकः, 'ऐश्वर्यं' प्रभुशक्ति
सम्पन्नम् । कार्यमात्र-निर्देशमात्रं सर्वकार्यं भूतेश्वरमाकाश
माह, शिवमिति । 'शिव' निर्देशक 'मध्यं' सर्वध्यातव्यं, 'ध्रुव'

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदेवत्यः प्रणवः परिपद्यते ॥

तत्राधिकं जगत्सकमास्थाय क्रतुशतस्यापि
फलमवाप्नोति, कृत्स्नमोक्षारगतञ्च सर्वज्ञान-
योगध्यानानां शिव एक एव ध्येयः, शिव
ओङ्कारः, सर्वमन्यत् परित्यज्य एतामधीत्य द्विजो
गर्भवासान्मुच्यते, गर्भवासान्मुच्यते ॥ २ ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ १५ ॥

एकरूपेण तिष्ठति । मध्ये भुवस्वम् आकाशम् ईशा प्रयुक्त,
तत्र वाय्वादीनामुपलक्षणं यदा सम्पन्नादि चतुष्टयं शिवस्य
विशिषणं जन्यत्वशद्धानिष्ठस्ये ।

नादात्प्रवृत्तेन रुचितां प्रणवस्य पञ्चकृतामाह,
ब्रह्मेति । 'पञ्चधा' अकारादिरूपेण ।

पञ्चात्म्यास्य ज्ञानं फलमाह, तत्रेति । तत्राधिकं पञ्चा-
धिक्यमिति न्यायात् । कृत्स्नमोक्षारगतश्चेति । 'कृत्स्नम्'
ओङ्कारपादादि फर्गं ओङ्कारगतश्च ध्यात्वा क्रतुशतस्यापि
फलमवाप्नोतीत्यनुपपद्यते ।

परमोपदेशमाह, सर्वमन्यत् परित्यज्येति । प्राज्ञैक
गम्यध्यते । ईश एव परमो ध्येय इति चतुर्थसुत्तरमुपसंहरन्
तदध्ययनफलमाह एतामिति । 'एताम्' उपनिषदम् अथर्व-
शिखा-संज्ञाम् । द्विज इति शूद्रनिवासः । द्विदक्षिः समा-
स्यर्था, इति शब्दस्य ।

ब्रह्मोपनिषत् ।

श्रीं शौनको ह वै महाशालोऽङ्घ्रिरसं भगवन्तं
प्रिष्यलादं पप्रच्छ ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे रम्ये सम्प्रतिष्ठिता-भवन्ति
कथं ? सृजन्ति ? कस्यैष महिमा बभूव ? यो
ह्येष महिमा बभूव, क एषः ? ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद-वाक्याना दीपिकाथर्व-शिखिके ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १५ ॥

ब्रह्मोपनिषदारभ्या ब्रह्मज्ञान प्रदायिनी ।

चतुष्पण्डा तु दशमो शमिनां हृदयङ्गमा ॥ १ ॥

इदानीं चतुरवस्यस्य चतुःस्थानस्य दस्यात्मनो ? निर्गुण
ध्यानमिदये स्वस्वरूप सर्वं यज्ञायमिति ब्रह्मोपनिषदारभ्यते,
श्रीं शौनक इति । "श्रीम् अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि
भवन्ति, माभि हृदयं कण्ठं मूर्धंति" । तत्र चतुष्पाद ब्रह्म
विभातीति अथो द्वितीयपण्डादौ पठितः, प्रथमपण्डादा
यपि केचित् पठन्ति, स पाठो नातिप्रयोजनः, अर्थमस्यना
भावात् । 'महाशालः' महत्यः शाला वृक्षा यस्य स तथा,
'अङ्घ्रिरसः' शौनक अपत्यापत्यम् अवात्सरभेदोपशागतः,
प्रिष्यलादं नामतः 'पप्रच्छ' पृष्ठमान् ।

प्रश्नानाह, दिव्य इति । 'दिव्ये' वागादिदेव निवासार्थं
ब्रह्मोपनिषदारभ्या 'ब्रह्म' शरीरे सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति वागा
दयः कस्य ? इति शेषः । शिखावागवागादयः शरीरे प्रति
ष्ठिता ? इति प्रथमः पदः । सृजन्तीत्यत्रापि कथमिति

तस्मै स होवाच ब्रह्म-विद्यां वरिष्ठां प्राणो
क्षीप आत्मा, आत्मनो महिमा बभूव ।

देवानामायुः, स देवानां निधनमनिधनम् ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे, विरजं निष्कलं शुभ्रमजरं

यद् ब्रह्म विशाति, स नियच्छति ।

मन्मथते, किं बलेन स्वस्वविषयेषु व्याप्रियन्ते ? इत्यर्थः :
एष द्वितीयः प्रश्नः । कस्यैष महिमा ? बुद्ध्यादि-विस्तारो
जात इति तृतीयः । यो हि एक एष प्रत्यक्ष महिमा बभूव,
क एष किन्तत्त्वकः ? महिम तत्त्व प्रश्नद्वारा महत एव तत्त्व
एव वेदितव्यमिति चतुर्थः ।

उत्तरमाह, तस्मै इति । 'स' पिप्पलादयः 'स' अभिर्ही
'उवाच' परितो विचार्य वभाषे ब्रह्म विद्या, सर्वैरपि प्रश्ने
ब्रह्मण एव एष्टत्वात् ब्रह्मविद्येयम्, 'वरिष्ठाम्' अतिशययती ;
प्राणो होव इति । किं भौतिकः ? नेत्याह, आत्मनि । यस्मिन्
देवाः प्रतिष्ठिता, यस्मिन् च रजन्ति, यस्यैष महिमा, यच्च
महिम्नस्तत्त्व स एष आत्मेत्यर्थ , सामान्येनेदं चतुर्णामप्युक्त
रम्, आत्मनः प्राणत्व प्राणाश्रयत्वात्, अतएव तथा प्राण इति
भगवत् सूत्रम् । विशेषेण तृतीयस्योत्तरमाह, आत्मन इति ।

प्रथमस्य विशेषत उत्तरमाह, देवानामिति । 'देवाना'
वानादीनाम् 'आयु' जीवितम्, आत्मा यो होवान्वात् स
प्राणाश्रयेषु 'आत्मा आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः ।

आत्मसत्तया तथा सत्तात्माभात्, तदेव विद्वत्पदार, स
इति । 'निधन' अरण्यं, 'अनिधन' क्षीयनम् ।

स एवासीत्ब्रह्मपुरं, दिव्ये ब्रह्मपुरे इति । एतदुत्तर-

मधुकर-राजानं माक्षीकवत् । यथा माक्षी-
कैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति, तेनापकर्षति ।
तथैवैष प्राणः यदा याति संसृष्टमाकृष्य ।

यति, विरजमित्यादि । यत् 'ब्रह्म' परमात्मा 'विभाति' प्रका-
शते तत् 'विरज' निरवद्यतत्त्व, 'निष्फल' कलाविद्याकार्म्यं
प्राणादि, तद्द्रवितम् । निषेधमुखेनोक्षा विधिसुखेनाप्याह,
शुभ्रमिति, 'शुभ्रम्' उज्ज्वलं प्रकाशात्मकम् 'अचरम्' अमृतं
व्याप्नोति, अश्रोतेर्वासरोऽचरमिति स्मृतेः ।

कथं सृजन्तीत्यस्य द्वितीयस्योत्तर, स इति । 'नियच्छति'
नियमनं करोति । नियमनं ब्रह्मदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे,
"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः, यः पृथिवीं यमयति, य
पृथिवी न वेद, एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" इत्यादि चतु-
र्विंशतिभिः पर्यायैर्व्याख्यातम् ।

तत्र प्रत्येकं पृथिव्यादीनां नियन्तृत्वमुक्तं ; अत्र तु एकधा
इत्याह, मधुकर-राजानमिति । 'मधुकराः' इन्द्रियाणि तेषां
'राजान' तदभिमानिन जीव नियच्छति तेन सर्वाणि निय-
तानि इत्युक्तं भवति । समामान्तविधेरनित्यत्वादच् न कृतः ।
एकस्य मनुनियन्तृत्वे दृष्टान्तमाह, माक्षीकवदिति । मक्षि-
काभिर्जीवति 'माक्षीक' ऊर्णनाभो मृतारण्य-कीटविशेषः,
तद्वत् । तद्विद्वेषति, यथेति । यथा माक्षीका, ह्यात्म-
मौकारस्य दीर्घत्व, टाप् च ; मृता एकेन 'तन्तुना' लाला-
रूपेण हारेण 'जाल' व्यकुल्यायं 'विक्षिपति' मगरीरात् यच्च
करोति, 'तेनैव' एकेन तन्तुना 'अपकर्षति' तत्पृथ्व्यानादभ-
नयति । वक्ष्यति,—

प्राणदेवतास्ताः सर्वा नाडाः सुखपे श्येना-
काशवत्, यथा खं श्येनमाश्रित्य याति स्वमाल-
यमेवं सुपुप्तः ।

व्रूते, यथैवैष देवदत्तो यष्ट्यादिना ताडा-

“ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते मंहरत्यपि ।

जापत् स्रप्ते तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः” ॥ इति ।

लूतास्थानीय आत्मा, तन्तुस्थानीयः प्राणः, जालस्थानीयं
वागादि । यथायं दृष्टान्तः, तथैवैष प्राणो यदा ‘याति’
गच्छति, तदा ससृष्टमाकृष्य गच्छति, वागादि-सद्भातं गृही-
त्वैव याति ; यद्योक्तम्,—“यथा सुहयः षड्विंश शङ्खून् सङ्घि-
देत्, एवमितरान् प्राणान् समखिददिति” ।

ननु वागाद्याकार्पणे प्राणस्य तैः कः सम्यन्धः ? इति प्रश्ने,
नाडीधारक इत्युत्तरिते, नाडीभिः प्राणस्य कः सम्यन्धः ? इति
शङ्का स्यात्, तामपनेतुमाह, प्राणिति । प्राणो देवता यासा
ताः प्राणदेवताः ‘ता’ पूर्वोक्ता सर्वा ‘नाद्य’ सुपुम्णादयः ।
यातीत्युक्तम्, तत् कदा ? इत्यपेक्षायामाह, सुखपे इति ।
सुतरां स्वपन ‘सुखपः’ सुपुप्ति, तत्र सुपुप्तिकाले यातीत्यर्थः ।
एतत् मरण मूर्च्छादिरप्युपलक्षणम् । क्व यातीति प्रश्ने स्थानञ्च
यातीत्युत्तरम् ; तत्र दृष्टान्तः, श्येनाकाशवदिति । द्विदरण्य
यद्येति । श्येनो यथा ‘सुम्’ आकाशमाश्रित्य स्वालय याति,
तथा सुपुप्तः ‘स्वालय’ व्रज याति ।

क्व प्रायते स्वालय व्रज याति, न यत्र कुत्रचित् ? इति
पृष्टे उत्तरमाह, व्रूते इति । अत्यन्तः सन् सुखमहमस्वाप्तिति

मानो न यति, एवमिष्टापूर्त्तः शुभाशुभैर्न लिप्यते।

यथा कुमारो निष्काम आनन्दमुपयाति,
तथैवैष देवदत्तः स्वप्ने आनन्दमभियाति ।

वेद् एव परं ज्योतिर्ज्योतिष्कामो ज्ये । १ ५ १

लोकान् वदति ; तेन आनन्द स्वलयं गतः, इति १ । ५ १

इति ज्ञायते, आनन्दश्च ब्रह्म ।

ननु शुभाशुभेषु कर्मसु सत्सु कथमानन्दानुभवः सती
स्यात् ? इत्याशङ्क्य शुभाशुभाभाव प्रतिपादयितुं ८८

यथैवैष इति । यथैव एष देवदत्तः 'यद्यादिना' ४०

ताद्यमानो 'न यति' न याति, छान्दसो ऋषिः, न गच्छति
पलायते, सुप्तो तत् कस्य हेतोः ? इतरानुभवाभावात्

तदपि, कुतः ? कारणाधर्माभावादेव एवमनेन

'इष्टापूर्त्तः' इष्टापूर्त्तयोः कर्त्ता तत्फलैर्न लिप्यते ।

ननु यथा सुप्तो दुःखहेतुरधर्मो नास्ति, तथा सुप्तहेतु

धर्मोऽपि नास्ति, तत् कुत आनन्दानुभवः ? ८९

यद्यपि धर्म-हेतुक आनन्दो नास्ति, तथापि निमित्त

वर्त्तते, सोऽनुभूयते इत्युत्तरिते, किं तत्र प्रमाणम् ? इति ५

अनुभव प्रमाणयति, यथेति । ननु तथापि प्रोडनकारि

निमित्त आनन्दो भविष्यतीत्यत आद्य, निष्काम इति

द्वयम्, —

"हाद्येव चिन्मयामुक्ती परमानन्द सम्प्रती ।

यो विमुग्धो जडो बानो यो गुणभ्यः परहृतः" ॥ इति

स्वप्ने' सुप्तो ।

नस्यानन्द सुप्तः, तन् सुप्तो ज्ञानाभावेन कथं भावते

भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकावत् ।
यथा जलौका अग्रमग्रं नयत्यात्मानं नयति परं
सन्धय यत् परं नापरं त्यजति, स जाग्रद्-
भिधीयते ।

अत आह वेद एवेति । वेत्तीति 'वेदः' जानात्येवेत्यर्थः, यतः
'पर ज्योति' पर साधन निरपेक्षम् आत्मज्योति, न हि द्रष्टु-
दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतेः ।

ननु यद्यपि वेदस्तथापि निष्कामः कथमानन्द पश्येदत
आह ज्योतिष्काम इति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवति
इति श्रुतेरात्मनो नित्यकामत्वात् ज्योतिष्कामः सन् आत्म-
रूप ज्योति, 'आनन्दयते' आनन्दरूपमनुभवति सुषुप्तापन्ध-
कामाभावे परिशेषसिद्धमात्मकामत्वं विमलत' सकाम पुरुष-
त्वाच्चापत् पुरुषवत्, न च परमात्मनि व्यभिचार' पञ्चतुष्य-
त्वात्, आत्मकाम आत्मकाम इति श्रुतेः यथास्यात्मन
सकामत्वम् ।

इदानीं स्वप्नावस्थामाह, भूय इति । 'तेनैव' येन यथा
सुषुप्ति गतः तेनैव यथाहृत्य 'स्वप्नाय' स्वप्न प्राप्तु गच्छति ।

जलौकावदिति । 'जलौका' लणस्य-कोटविशेष । दृष्टान्त
पिष्टणीति, यर्घति । सा यथा 'अग्र' पादाग्रम् 'अग्र' लण
पादाग्रदेशं 'नयति' प्रापयति पादाभ्या गृह्णाति, गृहीत्वा तद
'आत्मानं' देह नयति, स्वय गच्छति तत्रेत्यर्थः । किं हत्वा १
'पर सन्धय' परम् अग्रं वर्तमानं लणादिकं रात्राय अभिप्रेत्ये-
त्यर्थ, आनन्दस्य धातोर्ऽस्त्वम् । अग्रमर्घ, अ यथा उत्तरं
गृहीत्वैव पूर्वं त्यजति, एवमग्रं स्वप्नदेशायानस्यैव पूर्वावस्थां

तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, ।

जागरितं, स्वप्नं सुषुप्तं, तुरीयसिति । जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्ते रुद्रः, तुरीये परमचरम्, स आदित्यश्च विष्णुश्चैश्वरश्च, स पुरुषः स प्राणाः स जीवः सोऽग्निः सैश्वरश्च जाग्रत्; तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति ।

‘पुरुषस्य’ उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शोभन्मभिलक्ष्यते । ‘नाभि’ मणिपूरचक्रं, ‘हृदयम्’ अनाहतं, ‘कण्ठ’ कण्ठ विशुद्धिचक्रं, ‘मूर्धा’ आज्ञाचक्रम् । आधाराद्यनेन ध्यानस्थानमत्वेऽपि प्राशस्त्यर्थं चतुर्णां गहणम्, यद्गुह्यम्,

“आधारं प्रथमं चक्रं द्रुतकाञ्चन सन्निभम् ।

नामाग्रदृष्टिरात्मानं ध्यात्वा योगी सुखी भवेत् ॥

स्वाधिष्ठानं गुभे चक्रे, सन्नाणिक्य शिरोगमे ।

नामाग्रदृष्टिरात्मानं ध्यात्वा योगी सुखी भवेत्” ॥ इत्यादि ।

ननु किमनायन्त्रेण स्थानानि निर्दिश्यन्ते नाधारादीनि ? इत्यत आह, तत्रति । तत्र’ तेषु स्थानेषु ‘विभाति’ विभक्तिश्च भवति अल्पस्थानेन प्रकाशते ।

ऊ पादा १ इत्यत आह, जागरितं च । १०॥ पादा १ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा २ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ३ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ४ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ५ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ६ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ७ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ८ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा ९ प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥ पादा १० प्रथमं चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । १०॥

सदसमसमसु मदीदमपाणिपादं ष्योतिर्वर्जि-
 तम् ; न तत्र शीला न शीला, देवा न देवा,
 देवा न देवा, यज्ञा न यज्ञा, सावा न सावा,
 पिता न पिता, शूरा न शूरा, चागचानी न
 चागचानी, पौत्रा न पौत्रा, अमनी न
 अमनी, पशवो न पशवः, तापनी न तापनः,
 इत्येकैरेव परं ब्रह्म विभाति ।

इत्याकाशं तद्विज्ञानमाकाशं तत् शूपिरमा-
 काशं तदेवं इत्याकाशं, तस्मिन्निदृश विचरति,
 योऽस्मिन् सदसोऽं प्रीतम् ।

अथ एतदपवाद, सयमिति । 'ष्योतिर्वर्जितं, किन्तु इन्द्रि-
 यम्', रचितमपि स्थानीरपमव, 'यज्ञा' पृथक्पृथक्, मृदाद्
 दाह एव आनयाणाम् । पौत्रम् इति, निषादाण्डाया
 धातु 'पृथक्' भिन्न म एव पौत्रम् । अमनी इति, सोऽपि-
 नापदान्निभेदः ।

"अमनी जातिभेदे च अमनी निन्यजीविनि" । इति विश्वः ।

ए भाति • विरूपश्च ब्रह्म • इत्यत आह, इदोति ।
 'विज्ञानं चिद्रूपम्, आकाशं स्वयं 'तत्' ब्रह्म । उभयोराका-
 शयोरपि शेषमाशङ्क्य क्रमेण द्वयोर्नक्षत्रे आह, तत् शूपिर-
 मिति ।

सन्नेऽप्युक्त—

"इदं तद्विज्ञानीयाद्विगमस्थायतन महत्" । इति ।

स्वं विभोः प्रजाः संविज्ञायेरन् ।

न तत्र देवा लोका ऋषयः पितर ईशते,
प्रतिबुद्धः सर्वविदिति ।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च त्रिहृत् सूत्रञ्च यन्महत् ॥

हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

एतज्ज्ञानस्य फल सर्वज्ञतामाह, स्वं विभोरिति । विभोः प्रजाः मस्यक् ज्ञायेरन्, यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः ; यच्छान्दोग्धे, “स यदि पितृलोककामो भवति, मङ्गल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते” इत्यादि ।

फलान्तरमाह, न तत्रेति । ‘तत्र’ ज्ञानिनि देवा ऋषयः पितरश्च न ईशते, ऋणत्रयातीतो भवतीत्यर्थः । प्रतिबुद्धो यः, सः ‘सर्ववित्’ सर्वमात्मत्वेन बुद्धवान् । न ह्यात्मन एव भयं भवतीति हेतोः ।

विदितं वेदितव्यस्य सत्र्यासं त्रिवन्तुर्वाह्यदेव-पूजादित्यागः साहसमित्याशङ्कान्तरेव सर्वमस्तीति प्रतिपादयति मन्त्रः, हृदिस्था इति । ‘देवताः’ ब्रह्मादयः, इन्द्रियाधिष्ठातारश्च, ‘प्राणाः’ वागादयः, ‘प्राणः’ मुख्यप्राण ‘ज्योतिः’ विषयप्रकाशः ।

शुद्धं ब्रह्म च सर्वमूलभूतमव्यक्तमपि ह्यद्येवास्तीत्याह, त्रिहृदिति । मत्त्व-रजस्तमसा परस्परसङ्करेण नवगुणमव्यक्तं ‘त्रिहृत्’ सर्वकर्मोद्ग वाह्यं नवतन्तुकञ्च सूत्रं, प्रकृतिय तन्मयः, ‘महत्’ अव्याहृत निष्पन्नमुपधीतम् ।

हृदि प्राणयेति मन्त्रस्य हृदौति पद व्याचष्टे, हृदि चैतन्ये तिष्ठतिती

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतञ्च तन्मयम् ।
 ब्रह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
 इदं यज्ञोपवीतन्तु परसं यत्-परायणम् ।
 स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ॥
 एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वव्यापी सर्व-भूतान्तरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्व-भूताधिवासः
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १ ॥

निहत्तस्य शिखा-सूत्रादित्यागे प्रत्यवायाभाव वक्तुं तयो-
 रूपकमाह, शिखेति । 'ब्रह्मविद' वेदविदः ।

वाह्योपवीतिभ्यो ज्ञानोपवीतिनो विशेषमाह, इदमिति ।
 'इद' ज्ञानाख्य यज्ञोपवीत 'यज्ञ' विष्णु, आत्मा, तस्य 'उप-
 वीत' वैष्टक तदाकारमिति यावत्, तत् पवितं वाद्यापेक्षया,
 तच्च 'यत् परायण' यस्य परमयनं सः विद्वान् 'स यज्ञ' स
 विष्णुः ।

यज्ञामेन विविधवन्धो निहत्तः, यत्प्रसादाद्दिव्यं चक्षुरात्मम्,
 नृत्यमुखाच्च निष्क्रान्तिः, तं प्रेष्टतमं मन्दाभ्या स्त्रीति, एक
 इति । एकस्य सतो नानाभूतेषु स्थितिरलौकिको धर्मः । न च
 सत्त्वादी दृष्टत्वात् लौकिक इति वाच्यम्, तत्स्वरूपातिरिक्तस्य
 सत्त्वादेरनभ्युपगमात् । 'सर्वव्यापी' एकस्य सतः सर्वव्याप्ति-
 रित्यद्भुतम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' एकस्य सर्वभूतान्तरत्वे दृष्टान्तो
 नास्ति, 'कर्माध्यक्षः' तत्फलदाता, 'सर्वभूताधिवासः'
 सर्वावस्थास्वाश्रयत्व-अभिचारात्, 'साक्षी' साक्षादीक्षते,

तेन सर्वानिदं प्रोक्तं सूत्रं नरिगपा इव ।
 तन् सूत्रं शारदेय्योक्तं योगवित्त-दर्शिनः ।
 वैदिक-सूत्रं तज्जिज्ञानं योगमुत्तममास्थितः ।
 इत्यतः कथं सूत्रं शारदेय्यः स चैतनः ॥
 शारदातल्ल सूत्रं नोद्धिष्ठो नाशुचिर्भवेत् ।
 सूत्रमकारं तेषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
 ते वै सूत्रविद्भ्यो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञान-रिद्धितो ज्ञाननिष्ठा ज्ञान-यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव नरं तेषां पवितं ज्ञानमुत्तमम् ।
 शारदेय्ये शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयो गिरिः ।
 न शिखौत्सृच्यते विद्वानितरे किमधारिणः ।
 नर्कस्य विज्ञता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 तैः सत्वाव्येतिदं सूत्रं ज्ञियाद् तथि वै श्रुतम् ॥

शारदाः । सूत्रमिति 'सूत्रे' वेदान्तनिर्णयः ॥ १ ॥
 नोद्धिष्ठ इति एतच्छ्रुतमात्रं दोषेण मन्त्रोक्तिः ॥ २ ॥
 शारदायाः विधानु रीतरागात् ॥ ३ ॥
 नैव तदित्याह कर्मण्येति । ये ब्राह्मणः ॥ ४ ॥
 तैः सरागाः तैरेव नरिगपा इव ॥ ५ ॥
 पद्यत् तत् कर्मण्यं सूत्रं ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वनाभिर्यथा तन्तून् सृजते संहरत्यपि ।
 जायत् स्वप्नं तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥
 पद्मकोश-प्रतीकाशं शुषिरञ्चाप्यधीमुखम् ।
 हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥
 नेत्रस्थं जायतं विद्यात् करुणे स्वप्नं विनिर्द्दिशेत् ।
 सुषुप्तं हृदयस्थन्तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥
 यदात्मा प्रज्ञयात्मानं सम्बुद्धे परमात्मनि ।

'जायत्' जीव. यथा स्वप्नदशां गच्छति, तथा पुनः स्वप्ना-
 दागच्छति जाग्रदशां गच्छति ।

हृदये ध्येयत्वात् हृदयलक्षणमाह, पद्मेति । सुखे 'शुषि.'
 विलम्बस्यास्ति तत् 'अधीमुख' कदलीकोपवत् 'हृदय'
 मासमय पद्मं तज्ज्ञेय तदेव 'विश्वस्यायतन' सर्वस्य स्थानम् ।
 ननु कथं सूक्ष्मे विश्वं मातृत्वत आह, महदिति ।

ननु विरोधः, अतएव केचित् शून्यं तत्त्वं प्रतिपन्नाः, अपरे
 ज्ञानस्यैवान्तरत्वात् साकारं ज्ञानम्, अनिर्वचनीयं विश्व-
 मित्याचार्यः, वटवीजन्यायमपरे, वस्तुतत्त्वन्वेको देव एव
 ज्ञातुमर्हतीति, अनुभवस्तु हृदयेव वस्तुमात्रस्यास्ति वहि स्थ-
 मप्यन्तरेव भाति, अन्तः शून्याना न किञ्चिद्भाति; अतोऽनु-
 भवाद् गृहीतया श्रुत्या हृदयस्य महत्त्वं सिद्धम् ।

अवस्थाविशेषे पुंसः स्थानभेदमाह, नेत्रस्थमिति । हृदयस्य
 मिति । पुरीतति स्थितं तुरीयमिति । यदुक्तम्,—

"मनसा सह वागीशा भिक्ष्वा ब्रह्मागेल चणात् ।

परास्यत-महाश्रोधी विद्यान्ति तत्र कारयेत्" ॥ इति ।

तेन सन्ध्याध्यानमेव, तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम् ॥
 निरोदका ध्यानसन्ध्या वाक्-काय-क्लेशवर्जिता ।
 सन्धिनी सर्वभूतानां सा सन्ध्या ह्येकदण्डिनाम् ।
 यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दमेतज्जीवस्य यं ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥
 सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवापितम् ।
 आत्मविद्या-तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
 सर्वात्मैकत्व-सारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।

तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तद्ब्रह्मोपनिषत् सन्ध्याध्यानमेव सन्ध्याध्याह, यदेति । 'निरोदका' निर्गतमात्र
 मन्तादुदकं यस्याः सा, तथा 'सन्धिनी' एकत्वबोधिका,

'आनन्दम्' आनन्दः 'एतत्' एतत् ; 'यम्' आनन्द ज्ञात्वा
 मुच्यते । यमित्यस्य विशेषणद्वयं सर्वेति ।

इदानीमेतद् ग्रन्थस्य नाम निर्वक्ति, आत्मेति । ब्रह्मा आत्मा
 यस्य उपनिषत् विद्या, सैव तपः, "यस्य ज्ञानमय तपः" इति
 श्रुते, तस्य 'मूल' पर कारणम्, अयं ग्रन्थ इत्युपचारात् ग्रन्थो-
 ऽपि ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्रिरुक्त्यन्तरमाह, सर्वेति ।
 सर्वं ब्रह्मोपनिषद्ग्रन्थ-ज्ञानं यस्याः सा ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः ।
 द्विरुक्ति समाप्त्या, इति शब्दश्च तद्गोतकः ।

तेन सन्ध्याध्यानमेव, तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम्
 निरोदका ध्यानसन्ध्या वाक्-काय-क्लेशवर्जिता ।
 सन्धिनी सर्वभूतानां सा सन्ध्या ह्येकदण्डिनाम्
 यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दमेतज्जीवस्य यं ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥
 सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
 आत्मविद्या-तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
 सर्वात्मैकत्व-सारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।
 तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तद्ब्रह्मोपनिषत् सन्ध्याध्याने, यदेति । 'निरोदका' निर्गन्तव्यम्
 मन्तादृक्क यस्या सा, तथा 'सन्धिनी' एकत्वबोधिका,

'आनन्दम्' आनन्द 'एतत्' एतत्, 'यम्' आनन्द ज्ञात्वा
 मुच्यते । यमित्यस्य विशेषणद्वयं सयेति ।

इदानीमेतद् ग्रन्थस्य नाम निर्वृत्ति, आतोति । ब्रह्मा आत्मा
 यस्य उपनिषत् विद्या, मैव तप, "यस्य ज्ञानमयं तप" इति
 श्रुते, तस्य मूलं पर कारणम्, अयं ग्रन्थ इत्युपचारात् यत्
 इति ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः । तदस्मात्प्रियत्पत्न्यमात्र, सर्वोत्तम
 स्य ब्रह्मोपनिषदस्य ज्ञान यस्या सा ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः ।
 इति समाप्त्या, इति शब्दश्च तद्गोतक ।

प्राणाग्निदीपोपनिषत् ।

शेषेण अथातः सर्वोपनिषत्सारं समारम्भान्
समाह्वयन्तं गारोरीयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

अग्निद्वयं पृथक्पृथक् विनाप्यग्निदीपोपनिषत्,
दिनापि सात्त्विकयोगेन समार-विमुक्तिर्भवतीति
संज्ञं विधिना अत्र भूमौ निक्षिप्य, या औषधयः
सामसाद्धारिते तिसृषिः, अन्नपत्र इति दाभ्या
मन्सन्वयते ।

नारायणस्य रश्मिना अग्निमाहोपनिषत् ।

अष्टपदं वाक्यानां सप्तोपनिषदीपिका ॥

इति सप्तोपनिषदीपोपिका समपूर्णा ॥ १६ ॥

प्राणाग्निदीपोपनिषत् सत्तु सात्त्विक-विराजिता ।

एषादशी शानधीये सारभृता हि सर्वतः ॥ १ ॥

ननु धिरक्तस्यापि देहस्थितये अन्नादनमावश्यकं तत्र
नक्तान्पुष्पकत्वादनद्यः स्यादित्याशङ्क्य उपामनया मार्धक-
त्वाय अग्निदीपोपनिषदारभ्यते, अथात इति । 'समारम्भान्'
समसाद्धारितयः ज्ञायतेऽनेनेति, अधीत वेदेषु, अन्वय 'सुध'
माधनं यस्मिन्, 'गारोरीयज्ञ' गरीर भय यज्ञम् ।

प्रराचनार्थमादौ फलमाह, 'प्रसिद्धिति । 'सिन' स्वस्व-
ज्ञान, अत्र भृमार्थानि न त्वन्तरि, यदादायत्रपात्रमारोप्य
मित्त्वर्थः । यदा व्याहृतिभिर्बन्धित्वं भूमौ दत्त्वं त्वर्थः ।

सौं वृद्धमन्निर्घन्धा विरादि

रुद्रं प्रजगच्छं वृद्धि वा पिशाच्छः ।

सर्वे तर्दीमानो असद्यं लक्ष्मीं शिद्यन्मीमानाय स्वाहा ॥

अन्तरिक्षे भृगुषु गुहायां विद्यतामृक् ।

त्य शक्यन्व द्रक्ष्यात्य सद्रुम्बं विष्णाम्ब्व वपट्कारः ॥

आपो ज्योतीरभोज्यन्तं द्रक्ष्य भृभुवः स्वरो नमः ।

आप पुनन्तु पृथिवी पृथ्वी पृता पुनातु माम् ।

पुनन्तु द्रक्ष्यन्त्यतिद्वेष्यपृता पुनातु माम् ॥

वृद्धिपिशाच्छसभोज्यस्य यदा वृद्धिरितं मम ।

सर्वे पुनन्तु मामापो असताञ्च प्रतियजन् ॥

“दुष्प्राञ्जलि धारणे पुष्टौ दाने” इति वीपदेव । ‘द्विपदे’
मन्त्राय ।

‘विरादि’ मिति विरोधि विराटोवाए, रुद्ररिति । रुद्र
पिशाचादिभ्यो यजमानेनापितमित्यर्थ, सर्वे ‘तत्’ अक्षम्
‘इंशान’ परमात्मा ‘अभय’ भयाजनक ‘हृणोतु’ करोतु, तद-
र्थम् ईशानाय स्वाहा । अन्ति वृद्धमीत्यर्थ ।

वृद्धान्ते गार्ग्या, अन्तरिति ।

अपा प्रार्थना, आपो ज्योतिरित्यादि । किं आप । यूय
‘ज्योति’ आदिरुपा स्य, तन्ना नी नत इत्यन्वय ।

आप पुनन्ति तामामेवापनी मन्त्र । पृता सती मां
पुनातु । द्रक्ष्यन्त्यतिद्वेष्यपृता पुनन्तु, ‘द्रक्ष्य-
पृता द्रक्ष्याभ, द्राक्ष्यै पवित्रिता पृथिवी मा पुनातु । मम
वृद्धिपिशाच्छसभोज्यस्य यदा वृद्धिरितं मम ।

अथ यज्ञपरिवृतयाहुतीर्होमयति स्वे शरीरे
यज्ञं परिवर्त्तयामीति, चत्वारोऽग्नयः ; ते किं
नामधेयाः ? । तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यम-
ण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एकऋषि-
भूत्वा मूर्धनि तिष्ठति । यस्मादुक्तो दर्शनाग्नि-
र्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति ।

शारीराग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरविस्कन्दति ।
अर्द्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति ।

सोता, सूते इति व्युत्पत्त्या, न तु रूढ्या, “सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ”
इति विश्वोक्तेः । यद्वा ‘सूनुः’ पुत्रः यथा पितुस्तर्पकः, एव
सर्वेषां तर्पको भवतीत्यर्थः ।

यज्ञपरिवृते इति । यज्ञपरिवर्त्तनाय, सम्पदादित्वात्
क्विप् । ‘अथ’ अग्निहोत्रबुद्धानन्तरम्, अधिकारप्राप्तौ आहु-
तयो यास्ता यज्ञबुद्ध्या ‘होमयति’ मुखे क्षिपति यज्ञं परि-
वर्त्तयामीति बुद्ध्या । चत्वार इति । पञ्चमस्य प्रायश्चित्तीयस्य
अमार्वत्रिकत्वात् ।

उपासनायं नामानि पृच्छति, ते इति । यस्मादुक्तं ई-
पूर्वेण सम्बध्यते, यस्मात् सूर्यः सहस्रदलाधिष्ठातेति वेदे
उक्तं । तदधस्तनमग्निमाह, दर्शनाग्निरिति । ‘चतुराकृति
चतुरस्राकृतिः । मुखे इति । तदुक्तम्,—

“जिह्वामूले स्थितो देवि । सर्वतेजोमयोऽनलः ।

तदग्रे भास्करश्चन्द्रस्तालुमूले प्रतिष्ठितः” ॥ इति ।

दृतीयाग्निमाह, शारीरेति । ‘शारीराग्निः’ जठराग्नि

यजमानः, बुद्धिः पत्नी, वेदा महर्त्विजः, प्राणो
 ब्राह्मणाच्छंसी, अपानः प्रतिप्रस्थाता, व्यानः
 प्रस्तोता, समानो मैत्रावरुणः, उदान उद्गाता,
 अहङ्कारोऽध्वर्युः, होता चित्तं, शरीरं वेदिः,
 नासिकोत्तरवेदिः, मूर्धा द्रोणकलशः, दक्षिण-
 हस्तः सुवः, सव्यहस्त आज्यस्थाली, श्रोत्रे
 आघारौ, चक्षुषी आज्यभागौ, ग्रीवा धारापोता,
 तन्मात्राणि सदस्याः, महाभूतानि प्रयाजाः,
 भूतान्यनुयाजाः, जिह्वेडा, दन्तोष्ठो सूक्तवाकः,
 तालुः संयोर्वाकः, स्मृतिर्दयाच्चान्तिरहिंसा
 पत्नीसंयाजाः, ओङ्कारो यूपः, आशा रशना,
 मनो रघः, कामः पशुः, केशा दर्भाः, बुद्धीन्द्रि-
 याणि यज्ञपात्राणि, कर्मेन्द्रियाणि हवीषि,
 अहिंसा इष्टयः, त्यागो दक्षिणा, अवभृथं मर-
 णात् ।

वेदाः 'महर्त्विज' ऋत्विजामपि ऋत्विजः सर्वेषामुपदेष्टृ-
 त्वात् । सामान्य प्रश्नस्य विशेष पर्थवसायित्वात् विशेषेणो-
 त्तरं प्राण इत्यादिना । आत्मादीनां यजमानादिसाम्य
 स्वातन्त्र्यादिना यथासम्भवमूहनीयम्, 'ग्रीवा' कन्धरा 'धारा-
 पोता' धाराभिरुपनघितः पोता पावमानाध्येता, 'जिह्वेडा'
 जिह्वा इडा पात्रविशेषः, स्मृतिः, दया, 'चान्तिः, अहिंसा,

सर्वा ह्यस्मिन् देवताः शरीरेऽधिसमाहिताः ।
 वाराणस्यां मृतो वापि द्रुदं वा ब्रह्म यः पठेत् ।
 एकेन जन्मना जन्तुर्मीक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।
 मोक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे प्राणाग्निहोत्रोपनिषत् समाप्ता ॥१७॥

नीलरुद्रोपनिषत् ।

ओम् अपश्यं त्वावरोहन्तं द्विवितः पृथिवीमवः ।

चत्वारः पद्मोमयाजाः, 'मनो रथः' मन एव रथः, 'मरणात्'
 देहाख्य मलापनयनात्, 'अवभृथः' यजमानस्य यज्ञान्तस्नानम् ।
 ननु भवन्तु यज्ञोपकरणानि, तथापि देवताऽभावे कथं
 यज्ञः स्यात् ? इत्यत आह, सर्वा हीति । यावदधिदैवतं
 तावदध्यात्मं वर्त्तते, चक्षुरादीना सूर्याद्यधिहितत्वादिति
 भावः । ननु ज्ञानाभावे कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य वाराण
 मरणं दृष्टान्तः, । दिवक्तिः समाख्यार्थः ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद वाक्यानामग्निहोत्रस्य दीपिका ॥

इति प्राणाग्नि होत्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥१७॥

॥ नीलरुद्रोपनिषदि षोडशाः खण्डकवयम् ।

अतिरूपेण तं देव स्तोत्र्यपरायणिति क्रमान् ॥ १ ॥

दृश्यते योगसूत्रा तन्मन्त्रदाय प्रथमं परमसूत्रं योगनि

अपश्यमस्यन्तं रुद्रं नीलरीवं शिखगिहनम् ॥ १ ॥

द्विव उद्यो अवारुक्षत् प्रत्यष्टाद्भृन्व्यामधि ।

जनास. पश्यते सः नीलरीवं विलोहितम् ॥ २ ॥

तत्र एत्यवोरहा रुद्री जलाम-भेपजाः ।

यत्तंऽक्षममनीनशद्-वातीकारोऽप्येतु ते ॥ ३ ॥

एत नीलरुद्र स्तोत्रि, अपश्यमिति । 'द्विवित.' द्विवः 'दृषिषीं'
भूमिम् 'अप' अधस्तात् अवारुक्षन्तं 'त्वा' त्वाम् अपमपश्य-
मिति मन्वद्रुष्येत् । 'अस्यन्तम्' असुक्ष्मपणे, क्षिपन्तं दुष्टान्,
'शिखगिहन' "शिखण्णं वरु-सूडयोः" इति विश्वः । तयोरन्व-
तरदस्यान्ति शिखणी, तम् ।

द्विव सकाशात् 'उद्य' रुद्र. 'अवारुक्षत्' अवतीर्णवान्,
'प्रत्यष्टात्' प्रतिष्ठा स्थिति छतवान्, 'भृन्व्यामधि' अधिरीश्वरे
इति, अधि कर्मप्रयत्नोय, यथादधिक यस्य चेश्वर-वचन-
मिति तत्र सप्तमी, भूमीरीश्वर इत्यर्थः ।

'जनास' आक्षमेरसुक्, सम्बोधने चेति प्रथमा । 'एति'
आगच्छति, न वीरहा 'अवीरहा' मौम्य ; यद्वा 'अवीराणि'
पापानि हन्तीत्यवीरहा, जले 'आस' क्षेपो यासा ताः
जलामा., ताद्य ता भेपजाय, ता एतीत्यन्वय, जलक्षिप्ताना-
भोपधोनामक्षेम—निर्णेजकत्व रुद्रसन्निधानादेव । यत् 'ते'
तव अक्षेममनोनशत् ; अनेन क्षेमकारित्वमुक्तम् ।

अस्यन्वलाभो योगः, तत्कारित्वमप्याह, वातीकार इति ।
'वाति' प्राप्ति, अप्राप्त प्राप्तं करोतीति वातीकार, सोऽपि
ते तव अपूर्वलाभकरः 'एतु' आगच्छतु, योग-क्षेमकरोऽभि-

नमस्ते भवभाताय नमस्ते भाममन्त्रवे ।

नमस्ते यम् प्राग्भासुतो त इत्यने नमः ॥ ४ ॥

शामिणुं गिरिशन्तं तस्मिन्निभर्ष्यन्मवे ।

शिवं गिरित् ! तां कृणु मा निर्मान् पुरुप्राञ्चम ५

शिवेन वचमा त्वा गिरिगाच्छावटामसि ।

यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छमं सुमना यमत् ॥ ६ ॥

या ते इपुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

गिवा शरव्या या तव तथा नो मृड जीवसे ॥ ७ ॥

पेकजले सन्निरितो भवत्वित्यर्थः । मन्त्र लिङ्गादभिषेके विनियोगः ।

‘भाम’ क्रोधः, ‘मन्त्रुः’ तत्पूर्वावस्था, ‘उत.’ उ ते ‘इयवे’ वाणरूपाय ।

‘अस्तवे’ असुत्तेपणे तवेत्प्रत्ययस्तुमर्थे, अस्तुं चेतुमित्यर्थः । क चेतु ? ‘गिरिशन्त’ श्यति श्यन्, गिरिः श्यन् गिरिश्यन्, सस्वन्धसामान्ये षष्ठोसमासः । तं गिरिशन्तं, छान्दसो य-लोपः । हे ‘गिरित् !’ गिरिरक्षक ! तां ‘शिव’ कल्याणी ‘कृणु’ कुरु ।

‘अच्छावटामसि’ ‘अच्छ’ निर्मूलं वटाम, अच्छशब्दस्य निपातस्येति दीर्घः । इदन्तो मसि इदमर्थको निपातश्च । ‘अयच्छ’ नीरोग ‘सुमनाः’ सुमनस्कम् ‘असत्’ भवेत् लिङ्य-लेट् तिप्, इतश्च लोपः परस्मै पदेषु लेटोऽडादावित्यट् ।

‘शरव्या’ शरसन्धायिनी ज्या, “शरो दध्यग्र-वाणयो.” इति

उत्तं तद्गु । शिष्या ननु रघोरामा पापकागिनी ।
 तथा ननु तन्वा शक्तमया गिरिजं त्याभिषेकाकणत् ॥२॥
 एतौ यत्नान्तेः अस्या इत यम्, विनीतितः ।
 के चेत एतौ रघु द्रिद्य द्विताः नरखणो
 वेषां र्दु ईमरे ॥ २ ॥

प्रथम. अमडः ॥ ६ ॥

एतन् त्वादीनां नीलसाधं विनीतितम् ।
 एत त्वा गोपा अहमद्भु त् त्वादीनां च्यः ।
 एत त्वा विष्वा भूतानि तन्मं एतय ते नम. ॥१॥

दिग् । शरत्तति यत्, "अथ शरत्त" इति अदादिग. । यदा
 शरत्ततादा मित 'शरत्तगुध योपयो' इति दिग् । उग-
 दादिभ्यो यत् । 'जीवम' जीवितु 'रुड' मीदय. यदा र्
 रुड । 'तया तन्वा 'न' अणान् जीवयमि ।

'शक्तमया' अतिशयेन श शक्तना तथा, 'अभिषेकाकणत्'
 कर्त्तर्यङ्गुगस्ताणोड तिप्, अट्, अतिशयेन प्रकाशयत्विति
 प्राथना ।

'यम् पिप्ल, वा एषा ए 'रुड' म्नुतये 'ईमरे' कामया-
 मरे ॥

'गोपा गोपाला' अहमद्भु 'उदहार्य' पानीय-
 दारिण । 'विष्वा.' विष्वाणि भूतानि अहमद्भु, योगिनामप्य-
 दृश्य त्वां हृपया आविर्भवन्तम् आदित्यवत् प्रकाशमान पामरा
 अपि टट्शरित्थ. । 'वाजिने' नेत्रवते वाणरूपाय वा, सीद-
 न्तीति 'सत्वान.' गणाः ।

नमोऽस्तु नीलगिखण्डाय महस्राज्ञाय वाजिने ।

अथो ये अस्य सत्वानस्तेभ्योऽहमकारं नमः ॥ ११ ॥

नमांसि त आयुधायानातताय धृष्णावे ।

उभाभ्यामकारं नमो बाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १२ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो राज्ञोज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परस्ता भगवो वप ॥ १३ ॥

अवतत्य धनुस्त्वं सहस्राक्ष ! शतेषुधे ! ।

निशीर्य्य शल्यानां सुखा शिवो नः शम्भुराभरः १४

विज्यं धनुः शिखण्डिनो विशल्यो वाणवानुत ।

अनेशन्नस्येषवः शिवो अस्य निषङ्गतिः ॥ १५ ॥

‘नमांसि’ नमस्काराः, ‘न आतताय’ अनातताय, ‘धृष्णावे’ प्रगल्भाय, बाहुभ्यां कृत्वा धन्वने नमोऽकरवमित्यर्थः ।

‘उभयोः’ अरि-प्रत्यरि-भूतयोः राज्ञोर्धन्वनो ज्यां ‘प्रमुञ्च’ अनातता कुरु, राज्ञोर्विग्रहे लोकानां क्लेशो भवति, ततस्तु शमय इति भावः । हे भगवः यास्ते हस्ते ‘इषवः’ वाणाः, ताः ‘परावप’ पराङ्मुखं मुञ्च, त्वमपि कोप लोकेषु माह्वया इति भावः ।

इन्द्ररूपेण जगद्रक्षा इति प्रार्थयते । अवतत्येति । धनुस्त्वं विज्यं कृत्वा ‘सहस्राक्ष !’ शक्ररूप । शत ‘इषुधयः’ तूणा यस्य तत्सम्बोधन, ‘निशीर्य्य’ तीक्ष्णकृत्य ‘सुखा’ शम्भुः सुखहेतु वा ।

०ऽस्तु तीमररक्षितो भवतु, वैरिषु

परं ते धन्वनीं रितिस्मान् एषाञ्च विश्वतः ।
 एषो य इपुधिम्नवारं ! अस्मिन्निर्धेहि तम् ॥ १६ ॥
 या ते रितिस्तीदाम् ! इतो बभूव ते धनुः ।
 तथा त्व विश्वतो अस्मानपत्नया परिभुज ॥ १७ ॥
 नसोऽस्तु सर्पेभ्यो ये वो च पृथिवीमनु ।
 टं जगन्निधे ये द्विवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १८ ॥
 ये चामी रोचते द्विवि ये च सूर्य्यस्य रग्निषु ।
 येषामप्यु सदस्कतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १९ ॥
 या इषवी यातुधानानां ये वा वनस्पतीनाम् ।
 ये पाण्डेपु शरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ २० ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एतेषु तत् प्रयोजनाभावात् । 'अनेगन् अहम्या अभूवन्-
 नशिपसर्मा यन्निष्येत्वमिति धार्त्तिकेन लुटि पुषाव्यडि एत्वम्-
 'निपडति' निपड ।

'अग्गत' सर्वतः, अस्मान् 'परिहणन्तु परिचतु, अरं
 मर्षोधने, 'एषो' एषात् रक्षणानन्तरं य तव इपुधि, अस्मिन्
 'त' रिति वाण निधेहि स्वापय ।

ये भीटुष्टम । सेवकतम 'अपक्षया' अपक्षया 'तया'
 ज्ञेया 'परिभुज' परिपालय ।

'सदस्कत' स्तर 'यातुधानानां' रक्षसा, वनस्पतीना ये
 सर्पाः, ते हि जनान् दर्शन्ति । 'अपटेपु' गर्तेषु ।

यः स्वजनान्नीलग्रीवो यः स्वजनान् हरिरुत ।
 कल्माष-पुच्छमोषधे ! जम्भयाश्वरुन्धति ॥ २१ ॥
 वभ्रुश्च वभ्रु, कर्णश्च नीलगलमालः शिवः पश्य ।
 शर्वेण नीलशिखण्डेन भवेन मरुतां पिता ॥२२॥
 विरूपाक्षेण वभ्रूणां वाचं वदिष्यतो हतः ।
 सर्वनील-शिखण्डेन वीर ! कर्मणि कर्मणि ॥२३॥
 इमामस्य प्राशं जहि येनेदं विभजामहे ।

केदाराधीशं महिषरूप स्तौति, य इति । 'यः' शिवः
 'स्वजनान्' भक्तान् प्रति नीलग्रीवः, यश्च स्वजनान् भक्तान्
 प्रति 'हरिः' हरितवर्णो भक्तवात्सल्येन भवति । महिषस्य
 हि तादृग्रूप सम्भवति । हे ओषधे । 'श्वरुन्धति' रोधरहितं त
 'कल्माषपुच्छ' कृष्णपाण्डुरपुच्छम् 'आशु' शीघ्र 'जम्भय' स्ववी-
 र्येण वीर्यवन्तं कुरु, ओषधीना पशुभ्यो बलप्रदत्वात् ।
 "कल्माषो राक्षसे कृष्णे कल्माषः कृष्ण पाण्डुरे" इति विश्वः ।
 केदारेश्वरस्य महिषरूपत्वात् पुच्छवत्ता सम्भवति ।

'वभ्रु' क्वचिद्वयवे पिङ्गलवर्णः, अतः पिङ्गलवर्णकर्णः,
 नीला गले माला यस्य सः, शिव इत्यत्र नीलग्रीवश्च यः शिव
 इति पाठो युक्तः । पितेति तृतीयार्थे प्रथमा, पिता इत्यर्थः ।

अथ वाच वदिष्यत पिता देहमात्रस्य जनको ब्रह्मा येन
 ईश्वरेण हतः, त त्व पश्येत्यन्वयः । 'हे वीर । 'कर्मणि कर्मणि'
 विहित-प्रतिषिद्धरूपे ।

इमाम् 'अस्य' जनस्य 'प्राश' पृच्छतीति प्राट्, ता प्राशं
 पृच्छिका वाच 'जहि' वेद विहित प्रतिषिद्ध-कर्मविषय समय

नमो भवाय नमः सर्वाय नमः कुमाराय शत्रवे २४

नमो नीलशिखगडाय नमः मभाप्रपाटिने ।

यस्य ऋरी अश्वतरौ गर्दभावभितः सरौ ॥ २५ ॥

तस्मै नीलशिखगडाय नमः मभापपाटिने ।

नमः मभाप्रपाटिने ॥ २६ ॥

तृतीयः खगडः ॥ ३ ॥

इति नीलरुद्रोपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

काण्डश्रुत्युपनिषत् ।

ओं योऽनुक्रमेण सञ्चमति, स सञ्चस्तौ

निराकार इत्यर्थः । 'येन' कर्मणा 'इदं' जगत् 'विभजामहे'
कर्मभूमि भोगभूमि-रूपेण विभक्तं कुर्महे । 'कुमाराय' काला-
नभिभूताय, 'शत्रवे' सहर्त्रे ।

'मभाप्रपाटिने' सभां प्रपद्यते तच्छीलः मभाप्रपाटी तस्मै
सभ्याय इत्यर्थः । 'अश्वतरौ' ईषदनमश्वत्स ययोः तौ अश्वतरौ,
गर्दभादश्वत्साया जातौ द्विसरौ, अभितः सरत इति अभित सरौ
गर्दभो वृत्ते । द्विरुक्तिः समाख्यार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद-वाक्यानां नीलरुद्रस्य दीपिका ॥

इति नीलरुद्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

यजुर्वेदे तु चरका द्वादशैषा कण्ठाश्रयः ।

मश्यासोपनिषत्तुल्या षट् खण्डा कृतश्रुतिः ॥ १ ॥

य आश्रमानुक्रमेण सत्र्यासः, स एव मुक्तुप्रयोगी, न तु

भवति । कोऽयं सत्र्यास उच्यते ? कथं सत्र्यस्तो भवति ? ।

य आत्मानं क्रियाभिः सुगुप्तं करोति, मातरं पितरं भार्यां पुत्रान् सुहृदो बभूवन्नु मोदयित्वा, ये चास्यत्विजस्तान् सर्वांश्च पूर्व-वहृगीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात्, सर्वसं दद्यात्, यजमानस्याङ्गान् ऋत्विजः सर्वैः पातैः समारोप्य,

सति रागे श्रायमच्युत्क्रमेण, इत्याह, योऽनुक्रमेणेति । ब्रह्मणा देवान् प्रत्युक्तिरूपा आर्यायिका विद्या सम्प्रदाय-प्रदर्शनार्था । 'अनुक्रमः' "ब्रह्मचारी वेदमधीत्य" इत्यादिवक्ष्यमाणः । कोऽय मिति सत्र्यास स्वरूपप्रश्नः । कथमिति प्रकारप्रश्नः ।

'क्रियाभिः' ब्रह्मचर्यादारभ्य नित्य नैमित्तिकाभिः, 'सुगुप्तं' रक्षित पापासृष्टम् । 'पुत्रैवत्' यथा अग्निष्टोमः, द्रो हृतयान तथा हृगीत्वा सत्र्यासकालेऽपि 'वैश्वानरी' विद्यामर देवत्याः 'सर्वस्य यथायोग्य मात्रादिभ्यः । यदा 'ऋत्विज्भ्यः' सोम टस्विना दद्यात् ऋत्विज हृतम् पृत्विज हृतोत्वा कारणान्, 'यद्वाज अद्रानि इस्त मुग नर्मिकादोमि, 'ऋत्विज प्रयाज इदं न मी' 'पातैः' व्याख्यादिभिः श्राद्धकरणाने करणे, यतः व्याख्या प्रवर्तते, 'समारोप्य' समारोप कार्यान्वयः श्रमिण्य प्रयाज समारोपयेत् इत्यन्वयः । अयमर्थः । प्र-
दत्तं नैमित्तिकं सुहृदश्चै यत्पातं व्याजैः, तस्यादभ्य-
सिद्धिः यत्पातं व्याजैः यत्पातं व्याजैः । यथा व्याजैः

यदाहवनीये गार्हपत्ये अन्वाहार्य्य-पचने
सभ्यावसथ्ययोश्च प्राणापान-व्यानोदान-समा-
नान्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्, सर्वान् सर्वेषु
नमारोपयेत् ।

प्रथमः खगढः ॥ १ ॥

मशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञो-
पवीतं, निष्क्राम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं
यज्ञस्त्वं सर्वसित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवति,
प्रात्मानमेवं ध्यात्वाऽनपेक्षमाणं प्राचीमुदीचीं
वा दिशं प्रव्रजेत्, चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्य्यं चरेत्,

दक्षिणस्तस्य, सुवयोर्नासिकायाः, इत्येव तत्तत्पात्रेषु तत्त-
दङ्गानां समारोपः ।

एव वास्मिन्नग्नी कस्य प्राणादेः समारोपः ? इत्यत आह,
यदाहवनीये इति । 'आहवनीये' पूर्वदिशागच्छे प्राण 'गार्ह-
पत्ये' पश्चिम-दिग्भागस्थे अपानम्, 'अन्वाहार्य्य-पचने'
दक्षिणदिग्भागस्थे व्यान, 'सभ्यावसथ्ययोश्च' उत्तरदिग्भाग-
स्थयोः क्रमेण उदान समानीं समारोपयेत्, 'सर्वान्' प्राणान्
'सर्वेषु' अग्निषु वा । अयमङ्गानां प्राणानाञ्च समारोपो यतीना
विदेहत्व-सिद्धये, अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु
शुद्धोऽवतिष्ठते ॥ १ ॥

मशिखान् न तु शिखावर्जं 'निष्कृत्य' मुण्डयित्वा, विसृज्य
अप्सु, 'निष्क्राम्य' पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य अनुमन्त्रयेत्

पाणिपात्रेणाशनं कुर्यात्, औषधवत् प्राग्नीयात्,
यथात्तामसग्नीयात् प्राणसन्धारणार्थं, यथा मेदो-
वृद्धिर्न जायते ।

ऋशीभूत्वा ग्रामे एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं,
चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि
वसेत्, विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्यमाणो
नान्यत् प्रतिगृह्णीयात् । यद्यशक्तो भवति, यो
न क्लेशः, स तप्यते तप इति ।

यो वा एवं क्रमेण सन्नसति, यो वा व्युत्ति-
ष्ठति, किमस्य यज्ञोपवीतं ? का वास्य शिखा ?
कथं वास्योपस्पर्शनमिति ।

पुत्रम् । 'एवम्' एवं ध्यात्वा अह ब्रह्मा अह यज्ञः अहं सर्व-
मिति । 'भैक्षचर्यं' भिक्षैव भैक्ष, प्रज्ञादिभ्यो ण, भिक्षायाः
समूहो वा भैक्ष, भिक्षादिभ्योऽण् इत्यण् । तस्य चर्यं चरण,
गद-चर-यम दानुपसर्गे इति यत् । 'चरेत्' आचरेत् ।

'ऋशीभूत्वा' ऋशीभूयः कामादि-विकार-निरासार्थम् ।
'विशीर्णं' जीर्णं यतीनां वृहद्वस्त्र स्त्रीकाराचारस्तु श्रुतिविरुद्धः ।
'अन्यत्' नूतनम् अधिकं वा ।

यद्यशक्तो भवति, तर्हि गृह्णीयादित्यनुपपन्नः । 'यो न
शः' तपसि शीतोष्ण-क्षुधादि सहने न क्लेशः क्लेशरहितः
, स तप्यते तपः, तत् सन्नैतैवेत्यर्थः ।

'एव' मातरं पितरमित्यादि-प्रकारेण 'क्रमेण' ब्रह्मचर्या-

तान् लोवाच, इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं
यदात्मध्यानं, विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्राव-
स्थितैः कार्यं निर्वर्त्तयन्न, उपात्रे जलतीरे निके-
तनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।

अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति ।
तान् लोवाच, यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं
नवा दिवा । तद्येतदहपिखोक्तं सकृद्दिवाहैवास्मै
भवति । य एवं विद्वान् नैतेनात्मानं सम्भृते,
सम्भृते ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यानुक्रमेण । वा अथवा य 'व्युत्तिष्ठति' व्युत्क्रमेण सञ्चस्यति,
यदि चेतरेष्वेत्याद्युक्तत्वात् यदहरेव विरभेदित्येवकारिणा-
विलम्बोक्तैः । किमस्येति । यज्ञोपवीताद्यभावे कथं ब्राह्म-
स्यम् ? इति प्रश्नः । कथं वेति । परमहसस्य यात्राभावात्
'उपस्पर्शनम् आचमनादि ।

विद्यां ज्ञानम् । कथं वेत्यस्योत्तरं नीरैरिति । 'उदपात्रे'
परकीये ।

अस्तमिते इति । अत एव लिङ्गाद्रात्री तडाकाद्युदकं न
स्रष्टव्यमिति गम्यते । यथाहनीति, सरागविषयं प्रतिषेध
इति भावः । 'ऋषिणा' वेदेन, 'सकृद्दिवा' एकं दिनमेव नित्यं
ब्रह्मदर्शितत्वात् । 'एतेन' सत्यासोपायेन, इयं शाखान्तर-
द्वान्दीग्यन्युतिः ,

"न हि सत्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति स्मृतेः ।

देवा ह वै समेता प्रजापतिमव्रान्, न विद्यामे
न विद्याम इति । सोऽब्रवीत् ब्रह्मिष्ठेभ्यो, मे तद
दतो ज्ञास्येति ।

ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इतीतत् सर्वम् ।

देवानां साष्टितां मानोक्त्रतां मायुज्यतां
गच्छति । य एवं वेद, नगिमान् क्कैगान् निष्कृत्य,
विमृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं

मथ्यामेनाकृतयंता मन्वानान्स्वरमाणा जञु देवा ह वा
इति । 'देवा पण्डिता प्रजापति गुरुम अब्रवीत् 'ब्रह्मि-
ष्ठेभ्य ब्रह्मिष्ठ्य । तमतिमयेन व्रुवन्तो ये ते ब्रह्मिष्ठा-
वेदनिष्ठान् देवान् प्रत्युचिवा नित्यं । इंसिततमस्यापि
क्रिययाभिप्रेयमाणत्वविवक्षया मस्यटानत्वम । वेदत एव
ज्ञानप्राप्तिर्नान्यथेति दर्शयितु देवाना ब्रह्मिष्ठत्व विशेषणम् ।

किमुक्तवान् ? इत्याह, मे तदिति । 'मे' मम 'वदत'
ब्रुवत सम्बन्धेन 'तत् ब्रह्म ज्ञास्येति' ज्ञान प्राप्स्येति
सोऽब्रवीत् ।

तत 'अनन्तर गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं 'वै' निश्चितं
'ते' देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमाः 'न वदन्तो न वदन्तः' प्रत्येकं
मोनिन स्थिता, यैर्यज्ञान प्राप्त, ते ते नोचु' कृतार्थत्वादित्यर्थः ।
वाक्यब्रवीच्छान्दिनि । 'इति उपदेशनमाप्ती । उक्तं सव्यास-
पूर्वकृत्यमुपसहरति एतत् सर्वमिति । तत् 'एतत् सर्वं' परम-
हससव्यास-ज्ञानं कथितमित्यर्थः ।

ज्ञानस्य फलमाह, देवानामिति । 'साष्टिता' समानर्हि-

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदो वेदान् वा चरित्-
 ब्रह्मचर्यो द्वागनाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपा-
 भिवृत्तिभिर्वितत्येष्टा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य
 मन्नासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च सोऽरख्यं
 परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्,
 द्वादशरात्रं पयो भक्षः स्यात्, द्वादशरात्रस्यान्ते-

अनवलोकयन्तः 'प्रत्यायन्ति' प्रत्यागच्छन्ति, यमुद्दिश्य न
 शोचन्ति, म पुमान् पित्रादि', 'स्वर्गः' नित्यसुखं मोक्षः तमनु-
 भवति ॥ ३ ॥

क्रमसत्र्यास-प्रकारमाह, ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी सन्
 वेदं वेदो वेदान् वा अधीत्येति शक्त्यपेक्षो विकल्पः । चरितं
 'ब्रह्मचर्यं' ब्रह्मचर्य-व्रतानि वेन, विद्या व्रत-च्चातो न्याया-
 गताभिः 'वृत्तिभिः' जीविकाभिः 'वितत्य' विस्ततघनाः
 कर्त्तव्याः इत्युक्तत्वात्, यज्ञैः शक्तित इष्टा च यः स्थित, तस्य
 सत्र्यासो नान्यस्य, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

“अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या तु यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा” ॥ इति ।

तत्रापि विशेषो गुरुभिरिति । 'बान्धवै' पत्न्यादिभिश्चानु-
 ज्ञातः “आश्रमादाश्रम गच्छेत्” इति वचनात् वानप्रस्थायम-
 पूर्वकः सत्र्यास इति, तमादावाह, सोऽरख्यमिति । 'परेत्य'
 गत्वा । एवं द्वादशरात्रं होम-भोजने पयसा कार्यं इत्याह,
 द्वादशेति । “यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नस्तस्य देवता” इति
 स्मृतेः पयसा भोजनबद्धोऽपि युक्तः ।

ऽग्नये वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं
 वैश्वानं विष्णुपालम्, अग्निसंस्थितानि पूर्वाग्नि
 दामपावाग्न्यग्नी जुहुयात्, सृग्मयान्यसु, जुहु-
 यात्, तेजसानि गुरवे दद्यात् ।

मा त्वं मामवहाय परागाः, नाहं त्वामव-
 हाय परागामित्येव गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेव-
 साहवनीयशरणिदेशाद् भस्मसुष्टिं पिवेदित्येके ।

सशिवान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोप-
 वीतं भूः स्वाहेत्यसु, जुहुयात् । अत जर्हमन-

सम्यामविधिमाह, दादशरावस्येति । अग्नये आग्नेय,
 वैश्वानराय वैश्वानर, प्रजापतये प्राजापत्य चरुं जुहुयादित्य-
 च्छय । 'विष्णुपाल' विष्णु कपालेषु संस्कृतं पुरोडास विष्णु-
 देवताक जुहुयात्, 'अग्निसंस्थितानि' अग्न्यर्थे स्थापितानि
 शरणिदेशादिनि "यज्ञाद् यज्ञ गच्छ" इति मन्त्रेणाग्नी 'जुहुयात्'
 प्रक्षिपेत् । 'गुरवे' आचार्याय ऋत्विजे ।

अग्निप्रार्थनमाह, मात्वमिति । माम् 'अवहाय' हित्वा
 त्व मा 'परागा' परागच्छ । अहमपि त्वा हित्वा 'न परागा'
 न परागच्छेयमिति व्रीनग्नीन् प्रार्थयते । शरणिदेशादिति ।
 यत्र शरणिर्दग्धा, ततो देशात् 'उपृत्य' गृहीत्वा सुष्टिमाह
 भस्म पिवेदित्येके ।

'निष्कृत्य' सन्तूलान् निष्काश्या स्थानाद्विहित्य, लुक्कञ्-
 कारणे, दत्ता ह्यतीच्छेदेन, 'निष्कृत्य' नि शेषं हित्वा 'सशि-
 खान्' शिखासहितान्, शिखापि न रक्षणीयेत्यर्थः । 'विसृज्य'

यत्कर्मणः फलं भवति तद्विना कर्मणोः फलं न भवति ।
तदा कर्मणोः फलं भवति ॥ १ ॥

यत्कर्मणः फलं भवति तद्विना कर्मणोः फलं न भवति ।
यत्कर्मणः फलं भवति तद्विना कर्मणोः फलं न भवति ।
यत्कर्मणः फलं भवति तद्विना कर्मणोः फलं न भवति ।
यत्कर्मणः फलं भवति तद्विना कर्मणोः फलं न भवति ।
यत्कर्मणः फलं भवति तद्विना कर्मणोः फलं न भवति ।

तदर्थं वाच्यं ॥ ४ ॥

कर्मणोः फलं भवति । यत्कर्मणोः फलं भवति ।
यत्कर्मणोः फलं भवति । यत्कर्मणोः फलं भवति ।
यत्कर्मणोः फलं भवति । यत्कर्मणोः फलं भवति ।

“इति पुरुषो नोति मृत्युमण्डल भेदिना ।

परिव्राज्योग मुक्तात्मा रणे वाभिमुखा हत” ॥ इति ।

यदा वीराध्वान नामक तीर्थे तदुक्तं वायुपुराणे उच्यते—
यदा वीराध्वानं नामकं तीर्थं तदुक्तं वायुपुराणे उच्यते—

“शाद्वर मानमश्रैव देवघातमथापरम् ।

वीराध्वान महापौठ पश्चिमोत्तर दक्षिणे” ॥ इति ।

‘महाप्रस्थानं’ यात्रास्मरणमुत्तराशा गमनम्, ‘वृद्धा’
ज्ञानिनः, तेषामाश्रमस्थान निवास वा गच्छेत् । अस्मिन्
पक्षे वृद्धेभ्यो दीक्षासुपेयात्, दीक्षोपादानं महावाक्योपदेशं
योग-यज्ञदानञ्च ।

कर्म-परित्याग-प्रयुक्त-प्रत्यवाय-ग्रहां निरस्यति, स य इति
अनेन द्विरशनमनुज्ञायते, कादाचित्काभिप्रायश्चेदं यद्दं

सत्रास्याग्नीन् न पुनरावर्त्तयेत्, यन्मन्युर्जा-
यामावहेदिति । अथाध्यात्म-मन्त्रान् जपेत्, स्वस्ति
सर्वजीवेश्य इत्युक्त्वा दीक्षामुपेयात्, काषायवासः,
कक्षीपस्थलोमान् वर्जयेत् ; लघुमुण्डोऽसूत्रोदर-
पात्रं कष्मादित्यध्यात्मस्य ध्यायत ऊर्ध्वगो
वाहुः ।

विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्चरेत्, भिक्षाशी

प्राप्नोयात् तदृशं कर्त्तव्यं, दर्शं दृष्टि-लक्षितं कर्म करोतीत्यर्थः ।
केशेति, कक्षीपस्थवर्जम् । अस्मादेव लिङ्गाहसन्ते चौरमिति
गम्यते । द्विरुक्तिः खण्डसमाख्यर्था ॥ ४ ॥

सत्रस्येत्यादि सत्रासोपनिषदि व्याख्यातम् । शाखाभेदात्
कचित् पाठभेदः । 'इत्युक्त्वा' अभयं दत्त्वेत्यर्थः । 'दीक्षा'
सत्रासदीक्षाम् एतावन्तं कालं चैतन्यमेव स्थितः । कक्षो-
पस्थश्चितानि 'लोमान्' लोमानि वर्जयेत्, अतएव 'लघु-
मुण्डः' न गुरुमुण्डनक्रियः, लघुमुण्डं शिरो यस्य इति च ।
'असूत्रः' अयन्नोपवीतसूत्रः, छान्दसः सन्धिः । उदरपात्रं कष्मा-
दिति प्रश्नस्तयविषयः, अस्योदरमेव पात्रम्, असूत्रत्व, मुण्ड-
शिरस्त्वञ्च कष्मादित्यर्थः । अध्यात्मस्य ध्यायत इति भवे-
दित्यन्तम् उत्तरम् । 'अस्य' यतेः अध्यात्म ध्यायत. सत. ऊर्ध्वगो
वाहुः 'भवेत्' वर्त्तते, प्रसिद्धोऽयमध्यात्मनिष्ठ इति किं वाङ्मोप-
वीतादिना इत्यर्थः । ऊर्ध्वगोपायुरिति पाठे ऊर्ध्वलोकास्याय
'गोपायु.' रक्तकः नाम्येह लोके प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । ऊर्ध्वो
'गोपायु' दण्डो यस्य इति वा ।

न दद्यात् लवैकं धारयेज्जन्तु-सरक्षणार्थं वर्षा-
वर्जमिति ।

तदपि श्लोकः ।

कुण्डिकां चमसं शिष्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।

शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनन्तथा ॥१॥

पवित्तं स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गमेव च ।

यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ २ ॥

स्नानं दानं तथा शौचमङ्गिः पूताभिराचरेत् ।

ननु शिखादिक परलोकोपयोग्यपि भवत्येव इत्यत आह,
विमुक्तामार्ग इति । अनेन, दक्षिणोत्तरमार्गो विमुक्ताविहैव
समवनीयत इति श्रुतेरिति भावः । भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी,
'न दद्यात् लवैकम्' अन्नमध्ये एकं लवमपि न दद्यात् अधि-
काराभावात्, 'धारयेत्' एकत्र तिष्ठेत् । किमर्थम् ? जन्तु-
सरक्षणार्थम्, कदा ? 'वर्षावर्जं' विरोधिलक्षणया वर्षास्मि-
त्यर्थः ।

अथवा, अनिकेतः सन् 'चरेत्' अटेदेव, वर्षावर्जं वर्षासु
नाटेत् । तत् कुतः ? जन्तु-सरक्षणार्थमित्यन्वयः ; वर्षास्वटने
हि जन्तवो म्रियन्ते । न दद्यात् भिक्षान्न भिक्षुकान्तराय,
लवैक धारयेदित्यत्र न इत्येव, भिक्षान्न-लवस्य सङ्ग्रह न कुर्या-
दित्यर्थः । इति शब्दो ब्राह्मण समाप्ती ।

कुण्डिकादिक त्रिदण्डिनः प्राप्तं परमहंसस्य निषिध्यते,
कुण्डिकामित्यादिना । 'यतिः' परमहंसः । ननु स्नान शौचा-
दिक पात्राद्यभावे कथं स्यात् ? अत आह, स्नानमिति ।

नदी-पुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥३॥
 नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।
 स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
 एतां वृत्तिमुपासन्ते घातयन्तीन्द्रियाणि च ॥

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इति कण्ठश्रुतिरुपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

पिण्डोपनिषत् ।

ओं देवता ऋषयः सर्वे ब्रह्माणामिदमब्रुवन् ।

‘दान’ जनदान प्रणवतर्पणम् ; ध्यानमिति पाठे ‘ध्यान’
 समर्पणम् । ‘पृताभिः’ शुद्धनद्यादि निष्ठाभिः । जनाकुले देशे
 गयन निषेधति, नदीति । ‘स्वपेत्’ सुष्यात् । न मिष्टाच-
 रुचिर्नापि कृच्छ्रादिपर’ स्यादित्याह, नात्यर्थमिति । गमनादि-
 समर्थं शरीर धारयेदित्यर्थ’ । तुल्यनिन्द्यात्मस्तुतिः स्यादि-
 त्याह, स्तूयमान इति । ‘घातयन्ति’ अभिभवन्ति । यन्ते
 द्विरुक्तिर्दृष्टव्या ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रीपञ्जीविना ।

अग्न्यष्टपद-वाक्याना दौपिकेय कण्ठश्रुते ॥

इति कण्ठश्रुत्युपनिषदो दौपिका सम्पूर्णा ॥ १६ ॥

ओं ऋण्डमेक पिण्डहेतु, सप्तविंशति-पूरणी ।

पिण्डोपनिषदुण्ड-वैराग्य जननाय सा ॥ १ ॥

ससार-विमुक्तये परमहंससंन्यास उक्तः ; तद्रहितानां विष-

आत्मोपनिषत् ।

ओम् अथाङ्गिरा-स्त्रिविधः पुरुषः ; तद्यथा,-
वाह्यात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति ।

त्वगस्थि-मांस-मज्जालोमाङ्गुल्यङ्गुष्ठ-पृष्ठि-वंश-
नख-गुल्फोदर-नाभि-मेढ्र-कव्यूह-कपोल-भ्रू-
ललाट-वाहु-पार्श्व-शिरो-धमनिकाक्षीणि श्रीत्राणि
भवन्ति, जायते, म्रियते, इत्येष वाह्यात्मा नाम

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अतस्त्वामिष-वाह्येन क्षुधा तस्य न नश्यति ।

एकादश द्वादशञ्च प्रेतो भुङ्क्ते दिनद्वयम् ॥ इति ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमान्नोपजीविना ।

अस्यष्टपद-वाक्यानां पिण्डोपनिषद्दीपिका ॥

इति पिण्डोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २० ॥

आत्मत्रयी परात्मोपनिषत् खण्डत्रयान्विता ।

अष्टाविंशौ ग्रन्थसहस्रे शाखा शौनकवर्तिता ॥ १ ॥

पिण्डग्रहणे विरक्तस्य परमात्मानं बोधयितुं शाखाचन्द्र-
न्यायेन आत्मद्वयं निरूप्य निरञ्जनं संसारातीतं परमात्मान
निरूपयितुमियमारभ्यते, अथाङ्गिरा इति । 'अथ' ब्रह्मणा
देवर्षीन् प्रति पिण्डनिरूपणानन्तरं तद्विमोक्षार्थी अङ्गिरा
उवाचेति शेषः । वाह्यात्मादयो वक्ष्यमाणसप्तधाः ।

जायते म्रियते इति, प्रत्याहारणं यद्भावविकारा याम्योक्ता
गृह्यन्ते । ते यथा, "जायते, अस्ति, यदेते, विपरिणमते,

अथान्तरात्मा नाम पृथिव्यप्-तेजा-वाय्वा-
काश-मिच्छा-द्वेष-सुख-दुःख-काम-मोह-विकल्प-
नादिभिः स्मृतिलिङ्गोदात्ताऽनुदात्त-ङ्गस्व-दीर्घ-
प्लुत-स्खलित-गर्जित-स्फुटित-मुदित-नृत्य-गीत-
वादित्र-प्रलय-विजृम्भितादिभिः श्रोता घ्राता
रसयिता मन्ता वोढा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः
पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रवण-
घ्राणाकर्षण-कर्मविशेषणं करोति, एषोऽन्त-
रात्मा नाम ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ परमात्मा नाम, यथाक्षरमुपासनीयः ।
स च प्राणायाम-प्रत्याहार-समाधि-योगानुमाना-
ध्यात्म-चिन्तकम् ।

अपचीयते नश्यति च” इति । यत्र पञ्चविंशतिस्वगादयो
भवन्ति, षड्भावविकाराय, स वाद्यात्मा नाम इत्यन्वयः ॥१॥

पृथिव्यादि विजृम्भितादि-पर्यन्तेरुपलक्षितः ‘विज्ञानात्मा’
बुद्धिमयः ‘कर्म’ सामान्य श्रवणादि लक्षणं यः करोति, सोऽन्त-
रात्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥

ननु परमात्मा षाड्मनस-गोचरातीतत्वात् कथं क्लृप्तः ?
इत्याशङ्क्याह, यथेति । ‘यथाक्षरम्’ यथोपदेशम् ‘उपासनीयः’
उपास्यो ज्ञेयः, तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तस्य वैदेक-
गम्यत्वात् मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतेः असंख्यतेन च मनसा

वटकणिका श्यामाक-तण्डुलो बालाग्रशत-
सहस्रविकल्पनादिभिर्न लभ्यते, नोपलभ्यते, न
जायते, न च्रियते, न शुष्यते, न क्लिद्यते, न
दह्यते, न कस्पते, न भिद्यते, न छिद्यते,
निर्गुणः साक्षी भूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवलः
सूक्ष्मो निष्कको निरञ्जनो निरभिमानः शब्द-
स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वर्जितो निर्विकल्पो निरा-
काङ्क्षः ।

अग्राह्यत्वात् सम्कारानाह, प्राणायामेति । प्राणायामादिभि-
र्योगानुमानेन च अध्यात्मचिन्तक प्रति प्रकाशते इति शेषः ।

नन्वसौ विभुर्विश्वाधिक प्रमाण कथमप्रत्यक्ष ? इत्या-
शङ्कग्राह, वटकणिकेति । यथा 'वटकणिका' वटबीज सूक्ष्मापि
महान्त वट सृते, एवमसौ सूक्ष्मोऽपि जगत् सृते । श्यामाक-
तण्डुलोऽपि सूक्ष्माऽपि महान्त स्तम्ब सृते, तद्वदमात्रित्यर्थः ।

ननु बोजवट्टोना प्रत्यक्षाऽपि किं न स्यात् ? अत आह,
बालाग्रेति ।

“बालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागा जीव स विज्ञय स चानन्ताय कल्पते” ॥

इति श्रुते । शक्तिमुद्भवत्वात् सर्वथा अप्रत्यक्ष इत्यर्थः । न
लभ्यते कमान्द्ये नोपलभ्यते ज्ञानान्दिये जम्भ मरण शोष-
कृ ट दाह कस्य मरु च्छट निपये क्रियामात्र निषिद्धम् ।
मान्ती साक्षाद्दृष्ट भूत मिद युद्ध महजागन्तुका-मय
वदिते निरवयवाका साधयवावामदगुण्य 'केवल' महा-

सर्वव्यापी मोऽचिन्त्योऽवर्ण्यश्च, पुनात्यशुद्धान्यपूतानि, निष्क्रियः संस्कारो नास्ति, इत्येष परमात्मा पुरुषो नाम, एष परमात्मा पुरुषो नाम ।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे आत्मोपनिषत् समाप्ता ॥ २१ ॥

तीय विजातीय-भेदशून्यः 'सूक्ष्मः' दुर्लभ्यः 'निष्कलः' षोडश-कला-रहितः 'निरञ्जनः' आगन्तुक-मलरहितः 'निरभिमान' अहङ्कार-दोष-रहितः शब्देति वाङ्मोन्द्रिय-दोष-रहित 'निर्विकल्पः' मनोदोष-रहितः 'निराकाङ्क्षः' आकाङ्क्षादि-बुद्धिदोष-रहितः ।

ननु सूक्ष्मयेत् कथमाकाङ्क्षादीनामात्मप्रदः ? इत्यत आह, सर्वव्यापीति । अत एव विकल्पनादिभिरित्युक्तं वस्तुतस्तु अणु-महत्त्वादि-परिमाण-रहित एव स्वमहिम्ना सर्वं व्याप्नोति भगवान् ; अतएव 'सः' ईश्वरः अचिन्त्योऽवर्ण्यश्च, 'अशुद्धानि' चाण्डालादीनि 'अपूतानि' पापादिदुष्टानि सत्त्वानि 'निष्क्रियोऽपि ध्यानस्थः पुनाति । यद्यपि आगमशास्त्रे ज्ञानात्मापि चतुर्थ उक्तः शरीरान्तःकरण-जीव-परमात्म भेदेन, तथापि जीव-परमात्मनोरभेदमाश्रित्य इह त्रिविध एवोक्तः । तदुक्तं गीतासु,—

“हाविमौ पुरुषौ लोके क्षरद्याक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि, कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः” ॥ इति ॥

इदमात्मचतुष्टयं प्रणवस्याकारोकार-मकारात् पर विन्दु-

रामपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

ओं चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥१॥

नाद-शक्ति-शान्ताख्यावस्था चतुष्टयात्मकं द्रष्टव्यम् । 'संस्कारः'
पूर्वप्रज्ञा, स नास्ति स्वतोऽसङ्गत्वात् । द्विरुक्तिः समाख्यया ।
नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्यष्ट पद वाक्यानामात्मोपनिषद्दीपिका ॥
इत्यात्मोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २१ ॥

ओं श्रीराम तापनीयेऽस्मिन् पञ्चत्रिंशत्तमे मते ।
आथर्वणे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥
“यस्याभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिङ्गदाम्बुजादासीत् ब्रह्मा विश्वसृजां पति' ॥
यस्यावयव-सस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् ॥
एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्” ॥ इति स्मृतेः
नारायण-कथनानन्तरं सदवतार-कथनावसरे प्राप्ते सुख्यत्वात्
रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति । श्रीरामस्वरूपन्तु
नारसिंहे निर्णीतम् । 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपात्म-
जस्य सूर्यवश्यस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ'
नानावतार मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवृत्तेति
शेषः । अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता । तस्य निर्वचनम्
अखिलं रातीत्यादि ।

स राम इति लोकेषु विद्विः प्रकटीकृतः ।
 रामनामेन कस्यां चानि लोके प्रकटीकृतोऽपि ॥ १ ॥
 रामनामं क्वचिद्व्यातमभिरागेण वा पुनः ।
 राष्ट्रान् मन्त्रैरेषेण राष्ट्रैर्ननिजं यथा ॥ २ ॥
 प्रभाहीनांशान् लब्ध्वा राष्ट्रार्थिणां नर्थाश्रिताम् ।
 धर्ममार्गं चरित्वा ज्ञानतार्क्यं नामतः ॥ ४ ॥

'स' इति विद्विः लोकेषु राम इति प्रकटीकृत । 'मणी
 लोके' भूमौ दिव्य वस्तु 'राम' उदाति साधुभ्योऽस्मिन्
 राष्ट्रानाम्, 'राष्ट्र' शोभते च, इत्यन्वयता-प्रत्ययेन राम इति
 लोकेषु विद्विः कृत । रामे प्रकृति भावशेष, मणीस्थित
 राष्ट्रानामाचरति ।

राष्ट्रम मरण शब्दयोश्चोच्चारण शेष इत्याह, राष्ट्रमा इति ।
 'रामो राष्ट्रम मर्त्ये' इति प्रसिद्धे । अथवा डित्यादि शब्द
 वत् राष्ट्रशब्द एष्याय न द्वितीया शब्द, गुणातिशयात् प्रसिद्धि
 नत इत्याह, एति । 'सोऽष्टकत' स्वमस्मिन्तो गुणातिशयात्
 एतन्नाश्रुतिग्य । १ । २ ॥

राम इति नाम भुवि 'व्यात' प्रसिद्धिमागतं, नत्वय
 प्रियानिमित्त इत्यर्थ । चतुष्टयी शब्दाना प्रहृष्टिरिति एते
 गुणक्रिया-जाति-शब्दव्यवहाराशब्दोऽस्ति स्वरूपनिमित्त' । नि-
 मित्तान्तरात्, चभिरागेणेति । रमयतीति राम', ल्वानिति
 वसन्तीत्यी ए । विषयान्तरं राष्ट्रानिति । राष्ट्रान्
 मन्त्रैरेषेण राम, आद्याचरति । 'मनसिज चन्द्र "चन्द्रमा
 मनसो जग" इति मन्त्रवर्णित, यथा प्रभाहीन करोति,
 तदा राष्ट्रान् प्रभाहीनान् हात्वा विख्यातो य' स राम

रामपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

ओं चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥१॥

नाद-शक्ति-शान्ताख्यावस्था-चतुष्टयात्मकं द्रष्टव्यम् । 'संस्कारः'
पूर्वप्रज्ञा, स नास्ति स्वतोऽसङ्गत्वात् । द्विरुक्तिः समाख्यया ।
नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्यष्ट पद वाक्यानामात्मोपनिषद्दीपिका ॥
इत्यात्मोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २१ ॥

ओं श्रीराम तापनीयेऽस्मिन् पञ्चत्रिंशत्तमे मते ।
आथर्वणे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥
“यस्याभसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिद्गदाम्बुजादासौत् ब्रह्मा विश्वसृजा पतिः ॥
यस्यावयव-संस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् ॥

एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम्” ॥ इति स्मृतेः
नारायण-कथनानन्तरं सदवतार-कथनावसरे प्राप्ते मुख्यत्वात्
रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति । श्रीरामस्वरूपन्तु
नारसिंहे निर्णीतम् । 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपात्म-
जस्य सूर्यवश्यस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ'
नानावतार मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवृत्तेति
शेषः । अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता । तस्य निर्वचनम्
अखिलं रातीत्यादि ।

न राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः ।

राजसा येन भरुणं दान्ति लोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥

रामनाम भुवि स्यात्तमभिरामेण वा पुनः ।

राजसान् मर्त्यरूपेण राजुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥

प्रभारीनांनद्या कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम् ।

धर्ममार्गं चरित्वेण ज्ञानमार्गञ्च नामतः ॥ ४ ॥

‘स.’ इति विद्वद्भिः लोकेषु राम इति प्रकटीकृतः । ‘मही-
स्थितः’ भूमी नित्यं यमन् ‘रतिं’ ददाति साधुभ्योऽस्मिन्
दास्यितम्, ‘राजते’ शोभते च. इत्यन्वयता-अयत्नेन राम इति
लोकेषु विद्वद्भिः कृतः । रतिं प्रकृति मातशेषः, महीस्थित-
शब्दस्याप्याक्षरशेषः ।

राजस-भरण शब्ददीरायाक्षर शेष इत्याह. राजसा इति ।
‘रामो राजस मर्दनः’ इति प्रसिद्धेः । अथवा डित्यादि शब्द-
इद् यद्दृष्ट्याशब्द एवायं न क्रिया-शब्दः, गुणातिशयात् प्रसिद्धि-
गत इत्याह, खेति । ‘लोद्रेकतः’ स्वमस्मिन्तो गुणातिशयाद्वा
अनसार्कादेरिष ॥ १ । २ ॥

राम इति नाम भुवि ‘ख्यातं’ प्रसिद्धिमागतं, नत्वयं
क्रियानिमित्त इत्यर्थः । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे
गुणक्रिया-जाति-शब्दवदृष्ट्याशब्दोऽस्ति स्वरूपनिमित्तः । नि-
मित्तान्तरहाह. अभिरामेणेति । रमयतीति रामः, ल्वलिति-
कसन्तेभ्यो ण । विषयान्तर राजसानिति । राजसान्
मर्त्यरूपेण रामः, आयाक्षरशेषः । ‘मनसिजं चन्द्रं’ “चन्द्रमा
मनसो ज्ञान” इति मन्त्रवर्णात्. यथा प्रभाहीन करोति,
तथा राजसान् प्रभाहीनान् कृत्वा विख्यातो यः स राम

२७५ - १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १००
 १०० शूद्रा, १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००

२७६ - १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १००
 १०० शूद्रा, १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००

२७७ - १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १००
 १०० शूद्रा, १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००
 १०० ब्राह्मण, १०० क्षत्रिय, १०० वैश्या, १०० शूद्रा, १००

ननु मूर्तेषु कथमानन्यादि १ नन्वमूर्तेष्वपि कथमान
 न्यादि १ इति चेत्, मम, समाधि, अपरिदृष्टार्थ-स्वीकार-
 स्तुभयत्रापि मम, तस्मात् "दावेव ब्रह्मणो एषे मूर्तेषु-
 मूर्तेषु" इति श्रुतेरसद्बोध एव न्याय. वचनानि त्वपूर्वेत्वा-
 दिति न्यायादलौकिकार्थ-बोधन श्रुतेरलङ्कार एव ॥ ६ ॥

रामशब्दार्थे निरूप्य ब्रह्मण, का गरीरित्वमित्याह

रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्वङ्गास्त्रादि-कल्पना ।
 द्वि चत्वारि षडष्टासां दश द्वादश षोडश ॥ ८ ॥
 अष्टादशापि कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्यताः ।
 सहस्रान्तास्तथा तासां वर्ण-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥
 शक्ति-सेना-कल्पना च ब्रह्मख्येवं हि पञ्चधा ।

उत्तरमाह, चिन्मयस्येति । चिन्मयस्य ब्रह्मणः 'रूपकल्पना-
 मायिकं रूपमित्यर्थ' । स्वरूपानतिरिक्तया मायाशक्त्या नर-
 स्त्वैकस्यापि विरुद्ध-नानाधर्माविरोध इति भावः ॥ ७ ॥

तदायुधादिकमपि कल्पितमेवेत्याह, रूपस्थानामिति ।
 रूपे तिष्ठन्तीति रूपस्था, तासां देवतानां पुंस्त्वङ्गास्त्रादि-
 कल्पना यथा राम पुमान् स्तौत्वङ्गास्त्रादि कल्पना यथा सीता स्त्री, अङ्ग-
 कल्पना यथा द्विनयनचतुर्भुजत्वादि रुद्र विष्णादीनाम्, अस्त्र-
 कल्पना यथा शार्ङ्ग धनुः, नन्दक खड्गः, आदिशब्दाद्बृष-
 वाहनादि-कल्पना ।

उक्तमर्थमुदाहरति, द्वि चत्वारीति । 'आसां' देवतानां
 'द्वि' द्वौ हस्तौ कथिताविति विपरिणामोऽविभक्तिकथ-
 निर्देशः । तथा 'चत्वारि' चत्वारो हस्ता कथिता, यथा हरे-
 लिङ्गब्यत्यय' । तथा तानां षड्भुजाः कथिता, यथा नूर्ति-
 भेदानामम्बिकाया अष्टहस्ता पुरुषोत्तमस्य दश शङ्खस्य
 द्वादश षोडशाष्टादश चण्डिकानूर्तिभेदानाम् । 'शङ्खादिभिः'
 आयुधैः । सहस्रहस्ता विश्वरूपस्य । 'वर्णाः' स्वाम् एतेतादय
 वादनानि' पद्मीन्द्रादीनि तेषां कल्पना न तु वस्तुवृत्तिः ॥८॥९॥

शक्तेरपि कल्पना, स्वरूपातिरिक्तया शक्त्यै शक्तेरभावात्
 तस्याः पार्थिव्य कल्पते । अथवा, प्रभु-सन्तोत्साह-लक्षणा-

कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥
 ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादि-सञ्ज्ञकः ।
 जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥११॥

स्तिस्रः शक्तयः, तासां कल्पना, 'सेना' सैन्यं, तस्याः कल्पना ।
 एव ब्रह्मणि पञ्चधा कल्पना, रूपकल्पना, १। पुंस्यङ्गास्त्रादि
 कल्पना ।२। वर्णवाहन-कल्पना ।३। शक्ति-कल्पना ।४। सेना-
 कल्पना चेति ।५। अथवा, ब्रह्मण्येव हि पञ्चधेति परेणान्वेति ।
 ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य सतः तस्य सेनादि-
 कल्पना ॥१०॥

'ब्रह्मादीनां' स्यावरान्तानां वाचकोऽयं 'मन्त्रः' राममन्त्रः ।
 वक्ष्यति हि "तथैव रामबीजस्यं जगदेतच्चराचरम्" इति । यद्वा
 "इति रामपदेनासौ परं ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानां
 'वाचक' रामनामात्मको मन्त्रः । आदिशब्दः पूर्वोक्तसन्नि-
 वेशापेक्षः ।

यद्वा 'ब्रह्म' अद्वैत-परमानन्दात्मा, तदादीनां वक्ष्यमाण-
 सप्तचत्वारिंशद्गूहानां, "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इत्याद्युक्तस्य
 मूलव्यूहस्य च वाचकः, 'अन्वर्थ' सर्वार्थानुगत ब्रह्म-तत्त्वादि-
 प्रपञ्चजातं, तस्य 'सञ्ज्ञा' ज्ञानं यस्मात् सोऽन्वर्थसञ्ज्ञ-
 स्त्वार्ये क', सर्ववाचक इत्यर्थः ।

यद्वा इन्द्रगर्भो बहुव्रीहिः, अन्वर्थ-सञ्ज्ञकः, आदिसञ्ज्ञ-
 कश्च, अन्वर्थता "मननात्ताणनान्मन्त्र" इति, "राक्षसा मरण
 यान्ति" इत्यादिश्च ; आदिसञ्ज्ञकः आदिमन्त्रत्वात् । स च
 'मन्त्रिणा' गुरुतो लब्धमन्त्रेण जप्तव्यः । विपक्षे बाधकम् एव
 मिति । 'एव विना' अर्थस्मरण-पूर्वकमन्त्रजप विना 'देवः'
 परमेश्वरः न प्रसीदति ॥ ११ ॥

क्रिया-कर्मेति कर्तृणामर्थं मन्त्रो वदत्यथ ।

मननात्त्राणनान्मन्त्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः ॥१२॥

सोभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना ।

विना यत्त्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति ॥१३॥

स्वभूर्ज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्वनैव भासते ॥

‘क्रिया’ प्राधान्यादिरूपा, ‘कर्म्म’ रक्षोमारणादि, ‘इति’ इदमात्मकां कर्तृणां सतां देवानाम् अर्थं मन्त्रो वदति । मन्त्रत्वं कस्मादत आह, अथेति । ‘मननात्’ बोधनात् ‘त्राणनात्’ त्राणात् मन्त्र’, त्राणस्य कारणं त्राणन, मननेन त्रायते इति विग्रहः । आद्यः सम्पदादित्वात् क्विबन्त’, अन्य’ सुपिस्थ इति कान्त’ । सर्वस्य ‘वाच्यस्य’ वक्तव्यस्य व्यूहद्वयात्मकस्य वाचक’ प्रणववत् ब्रह्माभिधायकत्वात् ब्रह्मणि च सर्वान्तर्भायादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सेति । ‘मा’ यन्त्रकल्पना उभयस्य पुम्प्रत्यक्षात्मकस्य मूर्त्तात्मकस्य मूलमूल-व्यूहात्मकस्य वा अस्य देवस्य ‘विग्रहः’ शरीर, यन्त्रस्य देवानां सेनारूपत्वात्, तस्य सेनादि-कल्पनेति श्रुतेः सर्वदेव-शरीरमित्यर्थः ।

अथवा ‘सः’ मन्त्र’ ‘अभयस्य’ निर्भयस्य ‘देवस्य’ रामस्य ‘विग्रह’ शरीरं “मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्” इति स्मृतेः, ततो यन्त्रकल्पना कर्त्तव्या, अथ विधिः । अकारणे वाचक, विनेति ॥ १३ ॥

देवस्वरूपमाह, स्वभूरिति । ‘स्वयम्’ अन्यनिरपेक्षः ‘भवति’ विद्यते स्वभूः, ‘ज्योतिर्मयः’ प्रकाशात्मा, ‘अनन्तः’ देशतः कालतय परिसमाप्तिरहितः । अनन्त इत्येव वक्तव्ये

जीवत्वेनेदमों यस्य सृष्टि-स्थिति-लयस्य च ॥१४॥

कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्व-तमो-गुणैः ।

यथैव वटवीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः ॥ १५ ॥

तथैव रामवीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ।

रेफारूढा मूर्त्तयः स्युः शक्तयस्त्रिस्र एव चेति ॥१६॥

सीता-रामौ तन्मयावत्र पूज्यौ

जातान्याभ्यां भवनानि द्विसप्त ।

रूपीतिपदं रूपवत्त्वेऽप्यनन्तताऽव्याहृतिसूचनार्थम् । स्वेनैव भासते न त्वन्येन स्वप्रकाशत्वात् । अथच 'स्वभू.' विन्दुः 'ज्योतिर्मय.' रेफमिलित' आकारेण निरूपितो मध्य आलिङ्गितो रामितिमन्त्रः 'स्वेनैव' स्वात्मनैव भासते, शब्दस्य हि स्व स्वं रूपमर्थो वाच्येति । यद्वा स्फोटस्य ब्रह्मरूपत्वात्, तस्य च स्वप्रकाशत्वात् ।

जीवत्वेनेति । यस्य जीवत्वेन स्थित्युत्पत्ति-लयस्य च कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजः-सत्त्व तमो गुणैः यथासङ्ग-मिदं वर्तते, यस्य चिच्छक्त्या जीवत्वेन गुणैः कारणत्वेन च 'इदं' सर्वं भातीत्यर्थः । कथं भूतम् इदम् ? 'श्रीं' परमात्मरूपमेव, वस्तुगत्या यथैवोद्धारः, तथैव रामवीजमिति ।

वटवीजं दृष्टान्तमाह, यथैवेति । प्राकृतः प्रकृतेर्वटवीजा-दुत्पन्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रेफारूढा इति । रेफोपरिस्थाः 'रः' कृष्णः 'आ' ब्रह्मा 'म' महेश्वरः तिस्रो मूर्त्तयः, तिस्रः 'शक्तयः' उत्पत्ति-स्थिति महारशक्तयः ॥ १६ ॥

सीता रामौ 'तन्मयौ' प्रकृति-पुरुषमयी चत्र वीजेन पूज्यौ

स्थितानि च प्रहतान्येव तेषु

ततो रामो मानवो माययाऽधात् ॥ १७ ॥

जगत्-प्राणायामनेऽस्मै नमः स्यात्

नमस्त्वैक्यं प्रवदेत् प्राग्गुणेन इति ॥ १८ ॥ २ ॥

जीवावाचि नमो नाम चात्मा रामेति गीयते ।

तदात्मिका या चतुर्थी तथा चायेति कथ्यते ॥ १९ ॥

वीजम्य नूर्त्तित्वात् “नूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्” इत्युक्तेः । ‘आभ्यां’
सौतारामाभ्यां ‘द्विसप्त’ द्विराहत्तानि सप्त, चतुर्दशेत्यर्थः,
‘जातानि’ उत्पन्नानि, ‘स्थितानि च’ तयोरेव स्थितिं प्राप्तानि,
‘प्रहतानि’ लीनान्येव, ‘तेषु’ अकारोकार मकारेषु ब्रह्म विष्णु-
महेश्वरैषु ; ‘ततः’ कारणात् रामो ‘मायया मानवोऽधात्’
कपटेन मानवोऽहमिति दर्शयति ॥ १७ ॥

‘जगत्-प्राणाय’ जगतां प्राणाय आत्मने ‘अस्मै’ रामाय
नमन ‘नमः’ नमस्कारः स्यात्, कर्त्तव्य इत्यर्थः । नमस्तु
कृत्वेति शेषः, नमस्कारन्तु कृत्वा ‘प्राक् गुणेन’ गुणेभ्यः प्राग्-
पेण ब्रह्मणा सह ऐक्यं नमस्यदेवताया वदेत् । नमस्त्वैक्यमिति
पाठे स्पष्टोऽर्थः । इति शब्दः खण्डसमाप्तौ ॥ १८ ॥ २ ॥

मन्त्रपदार्थमाह, जीवावाचीति । ‘नमो नाम’ नम इति
नाम, नम इति प्रादिपदिकम्, ‘जीवावाचि’ जीवमावाक्ति,
तस्य नामत्वात् नत्वाभिधानम् । रामेति नाम्ना च आत्मा
गीयते । ‘तदात्मिका’ तेन रामेण आत्मना सह ऐक्यमापन्ना
एकपदतां गता या चतुर्थी-विभक्तिः चायेति, तथा तथा कथ्यते

मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः ।

फलदश्चैव सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २० ॥

यथा नामौ वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् ।

तथा वीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ २१ ॥

वीज-शक्तौ न्यसेद्दक्ष-वामयोस्तनयोरपि ।

कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छा-विनियोगवान् २२

तथोच्यते, जीवात्म-परमात्मनोरैक्यमेवोच्यते ; तेन यस्तत्त्वम-
स्यादिवाक्यार्थः, स एवास्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

वाक्यार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति । अयं मन्त्रो वाचको
रामस्य, रामोऽस्य मन्त्रस्य वाच्यः स्यात्, 'एतयोः' वाच्य-
वाचकयोः 'योगः' योजनमात्मना सहैक्यापादनं, सर्वेषां
साधकानां फलप्रदः इति निश्चितमेव, तत उक्तम्,—

“देवता-गुरु-मन्त्राणां भावयेदैक्यमात्मना” । इति । २० ॥

यथेति । यथा यः 'नामौ' नामवान्, स वाचकेन नाम्ना
आकारितः सन् अभिमुखो भवेत् आकारयितुरिति शेषः ।
यद्वा, 'आययति' आकारयति आय्, अयुगतावाङ्पूर्वः क्लिप,
तस्य, आकारयितुरित्यर्थः । तथा वीजात्मकः नामवज्ज्ञातव्यं,
येन आकारितो देवो मन्त्रिणोऽभिमुखः शीघ्रफलदो भवेदिति
पदार्थ-वाक्यार्थ-ज्ञानफलमुक्तम् ॥ २१ ॥

न्यासमाह, वीजेति । 'वीजम्' आद्यपदं, 'शक्तिः' उत्तर-
पदम्, तदुक्तं शौनककल्पे,—

“जानीयात् प्रथमं वर्णं वीजं शक्तिं नतिन्तथा” ॥ इति ।

वीजं दक्षिणस्तने, शक्तिं वामस्तने न्यसेत् । केचन आयेति
शक्तिमाहुः । कील इति । कीलो य इति वर्णो 'मध्ये' स्तनयोः

सर्वेषामेव मन्वाणामेष साधारणः क्रमः ।

अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वङ्गिना समः ॥ २३ ॥

मध्ये विना भाव्यः, नियमेन न्यसनीयः । न केवलं हृदि कौलो न्यास्यः, किन्तु स्वस्य 'वाञ्छा' अभिलाषो विनियोगश्च, तावपि न्यास्यावित्याह, खेति । प्रयोगस्तु, श्रीराम-प्रीत्यर्थं लक्ष्मणादि-प्राप्तये वा जपे पूजायां वा विनियोग इति हृदि स्मर्त्तव्यमिति । यद्वा ननु हृदये कौलन्यासस्य किं प्रयोजनम् ? अत्र आह, खेति । स्वस्य या 'वाञ्छा' साधकस्य योऽभिलाषः, तस्याः यो 'विनियोगः' विशेषेण नियोगः भवेदिति प्रेरणं, तद्दान् साधकेच्छापूर्वक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वेषामिति । वीजं, शक्तिः, कौलकमिति त्रयं स्ववाञ्छा-विनियोगाभ्यां सहितमुक्तस्थानेषु न्यसनीयमिति, सर्वमन्त्रस्य साधारणो विधिरित्यर्थः । उद्धारः शिष्टन्यासा ऋष्यादयः पडङ्गानि च यथा,—

“अनन्तो न्यासतः सेन्दुवीजं रामाय हृन्मनुः ।

पडच्चरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मणिः ॥

ब्रह्मा प्रीक्तो मुनिञ्छन्दो गायत्रं देवता मनोः ।

देशिकेन्द्रैः समाख्यातो रामो राक्षस-मर्दनः ॥

दौर्घभाजा स्ववीजेन कुर्यादङ्गानि पट् क्रमात् ।

ब्रह्म-रन्ध्रे भुवोर्मध्ये हृन्नाभ्यन्धुषु पादयोः ॥

पडच्चराणि विन्यस्येन्नन्त्रस्य मनुवित्तमः” ॥ इति ।

आद्यं वीजन्तु रां, तस्य ध्यानमाह, अत्रेति । 'राम' दाशरथिः, 'अनन्तरूपः' ब्रह्मरूपः 'तेजसा' बलेन वङ्गितुल्य', अथ च रामः 'अनुष्णागुना' चन्द्रेण सीतया विश्वो व्याप्त' वेष्टितश्चेत्, तदा पुम्प्रकृत्यात्मकं जगत् सिद्धम्, अथ 'चन्द्रेण'

सत्वनुष्णागु विश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं जगत् ।
 उत्पन्नं शीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥२४॥
 प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
 द्विभुजी कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥२५॥
 प्रसन्नवदनो जेता धृष्ट्याष्टक-विभूषितः ।
 प्रकृत्या परमेश्वर्या जगद्योन्याङ्गिताङ्गभृत् ॥२६॥
 हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतयाचिता ।
 श्लिष्टः कमल-धारिण्या पुष्टः कोशलजात्मजः ॥२७॥

विश्वविन्दुनाविष्टयेत्, तदा अग्नीषोमात्मकं जगत्, तद्वाचकः
 रामिति सिद्धम् । उत्पन्नमिति पूर्वेण सस्वध्यते । स रामः
 'शीता' लाङ्गल-पडतिः, शीते शीता, श्रीणादिकस्तन् प्रत्ययः ।
 तज्जत्वात् जनकात्मजापि शीता, तथा भाति ; दृष्टान्तश्चन्द्र
 इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति । श्यामो वर्णेन
 'धीरः' निर्भयः ।

'धृष्टिः' प्रागल्भ्यः सा च 'अष्टकम्' अणिमाद्यष्टकाक्ष, तेन
 'विभूषितः' शोभितः । अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन । 'प्रकृत्या'
 मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्या' परमया ईश्वर्या जगतां 'योन्या'
 उत्पत्तिहेतु-भूतया 'अङ्कितः' चिह्नितः यः 'अद्भुः' उद्वहः, तं
 विभर्त्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेण अलङ्कृतेन अलङ्कारेण 'आचि-
 तया' व्याप्तया । सर्वालङ्कृताचितया इति यत्ताव्ये छान्दसो
 विभक्तौमध्ये प्रयोगः । यद्वा, सर्वरत्नहारैरलङ्कृतया, तथा

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः ।
 हेमाभेनानुजेनैव तदा कोणत्रय भवेत् ॥ २८ ॥
 तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च खंडेतया ।
 एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः ॥२९॥
 स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् ।
 कामरूपाय रामाय नमो माया-मयाय च ॥३०॥

‘चिता’ चिच्छक्ति-रूपया । सर्वघालहृतया तथा स्निष्ट इति युक्तः
 पाठः । ‘पुष्टः’ विपुलाङ्गः, ‘कीमलाङ्गः’ कौशलजायाः कौश-
 ल्यायाः आत्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति । दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन स्निष्टः, अर्थात् वामे
 शीतया स्निष्टः । तदुक्तम्—

“वामभागे समासीनां शीतां काञ्चन-मुन्निभाम्” इति ।

‘तदा’ देवतात्रय उपविष्टे सति ‘कोणत्रयं भवेत्’ एकं
 त्रिकोणं भवेदित्यर्थः । अनुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे
 देवतान्तर-पूजा वार्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति । यथा वीजमुक्तम्, एवं तस्य ‘मन्त्रस्य’ राम-
 मन्त्रस्य शेषोऽंश उच्यते इति शेषः । तस्य कस्य ? यस्य खंडे-
 तया सह अणु ‘खं’ रामस्वरूप शब्दः, तस्य ‘डेता’ विभक्ति-
 चतुर्थ्यकवचनं तेन सह ‘अणु’ सूक्ष्मो भागः नस्त्राशो नतिः
 नमःशब्द इत्यर्थः । डेतो रामो नमःशब्दः स्वमन्त्रशेषोऽंश
 इत्यर्थः । ‘एवं’ सति षडक्षरे मन्त्रे सिद्धे सति द्वितीयं त्रिकोण-
 रूपं स्यात्. त्रिकोणद्वये कोणपट्क षडक्षर-समावेशार्थं. त
 देवा इति । ये देवाः त समाययुः ॥ २९ ॥

द्रष्टुं लब्धावसरास्ते तं स्तुतिं स्तूयते यः, स स्तुतिः, तं

सत्वनुष्णागु विश्वश्चेद्गनीषोमात्मकं जगत् ।
 उत्पन्नं शीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥२४॥
 प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
 द्विभुजौ कुण्डली रत्नमाली धौरो धनुर्धरः ॥२५॥
 प्रसन्नवदनो जेता धृष्ट्याद्यष्टक-विभूषितः ।
 प्रकृत्या परमेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्गभृत् ॥२६॥
 हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतयाचिता ।
 श्लिष्टः कमल-धारिण्या पुष्टः कोशलजात्मजः ॥२७॥

विश्वविन्दुनाविष्टचेत्, तदा अग्नीषोमात्मकं जगत्, तद्वाचकः
 रामिति सिद्धम् । उत्पन्नमिति पूर्वेण सस्वध्यते । स रामः
 'शीता' लाङ्गल-पद्मतिः, शीते शीता, श्रौणादिकस्तन् प्रत्ययः ।
 तज्जत्वात् जनकात्मजापि शीता, तथा भाति ; दृष्टान्तश्चन्द्र
 इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति । श्यामो वर्णेन
 'धौरः' निर्भयः ।

'धृष्टिः' प्रागल्भ्यः सा च 'अष्टकम्' अणिमाद्यष्टकञ्च, तेन
 'विभूषितः' शोभितः । अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन । 'प्रकृत्या'
 मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्या' परमया ईश्वर्या जगतां 'योन्या'
 उत्पत्तिहेतु-भूतया 'अङ्कितः' चिह्नितः यः 'अङ्गः' उखङ्गः, तं
 विभक्तिं ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेण अलङ्कृतेन अलङ्कारेण 'आचि-
 तया' व्याप्तया । सर्वालङ्कृताचितया इति यत्तव्ये छान्दसो
 विभक्तेर्मध्ये प्रयोगः । यद्वा, सर्वैरलङ्कारैरलङ्कृतया, तथा

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्पाणिना पुनः ।

हेमाभेनानुजेनैव तदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥

तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च खंडेतया ।

एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः ॥ २९ ॥

स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् ।

कामरूपाय रामाय नमो माया-मयाय च ॥ ३० ॥

‘चिता’ विच्छक्ति-रूपया । सर्वघालहृतया तथा श्लिष्ट इति युक्तः
पाठः । ‘पुष्टः’ विपुलाङ्गः, ‘कोमलाङ्गः’ कोशलजायाः कौश-
ल्यायाः आत्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति । दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन श्लिष्टः, अर्थात् वामे
शीतया श्लिष्टः । तदुक्तम्—

“वामभागे समासीनां शीतां काञ्चन-मन्त्रिभाम्” इति ।

‘तदा’ देवतात्रय उपविष्टे सति ‘कोणत्रय भवेत्’ एकं
त्रिकोणं भवेदित्यर्थः । अनुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे
देवतान्तर-पूजा वार्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति । यथा वीजमुक्तम्, एवं तस्य ‘मन्त्रस्य’ राम-
मन्त्रस्य शेषोऽंश उच्यते इति शेषः । तस्य कस्य ? यस्य खंडे-
तया सह अणुः ‘खं’ रामस्वरूप शब्दः, तस्य ‘डेता’ विभक्ति-
चतुर्थ्यैकवचन तेन सह ‘अणु’ सूक्ष्मो भागः नम्रांशो नति
नमःशब्द इत्यर्थः । डेतो रामो नमःशब्दः स्वमन्त्रशेषोऽंश
इत्यर्थः । ‘एव’ सति षडक्षरे मन्त्रे सिद्धे सति द्वितीयं त्रिकोण-
रूपं स्यात्, त्रिकोणद्वये कोणपट्क-षडक्षर-समावेशार्थं, तं
देवा इति । ये देवा, तं समाययुः ॥ २९ ॥

द्रष्टुं लब्धावसरास्ते तं स्तुतिं स्तूयते यः, स स्तुतिः, त

सुवन्त्येवं हि ऋषयः-ऋदा रावण आसुरः ।
 रामपत्नी वनस्थां यः स्वनिहत्त्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥
 स रावण इति म्र्यातो यद्वा रावाञ्च रावणः ।
 तद्वाजनेच्छितुं शीतां रामो लज्जण एव च ॥ ३६ ॥
 विचैरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्य चासुरम् ।
 हत्वा कवन्धं श्वरीं गत्वा तस्याज्ञया तथा ॥ ३७ ॥

श्रीनाभ प्रतीकभाषाः । अन्तिमुल्लेति पाठे 'अन्ति' समीपे
 स्थिता इत्यन्वयः । ३५ ॥ ३४ ॥

न देवन् देवाद्याः, किन्त्वन्तेऽपीत्याः, सुवन्तीति । यथा
 च देवाः सुवन्ति, एवमुपयोऽपीत्यर्थः । 'तदा' पुरादिषु पतेषु,
 रावणनामा 'आसुर' असुर एव आसुरः 'यः' प्रसिद्धः, न राम-
 पत्नी वनस्थां 'स्वनिहत्त्यर्थं' स्वविनाशार्थम् आददे ॥ ३५ ॥

स इति । रामपत्नीं वनस्थामाददे यः, स रावण इति रावण-
 पदब्युत्पत्तिः । 'यद्वा' अथवा, 'रावात्' शब्दात्, कैलास तोल-
 नापसरे ईश्वरेण भारे दत्ते रीति च, तेन रावणः ; तत्
 पूर्वन्तु दशानननामाभूत् । तदिति । 'तत्' तस्मात्, यत राम-
 पत्नीमाददे, तस्मात् कारणात् शोतामीच्छितुं यद्वाज, तेन ।
 शीताशब्दो दन्त्यादिस्त्रालभ्यादिरपि ॥ ३६ ॥

विचैरतुरिति । न सीतेचणमुद्देश्यम्, किन्तु दशास्य-वध
 एवोद्देश्यः, यदर्थं देवप्रार्थनया श्वतीर्थः । 'भूमौ' उपानदाद्य-
 नन्तर्हिताया विचैरतु, 'देवी' राजपत्नीं सोता 'सन्दृश्य' इत-
 स्ततो विलोक्य असुर कवन्धं हत्वा 'श्वरीं' तापसी 'गत्वा'
 प्राप्य तत्र तत् स्वागतं गृहीत्वा 'तस्य' रामस्य आज्ञया 'तया'

पूजितावीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् ।

आह्वय शंसतां सर्वमाद्यन्तं राम-लक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥

स तु रामे शङ्कितः सन् प्रत्ययार्थञ्च दुन्दुभेः ।

विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिचिपत् ॥ ३९ ॥

सप्ततालान् विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा ।

तेन हृष्टः कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ ४० ॥

शक्यथा पूजितो मन्तो 'ईरः' वायुः तस्य पुत्रेण 'भक्तेन' भजन
परेण हनुमता कारणेन प्रयोज्यकर्ता वा 'कपीश्वर' सुधीशम्
आह्वय 'शंसताम्' अशंसतां कथितवन्तो मन्त्रम् 'आद्यन्तम्'
आदिय अन्तश्च आद्यन्तो तम् आद्यन्तं, वाहिताग्न्यादिषु,
आदित आरभ्य अन्त यावत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततो रामेण सुगोत्रस्य राज्ये प्रतिज्ञाते मति, स तु रामं
'शङ्कितः' बान्धवधे रामस्य मामर्थमस्ति न वेति मन्दिप्रः सत
'प्रत्ययार्थ' अविग्रहार्थम् । 'तत्प्रत्ययार्थम्' इति पाठे 'तस्मिन्'
रामे धीरुपस्य विग्रहार्थ 'दुन्दुभे' दैत्यस्य बान्धवस्य 'विग्रह'
इत्थम् अस्मिन्पुत्र रामाय दर्शयामास, अयं दैत्यो बान्धवो अय
इति । ततो 'य' रामो दुन्दुभेर्दृष्टा, स 'त' दुन्दुभिम् 'आन'
दिपत्' अनतिप्रयत्नेनैव सिपवान् । अथवा "यस्य मानसि
मन्त्रि" इति निर्गण्ट, 'य' मानसिगया इय पायुर्वि । दुन्दुभे
शेचरामो राम 'त' विग्रहम् अर्थात्तिसु ॥ ३९ ॥

ततो मन्दिप्रस्ये अयं विग्रहो रामस्य मन्दिप्रस्ये इति रामस्ये इ'
तस्य मन्दिप्रस्ये अयं विग्रहो रामस्य मन्दिप्रस्ये इति रामस्ये इ'
मन्दिप्रस्ये अयं विग्रहो रामस्य मन्दिप्रस्ये इति रामस्ये इ'
मन्दिप्रस्ये अयं विग्रहो रामस्य मन्दिप्रस्ये इति रामस्ये इ'

जगामागर्जदनुजो वालिनो वेगतो गृहात् ।
 वाली तदा निर्जगाम तं वालिनमघाहवे ॥ ४१ ॥
 निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयेत्ततः ।
 हरौनाह्वय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥ ४२ ॥
 आदाय मैथिलीमद्य ददत श्वाशु गच्छत ।
 ततस्तार हनुमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥ ४३ ॥
 सीतां दृष्ट्वासुरान् हत्वा पुरं दग्धा तथा स्वयम् ।
 आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ ४४ ॥

‘सरामः’ रामसहितः ‘तस्य’ वालिनः ‘पत्तन’ नगरं ‘जगाम
 गतवान् । ततः ‘अगर्जत्’ सिंहनाद कृतवान् ‘अनुजः कनिष्ठः’,
 वालिन इत्युभाभ्याम्बन्धते । ‘वेगतः’ वेगेन गृहात् जगाम,
 अगर्जन्नेत्यन्वयः । ‘निर्जगाम’ गृहान्निर्गतः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

‘आशाविदः’ दिक्षुशूलान् । ‘अधुना’ शीघ्र गच्छत, आशु
 मैथिलीमादाय अद्य ददत, ‘शु’ आशु स्वरूपतो वा सन्देशता
 वा शु आदाय आशु ददतीत्यर्थः । श्वाशब्द आश्वर्षे । ददत,
 शु, आशु, प्रति पदच्छेदः ।

‘तत’ तदनन्तर ‘हनुमान्’ ईरपुत्रः ‘अब्धिं समुद्रं ‘ततार’
 तीर्णवान्, तीर्त्वा लङ्कां समाययौ । कथाविस्तरस्तु वाल्मी
 कीयाप्तोद्वयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अशोकवनिवायां सीता दृष्ट्वा ‘असुरान्’; रघु, कुमारादीन्
 हत्वा ‘पुरं’ ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा अग्निना दग्धा तथा स्वयं राम प्रति
 आगत्य रामाय स्वयं स्वहृत्सेन तत्त्वतः ‘न्यवेदयत’ नितरा
 बोधितवान् । दि. स्वयम्पदस्य प्रतिशयार्थम् ॥ ४४ ॥

तदा रामः क्रोधरूपी तानाह्वयाथ वानरान् ।
 तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥४५॥
 तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत् ।
 घट-श्रोत्र-सहस्राजजिह्वां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
 हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
 आदायाङ्गस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥४७॥
 ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
 धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥
 मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेज-प्रकाशनम् ।

'क्रोधरूपो' क्रोध रूपयति निरूपयति आत्मना दग्धयति,
 तद्वर्मी । तैः सार्द्धं लङ्का समाययौ । किं कृत्वा ? 'अगान्'
 एकोनपञ्चाशत् प्रयोग-मन्वान्, एकोनपञ्चाशत् महार-
 मन्वान् विद्यामितोषदिष्टान् कृशाश्वमुतान् 'आदाय'
 गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

तामिति । 'ताम्' लङ्का दृष्ट्वा 'तदधीशेन' रावणेन सार्द्धं
 युद्धम् 'अकारयत्' कृतवान्, कारितवान् वानरैर्गति या । घट-
 श्रोत्रं कुम्भकर्णं, 'सहस्राजजित्' शत्रुजित् भगनात् । 'तै'
 वानरविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

'याम्ये' ज्ञानमुद्रा, तपस्यणत्,

'तज्जन्तु' विद्यमत् ।

'स हम्' अस्मत् ।

तदा ॥ ४८ ॥

ज्ञानमयीं

प्राप्य व्याख्यानं निरतश्चिन्त्यः परमेश्वरः ॥ ४१ ॥

उदम्-दक्षिणाद्यैः, इत्यु शतप्र सरतो धृतः ।

इदमन्तरु प्रोक्तान्मद्यतः स्याद्विक्राकसम् ॥ ४० ॥

भरताधन् सुयोध शतप्राधा विभोप्रसात् ।

धृतिर्मे लज्जया धृत्या धृतशुद्ध स्यामरम् ॥ ४२ ॥

एतन्नाममृदा इत्या वासमृदि स्यामिमुत्तो एता पस्तय
मृदिवाप्याप्याग निरसः स्थितः । व्याख्यानमृदा नू-

“दक्षिणाद्यु तर्जन्यादधमं पराङ्मुनी ।

तसार्थं सप्तसोप्ताना एता व्याख्यानमृद्विका ।

रामस्य च भरताया अत्यन्त प्रथमो भवति ॥ इति ॥

ज्ञान-व्याख्यान-पुस्तकानां दुग्धत्वं मन्थनम् । धनुर्मूढा नू-
“दासस्य मन्थमाधन्तु तर्जन्यध्रे नियोजयेत् ।

अनामिदा धनिहाए तप्याङ्गुणेन षोडशेत् ।

दक्षिणासके स्वाम्ये धनुर्मूढेयमीरिता” ॥ इति ॥ ४६ ॥

‘ध्वज’ रामस्य । धृत इत्यत्र धृतधामरी इति पदलोपो

दृष्टव्यः । तदुक्तम् :-
“उभौ भरत शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतधामरी” ॥ इति ॥

यथा धृत्-स्यंथं, स्यत्वयेन परस्त्रीपदम्, एतन्म’ शप्लुक् ।
‘धृत’ स्थिरीभूय तिष्ठत । इदमन्तश्च श्रोतार रामे व्याख्या

नरि शिष्यम् ‘अद्यत’ गुरोरर्धे त्रिकोणम् पृञ्जवेदिति प्रकार
स्यात् । अथवा भरत शत्रुघ्नौ धृतवान् रामः स्यात् अद्यतो

इदमन्तश्च धृत स्यात्, कर्त्तरि ळ, न लोकाव्ययेति षष्ठी-
निषेधः ॥ ४० ॥

‘भरताध’ रामात् भरतव्यवधानेन धृत्या स्यापयित्वा

तदा रामः क्रोधरूपी तानाह्वयाद्य वानरान् ।
 तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥४५॥
 तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत् ।
 घट-श्रोत्र-सहस्राक्षजिह्वां युक्तं तमाह्वये ॥ ४६ ॥
 हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजाम् ।
 आदायाङ्गस्थितां हत्वा स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥४॥
 ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
 धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥
 मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः-प्रकाशनम् ।

‘क्रोधरूपी’ क्रोध रूपयति निरूपयति आत्मना दर्शयति तद्वर्णी । तैः सार्द्धं लङ्कां समाययौ । किं कृत्वा ? ‘अस्त्रा एकोनपञ्चाशत. प्रयोग-मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशतः सहा मन्त्रान् विश्वामित्रोपदिष्टान् कशाश्वसुतान् ‘आदायाङ्गस्थितां ॥ ४५ ॥

तामिति । ‘ताम्’ लङ्कां दृष्ट्वा ‘तदधीशेन’ रावणेन मा युद्धम् ‘अकारयत्’ कृतवान्, कारितवान् वानरैरिति वा । ‘घट-श्रोत्रः’ कुम्भकर्णः, ‘सहस्राक्षजित्’ इन्द्रजित् मेघनादः । ‘तैः’ वानरविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

‘याम्ये’ दक्षिणे बाहौ । ज्ञानमुद्रा, तल्लक्षणम्, —

“तर्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावयतो हृदि विन्यसेत् ।

वामे हस्तास्युज वामे जानुमूर्धनि विन्यसेत् ।

ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य वामभा” ॥ इति ॥

वामे ‘तेजः प्रकाशन’ घनु. धृत्वा, यद्वा ‘प्रकाशनं तेज

एतद्भिर्वाच्यैः पञ्चो नानादिभिः रक्ततः ।

एभिः वाच्यैर्वादि-भूतिभिः ननुपानितः ॥५७॥

तद्वर्णनं प्रोक्तं निर्देष्टव्यं चाधुना ।

द्विरेणपट्टमालिन्य मध्य तारक्ष्यं लिखेत् ॥५८॥

तस्यापि दीजमालिन्य तदधः साध्यमालिखेत् ।

द्वितीयागस्त तस्योर्ध्वं प्रोक्तं साध्यकं तथा ॥५९॥

एतत् 'अन्तः' शब्द, ए निरुक्ति परणयोर्मध्ये, ततो
एभिः, 'तद्वर्णनं' इत्यादिशब्द, वाच्यं एष्यः ; तदाधुना-
नन्वपि, यथा.

"एष्य" इति एष्यमिति वाच्यमदृश्यां गदान् ।

इत् ५७। पदार्थान्तरधानि कर्मादिदृ " इति ।

'अन्तः' नाम वाच्यं 'अन्तः' शब्द, येन एष्यं मितुर्नलसितु-
हृत्तं । एभिः वाच्यैर्वादि-भूतिभिः ननुपानितं प्रोक्तं ।
द्विरेणपट्टमालिन्य नोलाप्यान् प्रोक्तं एष्यवरणे
यस्यात् । एभिः वाच्यैर्वादि-भूतिभिः ननुपानितं ; तद्वर्णनं
एष्यं इति भावः । तानपि यस्यात् ; एतेन दशावरण-पद्यः
सहितं १ ५६ ॥ ५७ ॥

एतन् 'द्विरेणपट्टमालिन्य' पूजनं प्रोक्तं, तस्याधुना 'निर्देष्टः'
निर्देष्टो देश एष्यदेशः क्रियते एष्यतम् धारणयन्तमुप-
दिष्टं, तदेव एष्यदेश-देशता-सहितं मन्त्रवर्णनसहितं पूजन-
यन्तमित्यर्थः । द्विधा रेखा 'त्रिरेखा' त्रिकोण, तस्याः 'पुट'
एष्यं पट्टकोणम् आलिन्य 'मध्ये' पट्टकोणमध्ये 'तारक्ष्य'
मध्यवर्त्यं मन्त्रवर्णनं लिखेत् ॥ ५८ ॥

तयोर्मध्ये वाच्यवीजमालिन्य तस्याधः साध्यं प्रोक्तं-
वान्यतर विषयमालिखेत् । कीदृशः ? द्वितीया-विभक्त्यन्त

कुरुद्वयञ्च तत्पार्श्वे लिखेद्वीजान्तरे रमाम् ।
 तत् सर्वं प्रणवाभ्याञ्च वेष्टयेद्बुद्धि-वृद्धिमान् ॥६०॥
 दीर्घभाजि षड्सेषु लिखेद्वीजं हृदादिभिः ।
 कोणपार्श्वे रमा-माये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥६१॥
 क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्राभितो गिरम् ।

'तस्योर्द्ध्वं' वीजस्योर्द्ध्वं भागे षष्ठीविभक्त्यन्तं 'साधकं' वश्यादि-
 कारक लिखेत् । कुरु कुरु इति वर्णद्वयं 'तत्पार्श्वे' वीजपार्श्वे
 वीजस्य वाम-दक्षिणयोः लिखेत् । 'वीजान्तरे' वीजमध्ये
 साध्यस्योर्द्ध्वं भागे 'रमां' त्रिवीज लिखेत् । 'तत्सर्वं' वीजादि
 'प्रणवाभ्यां' पूर्वोक्ताभ्यां यथा वेष्टितं स्यात्, तथा लिखेत् ।
 बुद्धेर्वृद्धिः, तद्वान् लिपिविचक्षणः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

दीर्घेति । 'षड्सेषु' षट्कोणेषु 'हृदादिभिः' सह, हृदयाय
 नमः इत्यादि-जातिसहित मूलस्य वीज लिखेत् । कीदृशं
 वीज ? 'दीर्घभाजि' दीर्घान् भजति तच्छीलं दीर्घभाजि
 षड्दोर्वयुक्तमित्यर्थः । कोणपार्श्वे त्रिकोण-गण्डेषु रमावीज-
 मायावीजे लिखेत् । 'तदग्रे' कोणार्धे 'अनङ्गं' कामवीज
 लिखेत् । तेषामुद्धारो यथा—

“वान्तं वद्धि-समारूढं वामनेत्रेन्दु-संयुतम् ।

वीजमेतच्छ्रियः प्रोक्तं चिन्तारत्नमिवापरम् ॥

नकुलीशोऽग्निमारूढो वामनेत्रार्धचन्द्रवान् ।

वीज तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ॥

ब्रह्मा भूम्या समासीनः शान्तिविन्दु-समन्वितः ।

वीज मनोभुवः प्रोक्तं जगन्नय-विमोहनम् ॥ इति ॥ ६१

स्तोषमिति । 'क्रोधः' हुडारः "हुं क्रोधवीजं कवचम्"

वृत्तत्रयं साष्टपदं सरोजं विलिखेत् स्वरान् ॥६२॥
 केसरेष्वष्टपदेषु वर्गाष्टकं तथा लिखेत् ।
 तेषु मालामन्त्र-वर्णान् विलिखेद्भूमिं सख्यया ॥६३॥
 अन्ते पञ्चाक्षरानिवं पुनरष्टदलं लिखेत् ।
 तेषु नारायणाष्टार्यं लिखेत् तत् केसरे रमाम् ॥६४॥
 तद्वह्निर्द्वादशदल विलिखेद् द्वादशाक्षरम् ।
 तथीं नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ६५ ॥
 आदिघान्तान् केसरेषु वृत्ताकारेण सं लिखेत् ।

इति लक्ष्मीशुलार्यवे । तं श्लोकं कोणाद्येषु कोणान्तरेषु च
 'लिख्य' लिखित्वा 'अमितः' परितः 'गिर' सारस्वत वीजम्
 ऐमिति लिखेत् । वृत्तत्रयं पट्कोणस्योपरि एक वृत्त, मध्ये
 चैकं, पद्माद्ये चैकम्, अष्टपद-सरित्त 'सरोज' कमल विलि-
 खेत् । स्वरान् केसरेषु च द्विषो लिखेत् । अष्टपदेषु स्वरो-
 परि वर्गाष्टकम् वा-च-ट त-प-य-श-लात्स्यं लिखेत् । तेषु पदेषु
 पद्यमाण-मालामन्त्र-वर्णान् पट् सख्यया विलिखेत् ॥६२॥६३॥

'अन्ते' चरमपदे पञ्चाक्षरान् तापतामेवावशिष्टत्वात् ।
 'एव' पूर्वोक्त-वृत्तत्रयं साष्टपदमित्यादि-सार्गेण पुनरष्टदलं
 लिखेत्, 'तेषु' दक्षिणेषु नारायणस्य अष्टाक्षरन् श्रीं नमो नारा-
 यणायेति प्रत्येक-भेकेनाक्षरं लिखेत् ।

केसरेषु 'रमा' चोदील लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्वह्निः' तदुपरि द्वादशदलं पद्मं विलिखेत् । द्वादशाक्षर-
 माह, श्रीं नमो इति । तय सा-सार्गी श्रेय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

'आदिघान्तान्' आदि-घान्ताकारान् वृत्ताकारेण न तु

तद्वहिः षोडशदलं विलिखेत् केसरे क्रियम् ॥६६॥
वर्मास्त्र-नति-संयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम् ।

तत्सन्धिष्वीरजादीनां मन्वान् मन्वी समालिखेत् ॥६७॥

हं स्रं भ्रं व्रं लृं शृं जृञ्च लिखेत् सम्यक् ततो वहिः ।

द्वात्रिंशारं महापद्मं नाद-विन्दु-समायुतम् ॥६८॥

विलिखेन्मन्त्र-राजाणान् तेषु पत्रेषु यत्नतः ।

ध्यायेद्दृष्टवसूनेकादश रुद्रांश्च तत्र वै ॥ ६९ ॥

वैपस्येण प्रतिकेसर चतुरस्रतुरो लिखित्वा अन्तिमे सप्तेति
सम्भवः 'क्रिय' माया, 'वर्म' हु 'अस्त्र' फट् 'नतिः' नम
शब्द 'दलेषु' षोडशसु प्रत्येक-मेकैको वर्णः 'तत् सन्धिषु'
षोडशपत्रसन्धिषु, ईरजादीनामिति । 'ईरः' वायुः, तस्मिन्
हनुमान्, तदादीनाम् आवरणोक्तानां षोडशानां स्वाद्याक्षर
दीनि ऋकारविन्दु मङ्गितानि षोडश वीजानि, अङ्गदस्य त
मिति, अकोपस्याप्यमिति, दृष्टेर्धर्मपालस्य धृमिति, राक्षस
नस्य ऋमिति, वीजानि, चकारसमुच्चितानि हनुमतो हृमिति
सुग्रीव-सुराद्वयो मृमिति, भरतस्य भृमिति, विभीषण-विष
ययार्त्तमिति, लक्ष्मणस्य लृमिति, शत्रुघ्नस्य शृमिति, लार्
वज्जयन्त्योर्जुमिति, मङ्गितानि एथक् षोडश-सन्धिषु
लिखेत् ।

नादिति । 'नाद' अक्षरम्, 'विन्दु' चन्द्रः, ताभ्यां प्राप्ते
अद्वितम । यथा नाद विन्दु समायुत यथा स्यात्तथा 'मन्त्र
राजाणान्' नारायणान् सन्दिग्धान् लिखेत् ।

ध्यायेद्दृष्टवसूनेति । तेषु पत्रेषु ।

'अथो ध्यायेत् सोमस्य ध्यायेत्' इति ।

दादशैनांस धातारं वपट्कारञ्च तद्वहिः ।

भृष्ट वज्र-शूलाद्य' रेखात्तय-समन्वितम् ॥७०॥

मन्त्रद्वय प्रभासय जमघोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता." ॥ इति ।

शदानिति । ते यथा,—

"वीरभद्रय शशुष गिरिशय महायशाः ।

अजेकापाट्टिन्नभः पिनाकी चापराजितः ॥

भुवनाधीश्वरसैव फपालो च विशाम्पतिः ।

स्यान्मपय रद्वय" इत्येकादश ।

महायशा विशाम्पतिरिति विशेषणे । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ ॥

'इनान्' सूर्याय ; ते यथा,—

"धातार्यमा च मितय वरुणोऽंशो भगस्तथा ।

इन्द्रो विवस्वान् पृथा च पथ्येन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" ॥

इति द्वादश । धातारमिति, 'धाता' प्रथमादित्य' ; अयन्तु वपट्कारस्य विशेषणम् । पुनरुक्तौ वपट्कारो हि टानार्थ', टानेन लोका धीयन्ते इति वपट्कारो धाता भवति । ध्रुवादि-वपट्कारान्तान् द्वात्रिंशत् पत्रेषु न्यसेत् । ततो वहिर्भागे 'भृष्ट' भूपर , तत्रक्षणन्तु, "भूमौ चतुरस्रं सवच्चक पीतञ्च" इति । दिक्षु वज्राद्य, कीणेषु शूलाद्यञ्च । वज्रलक्षणन्तु, "चतुरस्र सम्पातरिखाः सस्वुद्ग्राष्ट वज्राणि कुर्यात्" इति केचित् । सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररेखास्वेवाष्टवज्राणि कार्याणि इति वदन्ति । स्वरूपन्तु अन्योऽन्याभिमुखतमात्रिचक्रं रेखा-द्वय परस्पर-सम्बद्ध परस्परसम्बद्धमधोरिखाद्वय-मिति केचित् । रेखेति । सात्त्विकराजस तामस भेदेन ॥ ७० ॥

अन्त्यार्घीश-युतो विन्दु-नादैर्वीजञ्च सौकरम् ॥७३॥

हुङ्कारञ्चात्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरिता ।

तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥७४॥

रुद्रेण संयुता वङ्गिर्मेधासर-विभूषिता ।

वाराहमन्त्रमुजरति, अन्य इतिः । 'अन्यः' केवलमाटका-
र्णान्त्यो हकारः 'अर्घीशः' उकारः तेन युतः, 'विन्दु नादैः'
विन्दु नाट-शब्दादिभिरपि युतः । 'सौकर' सूकरस्येद वग्मा-
न्त्रकम् ॥ ७३ ॥

दशाक्षर-राममन्त्र वीजसाह, हुङ्कारञ्चात्र रामस्येति ।
रामस्य दशाक्षरस्य 'हुङ्कार' ह्रस्वोकार-विन्दुसहित हकार
वीजं जानीयात् । तञ्चात्र वाराहवीज-समोपि निन्देत् ।
दशाक्षरो यथा,—

“जानकीवल्लभायाय भवेत् पावक वामभा ।

ह्रमादिरेष कथितो राममन्त्रो दशाक्षरः” ॥ इति ।

मालामन्त्रोऽधुनेरितेति । रामस्य इत्येव । अधुना रामस्य
मालामन्त्रः ईरिता, लुट्, अद्यतनेऽपि हान्दस । ईरिष्यतं
कथयिष्यते ।

'तारः' प्रणवः, 'नति' नम शब्दः 'निद्राया' भकारात् परा
'स्मृतिः' गकारः । प्रणव-कलासु प्रायेणैतानि नामानि । अत्र
स्वरानुहो प्रथमत्वादकारो बोध्यः । 'मिदो धातु' वकार
'कामिका' तकार, सा 'रुद्रेण' एकारेण एकादशत्वात्, 'मृता'
मृचिता, तेन श्रीं नमो भगवते इति सिद्धम् ।

'वङ्गि' रेफ 'मिधा' घकारः, सा 'असरदिभूषिता' असरः
उपार, तेन 'विभूषिता' शोभमाना; तेन रघु इति सिद्धम्

हारोपेतञ्च राग्यादि-भूपितं फणिसंयुतम् ।
 एवं मण्डलनालिक्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ।
 नारसिंहञ्च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।
 क-ष-रेफानुग्रहेन्दु-नाट्-गत्यादिभिर्युतः ॥७०॥
 यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रह-भारण-कर्मणि ।

‘हारोपेत’ मण्डपवत्, ‘राग्यादि भूपित’ ज्योतिषक-विज्ञितं परितो राग्यादि स्याप्यमित्यर्थः । भूपुरमेव शुद्धासद्राशिचक्रं भवति । ‘फणिसंयुतं’ फणिना शेषेण घृतनिर्मितं लेख्यम् ।

दिक्षु नारसिंह, विदिक्षु वाराहं लिखेत् । नारसिंहस्य रति, कपेति । क-ष-योगे चः, ततो रेफ, ततः ‘अनुग्रह’ ओकारः, ‘इन्दु.’ अनुस्वारः ‘नाट्’ अनुस्वारानन्तरो रवविशिष्टां कांस्य-चरमध्वनिनिभ., ततः ‘शक्तिः’ मन्त्र-सामर्थ्यम् - आतिशब्दात् ब्रह्म शान्ताख्य, क्षीमिति रूपम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अस्य स्वातन्त्र्यमाह, य इति । ‘ग्रह-कर्मणि’ भूनातिविमोक्षणे, ‘भारण-कर्मणि’-शत्रु-क्षयादौ । अस्य ऋष्यादि यथा,—

“ऋषिरतिश्च गायत्री च्छन्दः श्रीनृहरिः प्रभु
 देवता दीर्घयुग्-बीजेनैवाङ्ग कल्पयेत् सुधीः ।
 ध्यान सर्वस्य देवस्यैकलक्षं प्रजपेन्मनुम् ।
 तद्दशाशं हुते सम्यक् घृताक्तैः पायसैः शुभैः ।
 अर्चा-होमादिकं सर्वमस्य पूर्ववदाचरेत् ।
 मन्त्रराजवदेवास्य प्रयोगानपि साधयेत् ।
 हृल्लेखा-सम्पुटं केचित् सङ्घिरन्ते मनुन्त्विमम्” ॥ इति ।

अन्त्यार्घींश-युतो विन्दु-नादैर्वीजश्च सौकरम् ॥७३॥

हुङ्कारश्चात्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरिता ।

तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥७४॥

रुद्रेण संयुता वह्निर्मेधासर-विभूषिता ।

वाराहमन्त्रमुद्धरति. अन्य इति । 'अन्य.' केवलमाहकार-
णान्त्यो हकारः 'अर्घींश' उकारः तेन युतः, 'विन्दु-नादैः'
विन्दु-नाट-शक्त्यादिभिरपि युतः । 'सौकर' सूकरस्येद वन्मा-
त्मकम् ॥ ७३ ॥

दशाक्षर-राममन्त्र-वीजमाह. हुङ्कारश्चात्र रामस्येति ।
रामस्य दशाक्षरस्य 'हुङ्कार' ङस्वोकार-विन्दुसहित हकारं
वीजं जानीयात् । तश्चात्र वाराहवीज-समोपे लिखेत् ।
दशाक्षरो यथा,—

“जानकीवल्लभायाय भवेत् पावक-वल्लभा ।

हुमादिरेष कथितो राममन्त्रो दशाक्षरः” ॥ इति ।

मालामन्त्रोऽधुनेरितेति । रामस्य इत्येव । अधुना रामस्य
मालामन्त्रः ईरिता. लुट्, अद्यतनेऽपि ह्यन्तस्य । ईरिपते
कथयिष्यते ।

'तारः' प्रणव. 'नति' नमः शब्द 'निद्राया' भकारात् परा
'स्मृति' गकार । प्रणव-कलासु प्रायेणैतानि नामानि । अत्र
स्वरानुक्तौ प्रथमत्वादकारो बोद्धव्यः । 'मेदो धत्तु' वकार
'कामिका' तकार, सा 'रुद्रेण' एकारेण एकादशत्वात्, 'सयुता'
सहिता, तेन धौ नमो भगवते इति सिद्धम् ।

'वह्नि' रेफ 'मेधा' घकार, सा 'असरविभूषिता' असर-
उकार, तेन 'विभूषिता' शोभमाना; तेन रघु इति सिद्धम् ।

कामिका कामिका-रुद्र-युक्ताद्योऽथ स्थिरा स ष ।
 तापिनी दीर्घयुक्ता श्रुनिलोऽनन्तगोऽनलः ॥७८॥
 नारायणात्मकः कालः प्राणोऽस्त्री विद्यया युतम् ।
 पीता रतिर्यथा लान्तो योन्या युक्तोऽन्ततो नतिः ८०
 सप्तचत्वारिंशद्गुणो गुणान्तः सगुणः स्वयम् ।
 राज्याभिपिज्ञास्य तस्य रासस्थीलक्रमाग्निखेत् ॥८१॥

घकारः, तन्म्यान्तो ढकारः 'धान्त' ञकार, स 'सानन्तः'
 पन्न्तेन प्राकारेण सहितः 'दीर्घस्वरेण' आकारेण युतः
 'दाय' यकार, सूत्रेण इकारेण युत 'विप' मकार 'कामिका'
 तकार, पुनः सैव 'रुद्रेण' एकारेण युक्ता, 'अद्यो अद्य' धनन्तर
 'स्थिरा' जकार, ततः म', सकारात् पर षकार ; तेन मधुर-
 प्रमद्यप्रदनायामित तेजसे इति सिद्धम् ।

नत्र सन्धिर्न कार्यः । 'तापिनी' वकार 'दीर्घयुक्ता 'भू'
 लकारः, 'शनिल' यकार, तेन बलायेति । 'अनन्तग'
 आकारगः 'अनल' र्फ, 'नारायण' आकारः, तटात्मक
 'काल' मकार, 'प्राण' यकार, तेन रामायेति सिद्धम् ।
 'अश्व' वकार 'विद्यया' इकारेण 'युतं' मरित 'पीता' पकार,
 'रति' णकार, तेन 'युता' सयुता, 'लान्तो' वकार 'योन्या'
 एकारेण युक्त, तेन विण्ये इति सिद्धम् । 'अन्ततो' अन्ते
 'नति' नन शब्दः ॥७४॥७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०॥

एव सप्तचत्वारिंशत् 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्'
 स्वय मगुणोऽपि भक्तानां 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्' इति शब्दत्वात् ।
 अथवा, 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्' वीजत्रयादिः ।
 तदुक्तम्,—

"तारकं कामवीजैश्च सम्पुटं प्रजपेदमुम् ।
 शिरस्थाननवक्त्रे च भ्रूमध्ये सिद्धयेऽपि च ॥
 श्रोत्रयोर्घ्राणयोश्चैव गण्डयो रोष्ठयोरपि ।
 दन्तयोरस्यदेशे च दोः-पत्-सम्यग्रकेषु च ॥
 कण्ठे हृदि स्तनद्वन्द्वे पार्श्वयोः पृष्ठदेशतः ।
 जठरे चाप्यधिष्ठाने गुह्ये वर्णान् प्रविन्द्यसेत् ।
 सप्त पट् सप्तदश पङ् रुद्रमङ्गैः पङ्कजम् ॥
 उन्निद्र-नीलकमलामलकान्ति-मञ्ज-
 चापासि-व्राण-करमखुज-पत्रनेत्रम् ।
 पौतास्वरं स्मितसुधा मधुर सुरारि
 सच्चिन्त्येन्निथिलराज-सुता-सहायम् ॥
 जपेद् द्वादश-लक्षञ्च ध्यात्वैवं विजितेन्द्रियः ।
 विल्वैः फलैः प्रसूनैश्च पत्रैस्त्रिमधुर-सुतैः ॥
 मधुरत्रय-युक्तेन पयोऽन्नेन सिताम्बुजैः ।
 होमं दशांशतः कुर्यात् तथा सर्वत्र तर्पणम् ॥
 प्राक् प्रोक्ते पूजयेत् पीठे पूज्याञ्च वाद्यदेवताम् ।
 प्रथमाङ्गा रतिः प्रोक्ता सप्तमी ज्या समीरिता ॥
 लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च हनूमता ।
 सुग्रीव पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठ उक्तो विभीषण ॥
 अङ्गदः सप्तमः प्रोक्तो नीलोऽष्टम उदाहृतः ।
 नारदश्च वशिष्ठश्च वामदेवस्तृतीयकः ॥
 जावालो गौतमश्चापि भरहाजोऽथ कश्यपः ।
 वाल्मीकिश्चाष्टमः प्रोक्तो लक्ष्मीश्चाथ सरस्वती ॥
 रति प्रीति, कौर्त्ति-कान्ती तुष्टिः पुष्टिरिमाः क्रमात् ।
 सृष्टिर्जयन्त विजयी सिद्धार्थः कार्य-साधकः ॥
 अशोकश्चैव सर्वम्या श्रीवत्सथ गदा तथा ।

इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमृषि-सिवितम् ।
 सेवकानां मोक्षकरमायुरारोग्य-वर्धनम् ॥ ८२ ॥
 अप्रतिष्ठां पुत्रदञ्च बहुना विप्रनेन वै ।
 प्राप्नुवन्ति क्षणात् सम्यगत्र धर्मादिकानपि ॥ ८३ ॥
 ब्रह्म रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम् ।
 एवं यन्त्रं समाख्यातं न देयं प्राकृते जने ॥ इति ॥ ८४ ॥

पाञ्चजन्यः कौस्तुभाख्यो वनमाला च दक्षिणे ॥

उत्तरे चक्र पद्मे च शार्ङ्गं वाण सखप्लवम् ।

पश्चिमे धर्मं गरुड-धर्मपाल सुमन्यकान् ॥

इत्युक्तक्रमादेकैकस्मिन् षट् षट् अक्ष्यं पश्यति क्रमेण नम्यो-
 हारोऽन्यत्राप्युक्तः ।

श्रीं नमो भगवते म्रूयाच्चतुर्था रघुनन्दनम

रत्नं पितृशठेति मधुरादि ममीपयेत् ॥

प्रमत्तं धटनायेति पद्यादमित तेजसे ।

यलाय पद्याद्रामाय विष्णवे तदनन्तरम् ॥

प्रणवादि नमोऽन्तोऽय मालामनुरुटीरित ॥ ८१ ॥

‘सर्वात्मकम्’ श्रेणीयमय ‘प्रागुक्तं’ पूर्वाचार्यैरुक्तम्. ‘प्रनेन’
 उक्तेन, ‘धर्मादिकान्’ धर्मार्थं काम मोक्षान्, धर्मं ज्ञान
 वैराग्यैश्वर्याणि वा, ‘अपि शब्दात्’ अपिस्मादि सिद्धिरपि
 ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

‘इश्वरेण’ सर्वशक्तिमतापि उपदेशं विना ‘दुर्गमम्’ अग-
 म्यम् । इति शब्दो यन्त्राभिधान-समाप्तौ ॥ ८४ ॥

भूतादिकं शोधयेद् द्वारपूजां
 कृत्वा पद्माद्यासनस्थः प्रसन्नः ।
 अर्चाविधावस्य पीठाधरोद्धं
 पाश्र्वाच्चिनं मध्यपद्माच्चिनञ्च ॥ ८५ ॥

भूतादिकमिति । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि पञ्च ; आदि
 शब्दात्सहस्रद्वारादि, तत् 'शोधयेत्' आत्मनि विनापयेत्
 भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठाया मातृकान्यामस्य चोपलक्षणम् ; भूत
 शुद्धिप्राणप्रतिष्ठे मातृकान्यामस्य कुर्यादित्यर्थः । तत् करण
 प्रकारस्तु,—

भूतशुद्धिं तत कुर्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ।
 पादादिजानुपर्यन्तं चतुरस्रं सवच्चकम् ॥
 नयुत पीतवर्णञ्च भुवः स्यान् विचिन्तयेत् ।
 जानो रानाभि चन्द्रार्हनिभ रामेण लाञ्छितम् ॥
 शुक्लवर्णं स्ववीजेन युतं ध्यायेत्पदां स्थलम् ।
 नाभित कण्ठपर्यन्तं त्रिकोणं रक्तवर्णकम् ॥
 स्ववीजेन युतं ०००० वङ्गेभू मण्डलम् ॥
 कण्ठाद् भ्रूमध्यपर्यन्तं कृत्वा वायोभू मण्डलम् ॥
 षट् कोणं विन्दुभिः पद्भिर्युतं वीजेन निरुत्तयेत् ।
 भ्रूमध्याद् ब्रह्म रश्म्यान्तं यत्तुल्यं ध्वजं लाञ्छितम् ॥
 धस्रवर्णं स्ववीजेन युतं ध्यायेन्नभस्तलम् ।
 एव ध्यात्वा पुनस्तानि भूतानि प्रविनापयेत् ॥
 पृथीमस्य, च ता वशी यश्चि वायो समोऽणम ।
 प्रविनाप्य तथावाग्दृष्ट्यानाम' प्रकृतौ तत ॥
 अथ व्रतद्वारा ता मायागति पराकर्मा ।

इत्थं समस्तदेहादि-प्रपञ्च परमात्मनि ॥
 प्रविनाप्य पर ब्रह्मरूपस्तिष्ठेत् कियत् क्षणम् ।
 पुनरुत्पादयेद्देहं पवित्रं परमात्मनः ॥
 शब्दब्रह्मात्मिका जाता प्रकृतिः परमात्मनः ।
 भजायत जगन्मातुराकाशं ० ० ० ० ० ।
 नभसोऽभिन्न ० ० ० ० ।
 समीरणाद्भूद्वह्निर्वह्नेरापस्ततः ० ० ० ।
 स्वीयमेभ्योऽपि भूतभ्यस्तेजो रूप कलेवरम् ।
 देवताराधने योग्यमुत्पन्नमिति भावयेत् ।
 तस्मिन् देहे परात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ।
 समस्त-देवतारूप सर्वमन्त्रमयं शुभम् ।
 आत्मरूपेण देहे स्वे वीजभावेन तिष्ठति ।
 इत्येवा भावना सुख्या भूतशुद्धिरितीरिता ॥
 अथवान्य-प्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।
 धर्मकन्द-समुद्भूतं जानता न सुशोभनम् ।
 ऐश्वर्यादृदलक्षैव परं वैराग्यं कार्णिकम् ।
 स्वीयद्वत् कमलं ध्यायेत् प्रणवेन विकाशितम् ।
 कृत्वा तत्कार्णिकामस्यं प्रदीपकलिकाकृतिम् ।
 सुपुम्णा वर्त्मना तच्च परमात्मानं योजयेत् ।
 योगयुक्तेन विधिना सोऽहं मन्त्रेण साधक ।
 तत्रैव सर्वतत्त्वानि विलीनानि विचिन्तयेत् ।
 पुरुषात् ततः पापमनादिभव सञ्चितम् ।
 ब्रह्महत्या शिरस्कच्च स्वर्णस्त्रियं भुजद्वयम् ।
 सुरापानद्वदा युक्तं गुरुतल्प कटिद्वयम् ।
 तत्सयोगि-पदद्वन्द्वमङ्ग-प्रत्यङ्ग-पातकम् ।
 उपपातकं रोमाणं रक्त-श्मश्रु-विलोचनम् ।

खड्ग-चर्म-धरं कृष्णं कुक्षी दक्षिणतः स्मरेत् ।
 ततः संशोधयेद्देहं पूरकादि-क्रमेण वै ।
 विधाय प्राणसरोधं वायुवीजेन वायुना ।
 वल्लिवीजेन तेनैव सन्दहेत् सकलां तनुम् ।
 भस्म तद्घ्राणमार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ।
 ततो वमिति वीजेन प्लावयेत् सकलां तनुम् ।
 सञ्जाते निर्मले देहे देवतोपासन-क्षमे ।
 आत्मजीवादि-तत्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ।
 आत्मानं हृदयाभोजमानयेत् परमात्मनः ।
 हसमन्त्रेण विधिवदेवावश्यं विधीयते ।
 भूतशुद्धि-विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
 विपरीत फलं दद्याद्भक्त्या पूजनं यथा ।
 भूतशुद्धि विधावेत्यं ततो वै स्यापयेदसून् ।
 पाशाङ्गशेन पुटितां शक्तिमादौ समुच्चरेत् ।
 यकारादि सकारान्तान् विन्दु-मस्तक-लाञ्छितान् ।
 तदन्त उच्चरेत् प्राञ्जो व्योममर्चन्दु-संयुतम् ।
 ततो हस परात्मानौ ततोऽसुष्य, पदं वदेत् ।
 प्राणा इति वदेत् पद्यादिह प्राणास्ततः परम् ।
 असुष्य जीव इह तु स्थितोऽसुष्य पद ततः ।
 सर्वेन्द्रियाण्यसुष्यान्तो वाङ्मनसचक्षुरन्ततः ।
 त्र्यंश-त्राण-पदे प्राणा इहागत्य सुप्तं चिरम् ।
 तिष्ठन्त्वग्निवधूः पूर्वं प्रत्यसुष्यपद बुधः ।
 पाशाद्यानि प्रयोञ्जेव प्राणमन्त्र ममुच्चरेत् ।
 ब्रह्मपिरस्यच्छन्दस्तु विराट् प्राणस्तु देवता ।
 प्रणवोऽग्निवधूर्वीजं शक्तिरुता मनीषिभिः ।
 गिरो-वदनं हृद्गुह्य-पादं पृष्ठादि विन्यसेत् ।

अक्षरंति पदस्थाने साधनाय समुद्धरेत् ।

तिर्निर्धत्तु साधन-संश्रयं तत्रा गन्तव्यं तारणी ।

एत प्राण प्रतिपत्त्या प्रकारः परिकीर्तितः ।

एष प्राणः, इी भाषा, ज्ञान् अद्युगः । सातकान्यासो
यथा कथादिपत्रैः ।

अदिर्घात्ता सन्दिष्टो गायत्री अन्त ईरितम् ।

सरस्वती समान्याता देवता देशिकोत्तमैः ।

अधीव-इत्य दीर्घान्तर्गतैः पद्वर्गकैः क्रमात् ।

पदाङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिकैः ॥

पदाङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिकैः ॥

भास्वश्रीनि-निदह चन्द्र शकलामापीन-तुलस्तनीम् ।

मुद्रामक्षगुणं सधाप्य कालेन विद्यासु चस्ताम्बुजै-

र्विभ्राणां विशदप्रभां दिनयना पाग्देवतां सश्रये ॥

ललाट-मुखं हृत्ताम्रं श्रुति घ्राणेषु मण्डयोः ।

श्रोत्र-दन्तोत्तमाङ्गास्ये दोः-पत्-सन्ध्यपकेषु च ।

पार्श्वतः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।

कङ्कालसे च हृत्पुर्वं पाणी पादयुगे ततः ।

जठराननयोर्न्यस्येन्नाटकार्णान् यथाक्रममात् ॥ इति ॥

द्वारपूजा कृत्वेति । सा यथा,—

देशिको विधियत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाङ्गिकाः क्रियाः ।

यायादल्लहृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥

आचम्य विधिवत्तत्र सामान्यार्थं विधाय च ।

द्वारमस्तारमुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजा समाचरेत् ॥

ऊर्ध्वोद्भ्रमरके विघ्नं महालक्ष्मीः सरस्वती ।

ततो दक्षिण-शाखाया विघ्नक्षेत्र-समन्वितः ॥

तयोः पार्श्वगते गङ्गा-यमुने पुष्पवारिभिः ।

खड्ग चर्म-धरं कृष्णं कुक्षौ दक्षिणतः स्मरेत् ।
 ततः संशोधयेद्देहं पूरकादि-क्रमेण वै ।
 विधाय प्राणसंरोधं वायुबीजेन वायुना ।
 वज्रबीजेन तेनैव सन्दहेत् सकलां तनुम् ।
 भस्म तद्ग्राणमार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ।
 ततो वमिति बीजेन प्लावयेत् सकलां तनुम् ।
 सञ्जाते निर्मले देहे देवतोपासन-क्षमे ।
 आत्मजोवादि-तत्वानि स्वस्थानं प्रापयेत्ततः ।
 आत्मानं हृदयाभोजमानयेत् परमात्मनः ।
 हंसमन्त्रेण विधिवदेवावश्यं विधीयते ।
 भूतशुद्धि-विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
 विपरीतं फलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ।
 भूतशुद्धिं विधायेत्यं ततो वै स्थापयेदसूनु ।
 पाशाङ्गशेन पुटितां शक्तिमादौ समुद्धरेत् ।
 यकारादि-सकारान्तान् विन्दु-सस्तक-लाञ्छितान् ।
 तदन्त उद्धरेत् प्राज्ञो व्योमसर्जन्दु-संयुतम् ।
 ततो हंस-परात्मानौ ततोऽमुष्य पदं वदेत् ।
 प्राणा इति वदेत् पञ्चादिह प्राणास्ततः परम् ।
 अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्य पदं ततः ।
 सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।
 श्रोत्र-घ्राण-पदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
 तिष्ठन्वग्निबधू पूर्वं प्रत्यमुष्यपदं बुधः ।
 पाशाद्यानि प्रयोज्येव प्राणमन्त्रं समुद्धरेत् ।
 ब्रह्मपिरस्यच्छन्दस्तु विराट् प्राणस्तु देवता ।
 प्रणवोऽग्निर्वधुर्वीजं शक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।
 शिरो-वदन-हृद्गुह्य-पाद-पृष्ठादि विन्यसेत् ।

प्रसुष्येति पदस्थाने साध्यनाम समुच्चरेत् ।
 त्रिर्जपेत् साध्य-सस्पर्शं कृत्वा मन्त्रमदारधीः ।
 एष प्राण-प्रतिष्ठायाः प्रकारः परिकीर्तितः ।

षां पाशः, झीं माया, क्रोम् अद्भुशः । मातृकान्यासी
 यथा ऋत्यादिपूर्वः ।

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री ऋन्द ईरितम् ।
 सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमैः ।
 अक्षीव-ऋस्व-दीर्घान्तर्गतैः पङ्क्त्वर्गकैः क्रमात् ।
 पङ्क्तानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिकैः ॥
 पञ्चाशत्त्रिपिभिर्विभक्त-सुख-दोः-पन्नाध्य-वक्षस्वलां
 भास्वन्मौलि-निवड-चन्द्र-शकलामापीन-तुङ्गस्तनीम् ।
 सुद्रामचगुणं सुधाव्य-कलशं विद्यास्र हस्ताम्बुजै-
 र्विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतां संश्रये ॥
 ललाट-सुख-हृत्ताचि-त्रुति घ्राणेषु मण्डयोः ।
 श्रोत्र-दन्तोत्तमाङ्गास्ये दोः-पत्-सन्ध्यप्रकेषु च ।
 पार्श्वतः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽसके ।
 ककुब्दस्ये च हृत्पूर्वं पाणौ पादयुगे ततः ।
 जठराननयोर्न्यस्येन्मातृकार्णान् यथाक्रमात् ॥ इति ॥

द्वारपूजां कृत्वेति । सा यथा,—

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाङ्गिका. क्रियाः ।
 यायादलङ्घतो मीनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥
 आचम्य विधिवत्तत् सामान्यार्घ्यं विधाय च ।
 द्वारमस्ताम्बुभिः प्रोक्ष्य द्वारपूजा समाचरेत् ॥
 ऊर्ध्वोऽङ्गुलैः क्विन्नं महालक्ष्मीः सरस्वती ।
 ततो दक्षिण-शाखायां विष्णुघोष-समन्वितः ॥
 तयोः पार्श्वगतं गङ्गा-यमुने पुष्पवारिभिः ।

दृत्वा सृष्टु-श्लक्षा-सतृलिकायां
 रत्नासने देशिकसामर्थ्यित्वा ।
 शक्तिज्ञाधाराख्यकां कूर्म-नागौ
 पृथिव्यज्जे स्वासनाभः प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

देहप्राप्त्यर्थेऽस्य प्रतिहारमिति क्रमात्" ॥ इति ॥

पञ्चामनस्य इति । पञ्चामनन्त्—

"नामोत्तरपरि दक्षिणन्त् उरण मण्याण्य नामंतया
 गायंत्रपरि परिभेन विभिना धृत्वा कगाभ्या इत्यम् ।
 चन्द्रो हृदये निभाय निरुक्त नामागमानोक्तयेत
 पतदाभि विगत कारि यमिनं पञ्चामन प्रोच्यते" ॥ इति
 चाष्टिश्रुतान् स्मृतिशास्त्रिः । पञ्चाभिषो तु तन्निरोहार्थं
 सद्रुद्रश्चान्दस्याभ्या न जनेयम् । सादो दारपुत्रां चारा
 पञ्चामने उच्यते । प्रसन्नचित्तो भुजगवादिर्कं कुर्यादिति
 श्रुत्वा ।

अर्थात् इति । 'पञ्च' इत्यस्य 'पञ्चाभिषो' इति अर्थः ।
 चन्द्रो हृदये निभाय निरुक्त नामागमानोक्तयेत
 पतदाभि विगत कारि यमिनं पञ्चामन प्रोच्यते" ॥ इति
 चाष्टिश्रुतान् स्मृतिशास्त्रिः ।

सुदुर्लभं चैव सृष्टु-श्लक्षा-सतृलिकायां रत्नासने
 देशिकसामर्थ्यित्वा शक्तिज्ञाधाराख्यकां कूर्म-नागौ
 पृथिव्यज्जे स्वासनाभः प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

विघ्नं दुर्गां चैतपालञ्च वाणी
 बीजादिकांद्याग्नि-देशादिकांश्च ।
 पीठस्याङ्घ्रिष्वेपु धर्मादिकांश्च
 नज्पूर्वां-स्तांस्तस्य दिक्ष्वर्चयेच्च ॥ ८७ ॥

'नाग' श्रेयः, तौ च पृथिवीलक्षणे च 'शले' कमले एताः स्वास-
 नस्य देवताः, स्वामनस्य अधः, प्रकल्प्य । तदुक्तम्,—

"आधारशक्तिं प्रजयेत् पद्मजद्वयधारिणीम् ।
 सूर्ध्वं तस्याः समासीनं कूर्मं नीलाभमर्चयेत् ।
 ऊर्ध्वं प्रपन्नं शिलामीनमनन्तं कुन्दं ससिभम् ।
 यजेत्शङ्करं नूर्ध्वं धारयन्तं पद्मश्वराम् ।
 तमालं श्यामलां तस्मिन् नीलेन्दोवर-धारिणीम् ।
 अभ्यर्चयेत्सुमतीं स्फुरत्लागर-मेखलाम् ।

तस्या रत्नमयं द्वीपं तस्मिन् मणिमण्डपम्" ॥ इति ।

एवं मण्डपान्तं पूजयित्वा मण्डपं प्रविशेत् । द्वारे वि-
 विघ्नाय नमः, दुर्गाय नमः, च चैतपालाय नमः, वा वाग्दे-
 वीयै नमः, इति बीजादिकान् यथास्थानमभ्यर्च्य 'अग्नि-देशादि-
 कान्' धर्मादीन् : तदुक्तम्,—

"यजेत् कल्पतरुं स्तम्भान् साधकाभीष्टसिद्धिदान् ।
 अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिका मण्डलोच्चलाम् ।
 पश्चादभ्यर्चयेत्तस्या पीठधर्मादिभिः पुनः ।
 रक्तश्यामहरिदिन्द्रनीलाभान् पादरूपिणः ।
 हृषिकेशरिभूतेभरूपान् धर्मादिकान् यजेत् ।
 गात्रेषु पूजयेत्तास्तु नज्पूर्वकाननुक्रमात् ।
 आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाद्याम्बुजं यजेत्" ॥ इति ।

मध्ये क्रमादर्क-विध्वग्नि-तेजां-
स्युपर्युपर्युत्तमैरर्चितानि ।

रजः सत्त्वं तम एतानि वृत्त-
त्वं वीजाद्यं क्रमाज्ञावयेच्च ॥ ८८ ॥

आशा-व्याशास्वप्यथात्मानमन्तः

आत्मानञ्च परमात्मानमन्तः ।

ज्ञानात्मानञ्चार्चयेत्तस्य दिक्षु

माया-विद्ये ये कला पारतत्वे ॥ ८९ ॥

‘अद्भिषु’ पादेषु ‘नञ्पूर्वान्’ धर्मादिकान् ‘तस्य’ पीठं
‘दिक्षु’ पूर्वादिषु ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

मध्ये इति । सूर्येन्द्रग्नयः क्रमेण पूज्याः, यत् ‘वृत्तत्वं’
तत् रजः सत्त्वं तमः एतानि यानि गुणरूपाणि तज्ज्ञातव्या
‘वीजाद्यं’ कलिकारूपं ‘क्रमात्’ अनुक्रमेण ‘भाषयेत्’
पूजयेत् ॥ ८८ ॥

आग्रेति । ‘आगा व्यागासु’ दिक्षु विदिक्षु च अष्टौ पक्ष
पक्षाणि पूजयेदिति शेषः । अथेति । ‘आत्मानं’ लिङ्गम् ‘आत्म-
रात्मानं’ जीवं ‘परमात्मानम्’ देवगरं ‘ज्ञानात्मानं’ ब्रह्म विन्दु-
नाद-गतिगाम्यात्मकान् एतान् ‘अन्तः’ मध्ये अर्चयेत् । माया
विद्या, कला, पारतत्वं’ परमं सत्त्वं, एतानि चत्वारि सत्त्वाणि
दिक्षु पूज्यानि । तदुक्तम्,—

“अनन्द इन्द्र प्रथमं संविद्यात्मनस्त्वरात् ।

सर्वतन्त्रात्मकं पञ्चमस्यर्थां तदन्तस्त्वरात् ॥

सन्धो प्रकृतिः सत्त्वादि विभागस्य देवरात् ॥

सम्पूजयेद्विमलादीश्व शक्ती
रभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च ।

पञ्चाशद्वर्ण-बीजाद्यां कर्णिकां पूजयेत्ततः ॥
कलाभिः पूजयेत् सार्द्धं तस्यां सूर्येन्दुपावकान् ।
प्रणवस्य विभिर्मन्त्रैरद्य सत्त्वादिकान् गुणान् ॥
आत्मानमन्तरात्मान परमात्मानमर्घयेत् ।

ज्ञानात्मानञ्च विधिवत् पीठं मन्त्रावसानिकम् ॥ इति ।

तत्त्वपूजायां, मा मायातत्त्वाय नमः, वि विद्यातत्त्वाय नमः,
कं कलातत्त्वाय नमः, पं परतत्त्वाय नमः इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

विमलादीयेति । 'विमला' उत्कर्षिणी ज्ञानक्रियायोगेति
शक्तयः,

“प्रक्षी सत्या यथेशानानुग्रहा नवमी मता” ।

इत्यासनस्थानसुक्तम् ।

“पीठशक्ति-केशरेपु मध्ये च मवराभया” ।

इति पीठमन्त्रो नारायणीये उक्तः ।

देवमावाहयेद्येति, मूलमन्त्रेण आहूतो भव इत्याद्युक्ता-
पाहनादिमुद्राः प्रदर्शयेत् । ता यथा,—

“आवाहनाटिका मुद्रा नव साधारणी मता” ।

तथा षडङ्गमुद्राय सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥

उस्ताभ्यामञ्जलि बह्नागमिजा मूलपर्वणी ।

अङ्गुली निक्षिपेत् मेय मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥ १ ॥

अधोमुखो त्विय चेत्यात् स्थापनी मुद्रिया स्मृता ॥ २ ॥

उच्छ्रिताङ्गु मण्योरु सयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥

अन्तः प्रवेगिताङ्गु हा मीव सरोधिनी मता ॥ ४ ॥

अङ्गव्यूहानि जलाद्यैश्च पूज्य

धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ६० ॥

उत्तानमुष्टि-युगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥

देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥

सव्यहस्ताकृता मुष्टिदौर्घाधो-मुखतर्जनी ।

अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥

अन्योऽन्याभिसुखास्त्रिष्ट-कनिष्ठानामिका पुनः ।

तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।

अमृतीकरणं कुर्यात् तथा साधक-सत्तमः ॥ ८ ॥

अन्योऽन्य-ग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारित-पराङ्गुली ।

महामुद्रेयमाख्याता परमीकरणे बुधैः ।

प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वान-कर्मणि ॥ ९ ॥ इति ।

अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलाद्यैः' उदकदानाद्यैः पाद्यादिभिः सम्पूज्येत्यर्थः । अङ्गव्यूहानिलजाद्यैरिति पाठे, अङ्गव्यूहैः 'अनिलजाद्यैः' हनुमदाद्यैश्च साकं देवं पूज्येत्यन्वयः । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्तः पाठः । 'नलाद्यैः' नीलाद्यैः षोडशभिः सहेत्यर्थः । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिषु कोणेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमग्रे दिशास्त्रसम्" इति ।

अङ्गमुद्रा यथा—

“अङ्गन्यासस्य या मुद्रास्तासां लक्षणमुच्यते ।

अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा भवेन्मुद्रा हृदये गिरस्यपि ।

अर्धोङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करहन्ताङ्गुलयो यर्माणि स्युः ॥

नाराचमुष्ट्युद्धृत बाह्ययुग्मकाङ्गुष्ठ-तर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।

विश्वग्निपित्तः काथितास्तमुद्रा यत्राक्षिणी तर्जनिमध्यमे स्तु ।

वशिष्टाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैः
 आराधयेद्वाघवं चन्द्रनाद्यैः ।
 मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य
 तस्मै जपादींश्च समर्थं सम्यक् ॥ ६१ ॥

नैत्रत्रय तत्र भवेदनामा षडङ्गमुद्राः कथिता यथावत्" ॥ इति ।

धृष्ट्यादिकौरिति । सृष्ट्यादीनन्वै पठन्ति । तथा हि,—

पूजयेद्दक्षिणे पीठे नूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
 त्रीं सीतायै दिग्गन्तेन सीतां पार्श्वं गतां यजेत् ॥
 अग्रे पार्श्वं हृद्ये शार्ङ्ग-शरानङ्गानि तद्वहिः ।
 हनूमन्तं ससुग्रीव भरतं सविभीषणम् ।
 लक्ष्मणाङ्कट-शत्रुघ्नान् जाम्बवन्तं दलेष्विमान् ।
 वाचयन्त हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥
 यजेत्तरत शत्रुघ्नी पार्श्वयोर्धृतचामरी ।
 धृतातपत्र हस्ताभ्या लक्ष्मण पश्चिमे यजेत् ॥
 सृष्टि जयन्तं विजय सुगङ्ग राष्ट्र वर्द्धनम् ।
 अक्रोप धर्मपालार्यं सुमन्त्रश्च दलाग्रतः ॥
 सर्वाभरण-सम्पन्नास्त्रीकेशानर्चयेत्ततः ।

तदस्त्वानि ततो वाद्ये वज्रादीनि च पूजयेत्" ॥ इति । ६०

वशिष्टाद्यैरिति । वशिष्ठ वामदेव-जावाल गोतम-भरद्वाज-

कौशिक वाल्मीकि नारद-सनक सनन्दन सनातन सनत्कुमारान्
 द्वादश कामण्डलुधरान् सर्वान् मन्त्रमुञ्जरतो सुनीन् द्वादशार्जे
 अर्चयेत् पूर्वदिक्-क्रमेण च तत्परान् । नीलमुख्यैरिति ।
 नील-सुपेण-मैन्द्र-शरभ द्विपिद धनद-गवाक्ष-किरीट-कुण्डल-
 श्रीवत्स कौस्तुभ-शङ्ख-चक्र गदा-पद्मानि षोडशार्जे अर्चयेत्

अङ्गव्यूहानि जलाद्यैश्च पूज्य
धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदसैः ॥ ६० ॥

उत्तानमुष्टि-युगला सम्मुखीकरणी मता ॥ ५ ॥

देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥

सव्यहस्ताकृता मुष्टिदोर्घाधो-मुखतर्जनी ।

अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥

अन्योऽन्याभिमुखाङ्घ्रिष्ट-कनिष्ठानामिका पुनः ।

तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।

अमृतीकरणं कुर्यात् तथा साधक-सत्तमः ॥ ८ ॥

अन्योऽन्य-ग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारित-पराङ्गुली ।

महामुद्रेयमाख्याता परमीकरणे बुधैः ।

प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताज्ञान-कर्मणि ॥ ९ ॥ इति ।

अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलाद्यै'

उदकदानाद्यैः पाद्यादिभिः सम्पूज्येत्यर्थः । अङ्गव्यूहानिलजाद्यै-

रिति पाठे, अङ्गव्यूहैः 'अनिलजाद्यैः' हनुमदाद्यैश्च साकं देवं

पूज्येत्यन्वयः । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्तः पाठः । 'नलाद्यैः'

नीलाद्यैः षोडशभिः सहेत्यर्थः । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिपु

कोणेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमये दिशास्त्रम्" इति ।

अङ्गमुद्रा यथा—

"अङ्गन्यामस्य या मुद्रास्तामां लक्षणमुच्यते ।

अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्ताग्रास्ता भवेन्मुद्रा हृदये गिरम्यपि ।

अर्धोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां करदन्वाङ्गुलयो यर्माणेभ्यः ॥

नाराचमुष्ट्यङ्गुष्ठं वाद्युग्मकाङ्गुष्ठं तर्जन्युदितो धनिम् ।

त्रिभ्रिन्दिप्रदं कश्चितास्त्रमुद्रा यथाचिन्ता तर्जनिमध्यां स्तु ।

वशिष्टाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैः
 आराधयेद्वाघवं चन्दनाद्यैः ।
 मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य
 तस्मै जपादींश्च समर्प्य सम्यक् ॥ ६१ ॥

नेत्रत्रयं तत्र भवेदनामा षडङ्गमुद्राः कथिता यथावत्” ॥ इति ।

धृष्ट्यादिकौरिति । सृष्ट्यादीनन्ते पठन्ति । तथा हि,—

पूजयेद्द्वैष्णवे पीठे नूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।

त्र्यो सीतायै दिगन्तेन सीता पार्श्वगता यजेत् ॥

अग्ने पार्श्वहये शार्ङ्ग-शरानङ्गानि तद्वहि ।

हनूमन्तं ससुग्रीव भरत सविभीषणम् ।

लक्ष्मणाङ्गद-शत्रुघ्नान् जाम्बवन्तं दलेष्विमान् ।

वाचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥

यजिज्ञरत शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरी ।

धृतातपत्र हस्ताभ्या लक्ष्मण पश्चिमे यजेत् ॥

सृष्टि जयन्त विजयं सुराष्ट्र राष्ट्र वर्द्धनम् ।

अकोप धर्मपालाख्यं सुमन्त्रश्च दलाग्रतः ॥

सर्वाभरण-सम्पन्नाहोकेशानर्चयेत्ततः ।

तदस्त्वानि ततो वाष्ट्रे वज्रादीनि च पूजयेत्” ॥ इति । ६०

वशिष्टायैरिति । वशिष्ठ वामदेव-जावाल गीतम भरद्वाज-

कौशिक वाल्मीकि गारद-सनका सनन्दन सनातन-सनत्कुमारान्

द्वादश कमण्डलुधरान् सर्वान् मन्त्रमुञ्जरतो सुनीन् द्वादशाले

अर्चयेत् पूर्वदिक् क्रमेण च तत्परान् । नीलमुख्यैरिति ।

नील-सुषेण-मैन्द-शरभ द्विषिद धनद-गवाक्ष-किरीट-कुण्डल-

श्रीवत्स कौस्तुभ शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मानि षोडशाले अर्चयेत्

एवम्भूतं जगदाधारभूतं
 रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
 गदादि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
 स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ६२ ॥
 विष्वक्व्यापी राघवोऽथो तदानीम्
 अन्तर्दधे शङ्ख-चक्रे गदाब्जे ।
 धृत्वा रमासहितः सावृतश्च
 समपलजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ६३ ॥
 तद्गता ये लब्धकामांश्च भुङ्क्ता
 तथा पटं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिकक्रमेण कृताञ्जलीन् । 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः ।
 जपादीनिति । आदिगन्धेन उपचाराः । जपसमर्पणे मन्त्रः ।
 "गुह्याति गुह्य गोप्ता त्वं गृह्याणांघ्रात्कृतं जपम् ।
 मिदिर्भवतु मे देव । त्वत्प्रसादाच्चयि श्रिता " ॥ इति ।
 'मवेत' सर्वघ्नात् व्रमनात् । मर्त्तु इति तु ग्लान् पाठः
 ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

राघवः, अथो तदादानीम्, इति पट-च्छेदः । 'अन्तर्दधे'
 नोऽकाङ्क्षो बभूव, न तु देव-पथे गतः, रामायणस्यैव तदर्थं
 स्वयं ब्राह्मणादे गमनमुच्यते । 'सायन' आश्रयणं परितो
 मन्दिनः । 'समपलजः' समप्रवृत्तः । 'सानुजः' सानुजानां नामि मन्दिनः,
 मन्दिनानां तु 'जपे' मन्दिनः ॥ ६३ ॥

ते तद्गता, ते जगत्सर्वलोकान्, तदाद्यैः काशान् भुङ्क्ता
 परमं पटं यान्ति ।

इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च

ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ।

ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ इति ॥ ६४ ॥ १०

इत्यथर्ववेदे रामपूर्व-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥ २२ ॥

उपनिषत् पाठे फलमाह, इमा इति । हिरुक्तिः समास्यर्था ।

दशावरण पूजा गण-सहितायामुक्ता,—

“पट्कोणे ष्यसा हृत्तिः स्यादङ्गैरग्निः क्रमात् ।

द्वितीयात्मादिकैः प्रोक्ता देवैरष्टाज्जमूलकैः” ॥ इति ।

तथा, आत्मा १ । निवृत्तिः २ । अन्तरात्मा ३ । प्रतिष्ठा ४ ।

परमात्मा ५ । विद्या ६ । ज्ञानात्मा ७ । शान्तिः ८ । इत्या-
दयः ।

“तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्थी वायुपुत्राद्यैः पञ्चान्ते पर्वत क्रमात् ॥

षष्ठ्यायै पञ्चमी हृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठौ द्वादश-पत्रेषु नारदायैर्महर्षिभिः ॥

सप्तमी पाण्डशास्त्रे स्यान्नीलायैः कपिपुङ्गवैः ।

भ्रुवाद्यैरष्टमो ज्ञेया द्वात्रिंशद्वलपञ्चके ॥

इन्द्रायै भ्रूगृहे चाद्यै नवमावरणं भवेत् ।

तदस्त्रैर्वज्रशक्त्यायै दशमावरणं शुभम् ।

दशावरण-पूजिय कर्त्तव्या साधकोत्तमैः” ॥ इति ।

पूजायन्त्रे चैतान्यावरणानि, अस्य धारणयन्त्रादृशं
विशेषः । अत्र हि पट्कोणादि-भूपुरान्ते देवरूपाणि भवन्ति ।
धारणयन्त्रे तु मन्त्रवर्णा इति, आवरणक्रमोऽप्ययमेव श्रुती
द्रष्टव्यः, पाठक्रमादर्थक्रमस्य वलीयस्वात् ।

एवभूतं जगदाधारभूतं
 रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
 गदादि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
 स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ६२ ॥
 विष्वक्व्यापी राघवोऽथो तदानीम्
 अन्तर्दधे शङ्ख-चक्रो गदाब्जो ।
 धृत्वा रमासहितः सावृतश्च
 ससपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ६३ ॥
 तद्भक्ता ये लब्धकामांश्च भुक्त्वा
 तथा पटं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिक्क्रमेण कृताञ्जलीन् । 'चन्दगाद्यैः' सुगन्धिभिः ।
 जपादीनिति । आदिशब्देन उपचाराः । जपममर्पणे मन्त्र-

"गुह्याति गुह्य गोप्ता त्वं गृह्याणांस्मत्कृतं जपम् ।

मिद्धिर्भवतु मे देव । त्वत्प्रसादात्क्षयि स्थिता." ॥ इति ।

'सर्वतः' सर्वस्मात् व्यभ्रनात् । सर्वः इति तु युक्तं पाठ
 ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

राघव, अथो, तदादानीम्, इति पदच्छेद । 'अन्तर्दधे'
 श्रीकाट्टश्री वभ्रुव, न तु देहधर्मा गत, रामायणेऽपि तेनैव
 रूपेण ब्रह्मलोकं गमनमुक्तम् । 'सावृत' आवरणे परिवारे,
 मङ्गल, 'मनपदज' मपदजन वैश्वान्तानिनापि मङ्गल,
 मसदितिनात् 'सर्वलोकी सर्वदर्शी ॥ ६३ ॥

ये मद्भक्ता, ये कामान् लभन्ते, स्वयम् यामान् भुञ्जते
 परमं पटं यान्ति ।

इमा ऋचः सर्वकामार्थदाश्च

ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ।

ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ इति ॥ ६४ ॥ १०

इत्यर्घ्ववेदे रामपूर्व-तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥ २२ ॥

उपनिषत् पाठे फलमाह, इमा इति । द्विरुक्तिः समाख्यर्था ।

दशावरण पूजा गण-सहितायामुक्ता,—

“पट्कोणे ण्यमा हृत्तिः स्यादङ्गैरग्निः क्रमात् ।

द्वितीयात्मादिकैः प्रोक्ता देवैरष्टाजमूलके” ॥ इति ।

तथा. आत्मा १ । निहृत्तिः २ । अन्तरात्मा ३ । प्रतिष्ठा ४ ।

परमात्मा ५ । विद्या ६ । ज्ञानात्मा ७ । शान्तिः ८ । इत्या-
दयः ।

“द्वितीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्थी वायुपुत्रायैः पञ्चान्ते पूर्वत क्रमात् ॥

दृष्ट्याद्यैः पञ्चमी हृत्तिर्द्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी द्वादश-पत्रेषु नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥

सप्तमी पाण्डशास्त्रे स्यान्नीलायैः कपिपुङ्गवैः ।

ध्रुवाद्यैरष्टमो ज्ञेया द्वात्रिंशद्वलपद्मके ॥

इन्द्राद्यैर्भृगुहे चाद्यैः नवमावरण भवेत् ।

तदस्तेर्वज्रगत्याद्यैर्दशमावरण शुभम् ।

दशावरण-पूज्यैः कर्त्तव्या साधकोत्तमैः” ॥ इति ।

पूजायन्त्रे चैतान्यावरणानि, अस्य धारण यन्त्रादर्थं
विशेषः । अत्र हि पट्कोणादि-भूपुरान्ते देवरूपाणि भवन्ति ।

धारण यन्त्रे तु मन्त्रवर्णा इति, आवरणक्रमोऽप्ययमेव श्रुती
द्रष्टव्यः, पाठक्रमादर्धक्रमस्य बलीयस्वात् ।

एवम्भूतं जगदाधारभूतं
 रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
 गदादि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
 स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ६२ ॥
 विष्णुव्यापी राघवोऽथो तदानीम्
 अन्तर्दधे शङ्ख-चक्रे गदाब्जे ।
 धृत्वा रमासहितः साष्टतश्च
 ससपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ६३ ॥
 तद्गता ये लब्धकामांश्च भुक्त्वा
 तथा पटं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिक्क्रमेण कृताञ्जलीन् । 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः ।
 जपादीनिनि । आदिगण्डेन उपचाराः । जपममर्षणे मन्त्रः ।

"गुह्याति गुह्यं गोप्ता त्वं गृह्याणाम्मत्कृतं जपम् ।

मित्रिभवेतु मे देव । त्वत्प्रसादाच्चरिष्यिताः" ॥ इति ।

'सर्वतः' सर्वेभ्यो यश्चिनात् । सर्वा, इति तु यत्त पाठः

॥ ६१ ॥ ६२ ॥

रात्रयः, अथो, तदादनीम, इति पटच्छेदः । 'अन्तर्दधे'
 श्रीकृष्णो वसुधैव कुटुम्बकम्, न मृदंश्चरिष्यतां गतः, राघवायणोऽपि तेषां
 इति अन्तर्दधे मन्त्रमनुत्सवः । 'साष्टतः' आष्टाभिः परिचर्यते
 मन्त्रैः, सप्तदशैः सप्तदशैः परिचर्यमानैर्भाषिण्यैः सचिन्तः,
 मन्त्रैः सप्तदशैः सप्तदशैः परिचर्यमानैर्भाषिण्यैः सचिन्तः ॥ ६३ ॥

ये तद्गताः, ते जगताः लब्धकामाः लब्धकामाः कामान् भुक्त्वा
 पटं परमं यान्ति ।

एदं वै कुरुचेतं देवानां देवयजनं सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मवदनम् । एत हि जन्तोः प्राणिषूत्-
दानसाधेषु रुद्रस्तार्षां ब्रह्म व्याचष्टे, येनामाव-
सृती सत्या सोची भवति । तस्माद्विमुक्तमेव
निषेदेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेषमेवैतद् याज्ञ-
वल्क्यः ॥

प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

एदं प्रार्थितं न शिदेन एतत्यात् कुरुचेतम् । तथा देवाना-
मित्यादि विशेषणप्रथमं उत्तरंऽप्यनूदितम् । देशान्तरं तच्छो-
पाप्समित्याह, तस्मादिति । 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मन्येत'
ज्ञानीत्यात् ।

तस्य मननोपेक्षणा, एदं वा इति । 'इदं' यत्र वयं विच-
राम', तदेव विशेषण-तय-युक्तमविमुक्तमिति मन्येतित्यन्वयः ।
एव एतं सति अविमुक्त निवासफलं भवतीति भावः । नन्व-
स्यान्येभ्यं क्षेत्रेभ्यं यो विशेषः ? अत्राह, अत्र हीति । 'जन्तोः'
प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारक' पडस्तर वीज वा । तस्य
किं फलम् ? अत आह, येनेति । 'असृतीभूत्वा' ब्रह्मीभूय
सोची भवति, सोचोऽस्यास्तीति ; वन्धाद्रहितो भवति ।
कर्त्तव्यमाह, तस्मादिति । निषेधेण चिन्तनादि । देशान्तर-
स्यस्यापि मन्त्रयतीत्यत उक्तं न विमुञ्चेदिति । 'एवमेवैतत्'
भवदुक्तं याज्ञवल्क्येति आह हृद्यतिः ; याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं
स्वीकृतवान् । 'एवमेव भगवन्' इति पाठे, हे भगवन् ! 'एव'

इदं वै कुरुचेतं देवानां देवयजनं सर्वेषां
भृतानां ब्रह्ममदनम् । अत हि जन्तोः प्राणेषूत्-
क्रामनागोषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासाव-
सृती भूत्वा सोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव
निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद् याज्ञ-
वल्क्यः ॥

प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

देवैः प्रार्थितेन शिवेन हतत्वात् कुरुचेतम् । तथा देवाना-
मित्यादि विशेषणद्वयम् उत्तररूप्यनूटितम् । देशान्तरं तदृष्यो-
पाच्यमित्याह, तस्मादिति । 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मन्येते'
जानोयात् ।

तस्य मननोक्षेत्रमाह, इदं वा इति । 'इदं' यच्च वयं विच-
रामः, तदेव विशेषण-त्रय-युक्तमविमुक्तमिति मन्येतेत्यन्वयः ।
एव हते सति अविमुक्त निवासफल भवतीति भावः । नन्व-
न्यान्येभ्यः क्षेत्रेभ्य' को विशेषः ? अत्राह, अत्र हीति । 'जन्तोः'
प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारक' पडचर वीज वा । तस्य
किं फलम् ? अत आह, येनेति । 'असृतीभूत्वा' ब्रह्मीभूय
सोक्षी भवति, सोक्षोऽस्यास्तीति ; यन्वाद्रहितो भवति ।
कर्त्तव्यमाह, तस्मादिति । निषेवणं चिन्तनादि । देशान्तर-
स्यस्यापि सम्भवतीत्यत उक्तं न विमुञ्चेदिति । 'एवमेवैतत्'
भवदुक्तं याज्ञवल्क्येति आह हृद्यस्यतिः ; याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं
स्वीकृतवान् । 'एवमेव भगवन्' इति पाठे, हे भगवन् ! 'एव'

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्काम्,
किं तारकं ? किं तरतीति ? । स होवाच याज्ञ-
वल्काः, तारकं विन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय
नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । ॐ तत्
ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ।

भवदुक्तोऽर्थः एवं, नान्यथा, इति याज्ञवल्क्यं श्रोता बृहस्पति-
राह इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव बृहस्पति प्रोक्तार्थतत्त्वं याज्ञवल्क्यं प्रश्नस्वरूपम् आह,
किं तारकमिति । ननु तरणक्रिया कर्मा प्रसिद्धमेव इत्याशङ्क्य
प्रश्नस्य विशेषतामाह, किं तरतीति । यत् 'तरति' मसारं
तारयति, तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । तरतिरन्तर्भूतण्यर्थः ।
यदा कर्मप्रयोऽयं, यस्य गर्भत्वाद्युत्तरं भावि, उत्तरमाह, स
हेति ॥ 'दीर्घानल' दीर्घं आकारे आरुढः 'अनल' रफः
यस्मिन् तत्, तद्य 'विन्दुपूर्वक' विन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं रा मिहम् ।
दीर्घानल रा इति । पुनर्माय नमः इति स्वरूपम् । चन्द्राय
नमः, भद्राय नमः इति द्वौ मन्त्रौ पृथक् । तदुक्तम्,—

“रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा गार्गन् ।

नरो न लिप्यते पापेर्भुक्ति मुक्तिश्च विन्दति” ॥ इति ।

ॐ रूपा तद्रूपा ब्रह्मरूपा, तथा मदाग्याविदाग्य
आनन्दाग्यायैत्येवमेता रामाद्याग्या उपासितव्याः । मद्ग
मीत्यायाम,—

“दी तस्यदिति निर्दमो ब्रह्मण्यैविध स्मृत ।”

ब्राह्मण्यैव न पेटाय यथाह विद्विता, पुरा” ॥ इति ।

अथैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सम्भूतः सौमित्रिर्विष्वभावः ।

उकाराक्षर-सम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजमात्मकः ॥ १ ॥

प्रज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥

श्रीराम-मात्रिध्य-वशाज्जगदानन्द-दायिनौ ।

उत्पत्ति-स्थिति-संहार-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥३॥

सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-मञ्जिता ।

प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ४

यत्र तत्र मृतो वाराणश्यामेव मृतो भवतीत्यर्थः । आश्रितो भवतीत्यस्यानन्तरं स महान् भवतीति कैश्चित् पठ्यते ; तेन मुक्तिरुक्ता, अमृतत्वञ्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव षडक्षराणां क्रमेणार्थानाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना । 'विश्वभावतः' विश्वाभिधानः जायदभिमानो सङ्घर्षणः 'तैजसात्मकः' स्वप्नाभिमानो प्रद्युम्नः 'प्रज्ञात्मकः' सुषुप्त्यभिमानो अनिरुजः रामः ॥ १ ॥ २ ॥

हुरीयावस्थं ब्रह्मकृष्णाख्यं विन्दर्थमाह, श्रीरामेति । आनन्दस्य ब्रह्मांशत्वात् केवलया प्रकृत्या स दातुमशक्यः, कार्यकर्तृ विन्द'श-वाच्या कार्यान्मुखी नादांशवाच्या सा रुक्मिणी । सीतायाः शक्ति-शान्ताख्ये अप्यवस्थे आह, प्रणवत्वादिति । पाठ-शाचकभावं त्यक्त्वा यद' तदा भावतिरिति वदन्ति 'रु' शब्दः श्रीरामसाक्षर्यं ॥ ३ ॥

शीमिन्येतद्वचरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं,
भूतं भवताविष्यदिति सर्वसोद्धार एव । यच्चान्य-
दिकालातीतं, तदप्योद्धार एव । सर्वं ह्येतद्वचनं,
अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पाञ्जागरित-
स्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः,
म्यलभुग्-वेष्वानरः प्रथमः पादः ।

स्वप्नस्थानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशति-
मुखः प्रविविक्ताभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न
कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सपुत्रं, सुपुत्रस्थान
एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्
चित्तोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी,
एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्यथौ हि भूतानां,
नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं
नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानम-
दृष्ट-मव्यवहार्य्य-मग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्य-
मव्यवदेश्य-मेकात्म-प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिव-
मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते ।

‘त्रिकालातीतम्’ आत्मस्वरूपम् । ननु कथमेकस्य मूर्त्ता-
मूर्त्तरूपता ? विरोधात् ; अत आह, सर्वं ह्येतद् ब्रह्मेति ।

श्रीमिन्द्रितद्वजरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं,
भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वसोद्धार एव । यच्चान्य-
त्रिकालातीतं, तदप्योद्धार एव । सर्वं चैतद्ब्रह्म,
अयमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरित-
स्थानो वह्निःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः,
स्यलभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः ।

स्वप्नस्थानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशति-
मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न
कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सपुत्रं, सुपुत्रस्थान
एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्
चैतोमुखः प्राज्ञन्तृतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी,
एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां,
नान्तःप्रज्ञं न वह्निःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं
नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानम-
दृष्ट-मव्यवहार्य-मग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मत्रिन्य-
मव्यवदेश्य-मेकात्म-प्रत्ययमारं प्रपञ्चोपशमं शिव-
महैतं चतुर्थं मन्यन्ते ।

‘त्रिकालातीतम्’ आत्मस्वरूपम् । ननु कथमेकस्य सूक्ता-
मूर्त्तरूपता ? विरोधात् ; अत आह, सर्वं चैतद् ब्रह्मेति ।

अथैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सन्भूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः ।

उकाराक्षर-सन्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः ॥ १ ॥

प्रज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सन्भवः ।

अर्द्धमावात्मनो रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥

श्रीराम-साङ्घ्रिय-वशाज्जगदानन्द-दायिनौ ।

उत्पत्ति-स्थिति-संहार-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥३॥

सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-सञ्ज्ञिता ।

प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ४

यत्र तत्र चतो वाराणशामिव चतो भवतौत्यर्थः । आश्रितो भवतीत्येकानन्तर स महान् भवतीति कैश्चित् पठ्यते ; तेन भुक्तिरुक्ता, अचतत्वच्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव पङ्कचरागां क्लमेपार्यानाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना । 'विश्वभावनः' विश्वाभिधानः कायदभिमानो सद्दर्शनं 'तैज-सात्मक' स्वप्नाभिमानो प्रयुक्त प्रज्ञात्मक' सुषुप्त्यभिमानो अनिरुद्ध रामः ॥ १ ॥ २ ॥

तुरीयावस्य ब्रह्मरूपस्थं विन्द्यमाह, श्रीरामेति । आनन्दस्य ब्रह्मावत्वात् केवलया प्रकृत्या न टानुमगच्छ', कार्यै-र्कर्तृ विन्दं-म-वाच्या कार्योन्मुखी नादागवाच्या ना रुदितौ । मोनाया शक्ति-गान्ताप्ये अष्टयस्ये आह, प्रणवत्वादिति । वाच्य वाचकभाव त्यक्त्वा प्रणवेन यदाऽभेद गता, तदा प्रकृतिरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिन' ज्ञानिनः । इति ४४. शंकरभारतम् ॥ ३ ॥ ४१

श्रीभिर्यतद्वचरानिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं,
भूत भवादिष्यदिति सर्वोत्तार एव । यज्ञान्य-
द्विद्यानातीतं, तद्व्योत्तार एव । सर्वं क्षैतज्ञ-
प्रथमात्मा ब्रह्म, सौम्यमात्मा चतुष्पाञ्जागरित-
स्यानो जनिःप्रज्ञः सप्ताह एकोनविंशतिमुखः,
स्यलभन्-पेश्वानरः प्रथमः पादः ।

स्यप्रम्यानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताह एकोन-विंशति-
मुखः प्रविदिताभुक् तेजनी द्वितीयः पादः ।

यत् सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न
कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सपुत्रं, सुपुत्रस्थान
एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभुक्
चैतीमुखः प्राज्ञन्तृतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी,
एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां,
नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नीभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं
नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानम-
दृष्ट-मव्यवहार्य-सग्राह्य-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्य-
मव्यवदेश्य-मेकात्म-प्रत्ययमारं प्रपञ्चोपशमं शिव-
मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते ।

‘त्रिकालातीतम् आत्मस्वरूपम् । ननु कथमेकस्य सूर्ता-
सूर्तरूपता ? विरोधात् ; अत आह, सर्वं क्षैतद्व ब्रह्मेति ।

स आत्मा स विज्ञेयः सदोज्ज्वलोऽविद्या-तत्
कार्यहीनः स आत्मा बन्धहरः सर्वदा द्वैत-
रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो
निरस्ताविद्या-तमोमोहोऽहमेवेति सम्भाव्योऽह-
मित्यीं तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

चिदात्मकः सोऽहसो तद्रामभद्रः परं
ज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणै-
कीकुर्यात् । सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः
प्रवदन्ति ; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

मायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भावः । ननु तथापि
जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमैक्यसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा
ब्रह्मेति । योऽयम् 'आत्मा' जीवः प्रसिद्धः, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य
आत्मनो ब्रह्मणः ओङ्कार-वाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे कथं भेद
व्यवहारः ? इत्याशङ्कोपाधि भेदादित्याह, सोऽयमिति ।
चतुर्थं मन्यन्ते इत्यन्तो ग्रन्थो माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यातः ।
स आत्मेत्यादि. स्पष्टः । 'अहमित्यीं तत्सदिति' एतच्छब्द-
चतुष्टयवाच्यं यत् परं ब्रह्म, स रामचन्द्रः ।

स किं भूतात्मकः ? न इत्याह, चिदात्मक इति । ज्ञानैक-
विग्रहः, सोऽहमिति, 'स' प्रसिद्धः अमुकापुत्रोऽमुकनामा अह-
मस्य । स मनुष्यादिरूपो न, किन्तु ओङ्काररूपः तद्रूपः परं
ज्योतीररूपः, इत्येवमात्मानं प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि
व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणेन 'ब्रह्मणा' अविज्ञेयतया सदै-

संशयः, इत्युपनिषत्, य एवं वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्काः ।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ हैनमतिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य ! य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्काः । सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्तः परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः ? इति । वरणायां नाश्याञ्च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा ? का च नाशी ? इति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति ।

कीकुर्यात् । एकीकरणे फलमाह, मटेति । 'उपनिषत्' परमार्थज्ञान याज्ञवल्क्य आह भरद्वाज प्रतीति शेष ॥ ३ ॥

अविमुक्ताधिष्ठान-पुरुष-स्वरूपमाह, य एष इति । 'अव्यक्तः' इन्द्रियाग्राणाः । अविमुक्ते किमित्युपास्य ? इत्यत उक्तम् अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । नन्वविमुक्तो देशो न ज्ञायते अत एच्छति, स इति । 'वरणाया' वरण-नामिकायां नद्याः 'नाश्या' नाशी नाशिकायाञ्च मध्ये यां देवैः कृतिषु-प्रसिद्ध तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्तः । प्रकृति गिति । इच्छति, का ?

स आत्मा म विज्ञेयः मटोज्ज्वलोऽविद्या-तत्
कार्यहीनः स आत्मा वन्धहरः सर्वदा द्वैत-
रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो
निरस्ताविद्या-तमोभोहोऽहमेवेति मन्धाव्योऽह-
मित्यो तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

चिदात्मकः सोऽहमो तद्रामभद्रः परं
ज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणै-
कीकुर्यात् । सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः
प्रवदन्ति ; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

मायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भावः । ननु तथापि
जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमैक्यसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा
ब्रह्मेति । योऽयम् 'आत्मा' जीवः प्रसिद्धः, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य
आत्मनो ब्रह्मणः ओङ्कार-वाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे कथं भेद-
व्यवहारः ? इत्याशङ्कोपाधि-भेदादित्याह, सोऽयमिति ।
चतुर्थं मन्यन्ते इत्यन्तो ग्रन्थो माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यातः ।
स आत्मेत्यादिः स्पष्टः । 'अहमित्यो तत्सदिति' एतच्छब्द-
चतुष्टयवाच्यं यत् परं ब्रह्म, स रामचन्द्रः ।

स किं भूतात्मकः ? न इत्याह, चिदात्मक इति । ज्ञानैक-
विग्रहः, सोऽहमिति, 'सः' प्रसिद्धः अमुकपुत्रोऽमुकनामा अह-
मस्य । स मनुष्यादिरूपो न, किन्तु ओङ्काररूपः तद्रूपं परं
ज्योतीरूपः, इत्येवमात्मानं प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि
व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणेन 'ब्रह्मणा' अविक्ततेन सहै-

संशयः, इत्युपनिषत्, य एव वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः ।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य ! य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त उपास्यः, य एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्तः परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठितः ? इति । वरणायां नाश्याच्च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा ? का च नाशी ? इति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति ।

कीकुर्यात् । एकीकरणे फलमाह, मदेति । 'उपनिषत्' परमार्थज्ञान याज्ञवल्क्य आह भरद्वाज प्रतीति शेषः ॥ ३ ॥

अविमुक्ताधिष्ठान पुरुष-स्वरूपमाह, य एष इति । 'अव्यक्त' इन्द्रियाग्राह । अविमुक्ते किमित्युपास्य ? इत्यत उक्तम् अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । नन्वविमुक्तो देशो न ज्ञायते अत एव इति, स इति । 'वरणाया' वरण-नामिकायां नद्याः 'नाश्या' नाशी-नामिकायाश्च मध्ये यां देव इति-प्रसिद्ध तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्तः । महत्ति निम्नि इच्छति, का इ

कतमञ्चास्य स्थानं भवति ? । भ्रुवोर्घ्राणस्य
 च यः सन्धिः, स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च
 सन्धिर्भवति, एतदेव सन्धिं सन्ध्या ब्रह्मविद
 उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति ।
 सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे, यो वै तदेवं वेदेति ।
 अथ तं प्रत्युवाच स्वयमेव याज्ञवल्करः ।

वरणा इति । उत्तरमाह, सर्वानिति । यत्र स्नाताः पापदोष-
 रहिता भवन्ति । तदुक्तम्,—

“असौ-वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोशं महत्तरम् ।

अमरा मरणमिच्छन्ति का कथा इतरे जनाः” ॥ इति ॥

स्नान्देवाद्यस्य प्रसिद्धैव ज्ञातत्वादान्तराभिप्रायेण पृच्छति
 कतमञ्चेति । ‘अस्य’ अविमुक्तस्य । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः
 कूर्पस्थानमित्यर्थः ; तत्र हि इडा पिङ्गले सङ्गते । सन्धिशब्दस्य
 निमित्तान्तरमाह, स एष इति । द्यौरिति प्रसिद्धस्य लोकस्य
 परस्य दिवो ज्योतिषश्च ‘एतत्’ वस्तु-सन्धिरूपं ‘ब्रह्मविद’
 योगिनः सन्धेत्युपासते, सोऽविमुक्तः सन्धिधिया उपास्य
 इत्यर्थः । इति शब्दे वाक्यसमाप्ते । स गमः परमात्मा
 अविमुक्त-क्षेत्रे उपास्य इति विधिफलमाह, स इति । ‘अधि-
 मुक्तं ज्ञानम्’ अविमुक्त-प्रदेशे ध्यानवलेन यत् प्राप्तम् । यदा
 ‘अविमुक्तम्’ अत्यक्तं नित्यं ‘ज्ञानं’ ब्रह्मास्य यत्, तत् ‘आचष्टे’
 कथयति । ‘यः’ पुमान् ‘वै’ निश्चितं ‘तत्’ अविमुक्तं स्थानम्
 उक्तप्रकारं ‘वेदं’ जानाति ।

अथेति । ‘तम्’ अर्धं प्रति याज्ञवल्करः कथान्तरमुवाच,

श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ।

मन्वन्तर-सहस्रैस्तु जपहोमाङ्घ्रिनादिभिः ॥ ५ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शङ्करम् ।

वृणीष्व यदभीष्टं तदास्यामि परमेश्वरः ॥६॥इति॥

अतः सत्यानन्द-चिदात्मा श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।

मणिकर्ष्यां वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।

स्त्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥७इति॥

अथ सहोवाच श्रीरामः ।

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश ! यत्र कुत्रापि वा मृताः ।

क्रिमि-क्रीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथा ॥८

श्रीरामस्येति । वृषभध्वज. काश्या श्रीरामस्य 'मनु' मन्वं,
जजाप । ततः श्रीराम प्राह, अहं परमेश्वरः, यदभीष्टं तत्
दास्यामि । 'इति' वाक्यसमाप्ती ।

अतः पर श्रीराममीश्वरः 'पप्रच्छ' यथाचे इति । सत्या-
नन्दचिदात्मेति द्वितीयार्थे प्रथमा, सत्यानन्द-चिदात्मान
श्रीरामम् ईश्वरः पप्रच्छ इति । अस्य स्थाने सहोवाचेति क्वचित्
पाठः ।

'मणिकर्ष्या' मणिकर्णिकार्या, 'मत्क्षेत्रे' काश्या यो
स्त्रियते, तज्जन्तोर्मुक्तिं देहि, अत परं वरान्तरं न
प्रार्थनीयम् ।

तव क्षेत्रे इति क्षेत्रमपि तुभ्य मया दत्तमिति भाव ।
क्रमैरिन्द्रोपधाया इतीत्वम् इन् । 'क्रिमिः' क्रमचारी पिपीलि-

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।
 अहं सन्निहितस्तत्र पाषाण-प्रतिमादिषु ॥ ६ ॥
 क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ! ।
 ब्रह्महत्यादि-पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥१०॥
 त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षडक्षरम् ।
 जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥११॥
 मुसूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
 उपदेक्ष्यसि मन्त्रं त्वं स मुक्तो भविता शिव ! १२ ॥ इति
 श्रीरामचन्द्रेणोक्तं योऽविमुक्तं पश्यति, स
 जन्मान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ।

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हेनं भरद्वाजो याज्ञवल्कामुवाच । अथ
 कैर्मन्त्रस्तुतः श्रीरामः प्रीतो भवति, स्वात्मानं

काटि' । कीट बन्ध-वर्णयो', कीटति बध्नातीति । 'कीट'
 लृताटि' । न चान्यथा इति महाकथशेष' । 'अनेन' पडक्ष
 रण । 'मा शुचः' प्राणिदु खेन शोक मा कृथा' । 'मुक्ता'
 त्यक्तदेहा' । 'यस्य कस्यापि' पशु-पक्षि-सृगादेरपि । 'जन्मा
 न्तरितानिति' अन्यजन्मार्जितानपि दोषान् 'नाशयति'
 छिनत्ति । तेन वरेणैति क्वचित् पाठ, श्रीराम-टत्तेन वरेण ।
 इति शब्दः स्वस्त्यममाप्तो । इदं वाराणशी शब्दस्य व्युत्पत्त्य
 म्बरम्, वरेण नाशयति दोषान् वाराणशीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेणैति, यद्यपि शब्दः प्रकृतस्तथापि समयान्तरे

दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवन्निति । स होवाच
याज्ञवल्काः । श्रीरामेणैवं शिञ्चितो ब्रह्मा पुन-
रेतया गद्या नमस्करोति ।

विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम् ।
पृष्णानन्दैक-विज्ञानं परं ज्योतिः स्वरूपिणम् ।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥

ओं यो वै श्रीरामः, स भगवानद्वैत-परमा-
नन्दात्मा, यः परं ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ १ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यथाखण्डेका-
रमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य ब्रह्मा-
नन्दासृत्त भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मापि एव याराणशी हृत्तान्त रामेण शिञ्चित मन्त्रित्वर्थ ।
'मद्वया' गद्येन गाद्यया व्यक्तवाचा, गद् व्यक्ताया याधि ।
'यः' प्रसिद्ध 'यै' निश्चित त्रिया जुष्टो रामचन्द्र, स 'भगवान्'
षड्विधैश्वर्य्य-सम्पद्य 'अद्वैत परमानन्दात्मा अद्वैतो य
परमानन्द तदात्मा य 'परम्' उक्तत्वे ब्रह्मापि सन् 'भूर्भुव
स्व.' लोकात्त्रयीरूप' मूल स्थूल सूक्ष्मरूप, 'तस्मै' एव रूपाय
'वै' निश्चित नमो नमः ।

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च तारकं
ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मा
त्रिष्णुरीश्वरी यः सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्तम्भै
वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो च सर्व
विद्याः साक्षाः सणाख्याः सपराणा भूर्भुवः स्वस्तम्भै
वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो जीवात्मा
भूर्भुवः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व
भवात्परात्मा भूर्भुवः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ ८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो देवासुर
मनुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ ९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व
दुर्गादिभावा भूर्भुवः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ १० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व
जन्तुः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व
जन्तुः स्वस्तम्भै वै नमो नमः ॥ १२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च यमो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्तकी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मृत्युः
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चासृतं
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च पञ्च
महाभूतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यः स्यावर-
जङ्गमात्मको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च पञ्चा-
भ्योर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सप्त
व्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या दिव्या
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् दा च सप्त-
सती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च लक्ष्मी-
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च गौरी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च जानकी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च त्रैलोक्यं
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सूर्यो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सोमो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च
नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च नव-
ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
वमवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
लोकपाला भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३२ ॥

देवं स्तुवन् ; ततो देवः प्रोतो भवति; तस्माद्
य एतैर्मन्त्रेर्नित्यं देवं ज्ञौति, स देव पश्यति,
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत्
समाप्ता ॥ २३ ॥

'शरीरस्य' मूलव्यूहस्य 'मिनादि कल्पना' समक्षत्वारिण-
दृश्यस्य कल्पना इत्यर्थः । इति शब्दः स्तुतिगमार्थः ।

'एतान्' पूर्वोक्तान् अक्षरपरमानन्दात्मादीन् ब्रह्मत्वेन
'वित्' चेत्ता एतैर्मन्त्रे 'नित्यं' प्रत्यक्षः 'देव' रामः स्तुवन् भवेत् ।
'ततः' स्तवनात् 'देव' 'प्रीत' अनकाली भवति । तस्मात्, यत
अर्थं स्तवः प्रीतिहात्, तस्मात् 'य' पुमान् एतैर्मन्त्रे 'नित्यं'
त्रिसन्त्यं 'देव' स्तौति 'स' स्तौता 'देव' विष्णुः 'पश्यति'
साक्षात् करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति । इति शब्दः समाप्त्यर्थः ।
उक्तमेव पुनरुच्यते, उत्तराध्यायाभावादिति हि इति शब्दः
रूप्यते ।

नारायणेन रचिता प्रतिमातोपजीविना ।

अथ्यष्टपद याचना रामोत्तर-मदीपिषया ॥

इति रामोत्तर तापनीयापनिषदो दीपिका सम्पूर्णा । २३ ।

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महादेवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चो नमो भगवते वासुदेवाय महाविष्णुर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ज्ञानात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सच्चिदानन्दाद्वैतैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४७ ॥

एतान् ब्रह्मवित् सप्त-चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं

एव सप्तचत्वारिंशत् पर्यायाः पूर्वोद्धृतमालामन्त्राक्षर-सङ्ग्रहा नारमिहस्यैवानुष्टुभाक्षर-सङ्ग्रहा द्रष्टव्याः, अतः प्रतिपर्याय क्रमेण मानामन्त्राक्षराख्येकेकश आदावुच्चार्याणि। अथ षडक्षर-वाच्य राममूल-व्यूहस्य मालामन्त्र-वाच्यः सप्त-चत्वारिंशद्गुरूहः । तदुक्तम्,—

“कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना” । इति ।

देवं स्तुवन् ; ततो देवः प्रोतो भवति; तस्माद्
य एतैर्मन्त्रेर्नित्यं देवं स्तौति, स देव पश्यति,
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत्
समाप्ता ॥ २३ ॥

‘शरीरस्य’ मूलव्यूहस्य ‘सिनाटि कल्पना’ समस्तवारिश-
द्वृहस्य कल्पना इत्यर्थः । इति शब्दः स्तुतिप्रमाणम् ।

‘एतान्’ पूर्वाणान् अद्यैत परमानन्दात्मादीन् प्रकृतान्
‘वित्’ जेता एतैर्मन्त्रैः ‘नित्यं’ प्रत्यहं ‘देव’ रामं स्तुवन् भवेत् ।
‘तत’ स्तुयनात् देवः ‘प्रीत’ अनुकूलो भवति । तस्मात्, ततः
अथ स्तुय, प्रीतिकृत्, तस्मात् ‘य’ एतान् एतैर्मन्त्रैः ‘नित्यं’
द्विसमयं देवं स्तौति ‘स’ स्तोता ‘देव’ । यः पश्यति-
भाषात् करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति । इति किं, समाप्तम् ।
उक्तमर्थं पुनरुच्यते, उत्तर मन्त्राभासादिति हि इति शब्दो
रुच्यते ।

नारायणेन रचिता स्तुतिमार्तापदीपिका ।

अथर्ववेद तापनीया रामोत्तर मन्त्रोपनिषत् ।

इति रामोत्तर तापनीयोपनिषत् टीका समाप्तम् । २३ ।

अथैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।

श्रीरामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन् । इति ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥

स्वप्रकाशः स्वयं ज्योतिः स्वयम्भूरक-चिन्मयः ।

तदेव रामचन्द्रस्य मनुरध्वक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥

अखण्डैक-रसानन्द-तारक-ब्रह्म-वाचकः ।

रामायेति सुविज्ञेयः सदानन्द-चिदात्मकः ॥ २ ॥

नमः पदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैक-विग्रहम् ।

सदा रमन्ति हृदये सर्ववेदा मुमुक्षवः ॥ इति ॥ ३ ॥

य एतं मन्त्रराजं रामचन्द्रस्य पङ्क्षरं नित्यमधीते, सोऽस्मि
पूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स ब्रह्मणा पूतो भवति, स
विष्णुना पूतो भवति, स रुद्रेण पूतो भवति, स सर्वेण पूतो
भवति, स सर्वयज्ञ क्रतुभिरिष्टवान् भवति, स सर्वदेवैर्ज्ञातो
भवति, इतिहास-पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि
भवन्ति, गायत्र्याः पष्टिशत-सहस्राणि जप्तानि भवन्ति, प्रण
वानामयुतानि जप्तानि भवन्ति । दश पूर्वान् दशोत्तरान्
पुनानि, स पङ्क्ति-पावनो भवति, स महान् भवति, सोऽमृत
त्वञ्च गच्छति ।

पष्ठं शण्डः ॥ ६ ॥

अथ पुराणेषु उदाहरन्ति,—

गाणपत्येषु शैवेयुः शाक्त-मीर्थैः-मन्त्रैश्च यः ।

वैष्णवैश्चपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः ॥ १ ॥

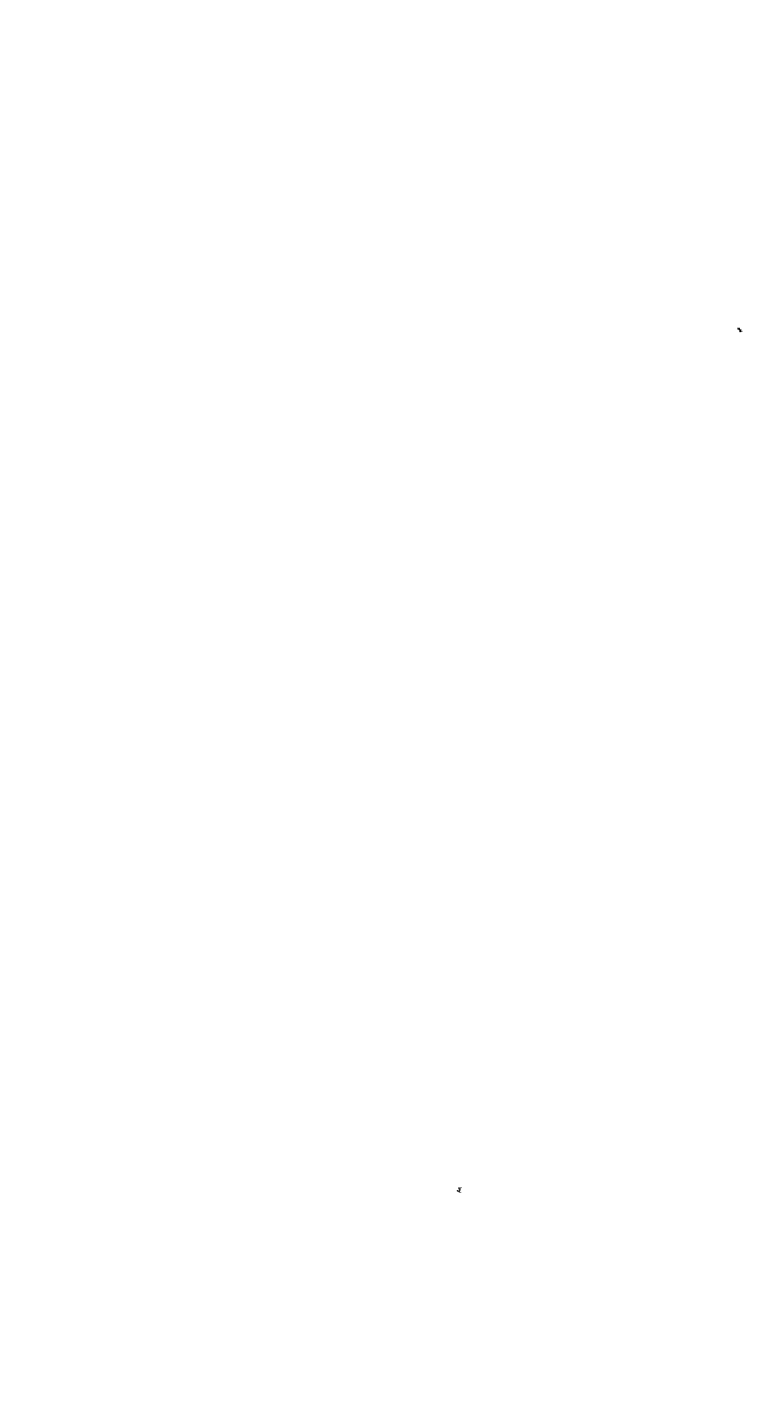
गाणपत्यादि मन्त्रेषु जपः कीटिगुणाधिकः ।

मन्त्रराजमन्त्रनायास फलदोऽयं पदक्षरः ॥ २ ॥

पदक्षरोऽयं मन्त्रान् सर्वधौच-धिनाराजम् ।

मन्त्रराज इति प्रोक्तं सर्वधाम्नामोत्तमः ॥ ३ ॥

कृतं दैन्येन दुरितं पक्ष-मासर्तु-वर्षजम् ।
 स हरेत निःशेषन्तु चलाचलमिवाचल ॥ ४ ॥
 ब्रह्महत्या महस्राणि ज्ञानाज्ञान कृतानि च ।
 स्वर्णस्तेय सुरापाण-गुरुतल्यायुतानि च ॥ ५ ॥
 कीटिकोटि-महस्राणि उपपातकजान्यपि ।
 सर्वाख्यपि प्रणश्यन्ति राम मन्वानुकीर्त्तनात् ॥ ६ ॥
 भूत-प्रेत-पिशाचाद्याः कुष्माण्ड ग्रह-राक्षसाः ।
 दूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्र-प्रभावतः ॥ ७ ॥
 ग्रान्यारण्य पशुघ्नत्वे मञ्जितं दुरितञ्च यत् ।
 मद्यपानेन यत् पाप तदप्याशु विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 अभय-भक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञान समुद्रवम् ।
 सर्वं विलीयेत पाप राममन्वानुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥
 श्रोत्रियः स्वर्णहरणात् यच्च पापमुपसृज्यते ।
 रत्नादेर्वाघ हरणाञ्जपेन तद्धिनाशयेत् ॥ १० ॥
 गत्वापि मातर सोढादगम्यासौष यापितम् ।
 उपासितेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ ११ ॥
 महापातकया बध्ना सङ्गत्य मणितञ्च यत् ।
 वृद्धिपूर्वमप्य कृत्वा तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १२ ॥
 लक्ष्मीं मम पराकाशेर्नानाघान्द्रायणैरपि ।
 पाप दुरपनोद्य यत् तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १३ ॥
 आमातुल्य सुवर्णाद्यैर्निर्घृष्टविधैरपि ।
 एतदप्यपरिशीलं तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥
 अदम्यान्तु त्वय्येव शूलबन्धमघट्ट यत् ।
 तस्मात्तु शरणादेष न शेष तत् प्रणश्यति ॥ १५ ॥
 तस्मात्सुखपरिदामं यत्कामानुहितञ्च यत् ।
 रामासात्तु भुवरेवाय पापराशिं विनाशयेत् ॥ १६ ॥

वायुपुत्र ! महाबाहो ! किं तत्त्वं ? ब्रह्मवादिनाम् ।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशस्रपि ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वाध्यात्म-विद्यासु च ।
सर्वेषु विष्णुभिधानेषु विघ्न-सूर्य्यश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल । ।

ऋणुमानुवाच ।

भो भो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुब्रह्मात्मैव च ॥४॥

भ्याश्च वाच्यत्वमुक्तम् । इदमिदानीं गन्दिगन्तं, किं विघ्नराज-
दयः पञ्चापि तुल्यसामर्थ्या एव ? आत्मास्मिन्नातराग्निन विघ्न
पोऽग्नि ? किं श्रेष्ठं नाम ? अथ के च रामस्याहमन्तरा
तथा प्रणवे ऋक्षस्य ब्राह्मणानामधिकारोऽस्ति ? एत यतीत्याम
येति ? । अधिकारपरं कियत्स प्रणवो लण्य * विष्णुश्च
पञ्चर, ? इति । विभीषणकृता रामभूतिष । इ
प्रसिद्धा ? कियत्ता च परशरणेन परम पुराणार्थात् * इ
पुरशरणान्कल्प्या * इति । तदर्थं रामोपानपदारभः * इ
मनवाहय इति ।

अथ अनात्पूतम् । 'सर्वे ए' जगत्तादयः इत्ये १२
चन्, यदुक्तं तन्मयोत्तरमात्स्योमङ्गलभावे । अहंकारेण
भिममसिति दीप । पुराणादिषु प्रातिपद्ये त्वं तत्त्वं
सर्वेषु विष्णो 'समिधानसु मातरु इति वि' इत्ये * इ
नाम ? । 'विघ्न' मन्त्रेण 'सर्वे' अर्थात्सर्वे 'इ' इत्ये
'शक्ति, अर्णो, प्र' तत्त्वात् विघ्न' ए. पु. नरे 'इ' इत्ये *
परमदेवतम् * ।

वायुपुत्र ! महाबाहो ! किं तत्त्वं ? ब्रह्मवादिनाम् ।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशसु च ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वाध्यात्म-विद्यासु च ।
सर्वेषु विष्णुभिधानेषु विघ्न-सूर्य्येश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल ! ।

हनुमानुवाच ।

भो भो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥४॥

भ्याश्च वाच्यत्वमुक्तम् । इदमिदानीं मन्दिष्यते, किं विघ्नराजा-
दयः पञ्चापि तुजसामर्ष्या एव ? आहोस्त्रिदन्वतरस्मिन् विशेषे-
षोऽस्ति ? किं श्रेष्ठं नाम ? अथ के च रामस्याङ्गमन्त्राः ?
तथा प्रणवे ऋषयः ब्राह्मणानामधिकारोऽस्ति ? उत यतीनामि-
वेति ? । अधिकारपक्षे क्वियाश्च प्रणवो जप्यः ? क्वियाश्च
पडचरः ? इति । विभीषणकृता रामस्मृतिश्च किमित्य-
प्रसिद्धा ? क्वियता च पुरचरणेन परमपुरुषार्थमिदं ? के च
पुरचरणानुकल्पाः ? इति । तदर्थं रामोपनिषदारभ्यते, ओ
सनकादय इति ।

अस्य अनुष्टुप्छन्दः । 'अन्वे च' नारदादयः, 'ब्रुवन्' अन्व-
वन्, वहुल छन्दसौत्वमाङ्गयोगोऽप्यडभावः । ब्रह्मवादिनाम-
भिमतमिति शेषः । पुराणादिषु प्रतिपाद्य किं तत्त्वं ?
सर्वेषु विष्णोः 'अभिधानेषु' नामसु मध्ये किं 'तत्त्वं' ? श्रेष्ठं
नाम ? । 'विघ्नः' गणेश्वरः, 'सूर्य्यः' आदित्यः, 'ईशः' रुद्रः
'शक्तिः' चण्डी, प्रकृतत्वात् विष्णुश्च, एतेषु मध्ये किं 'तत्त्वं' ?
परमदैवतम् ? ।

हनुमदुक्त-रामोपनिषत् ।

श्रीं सनकादयो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता हनुमन्तमिदं ब्रुवन् ॥ १ ॥

आ ब्रह्मजो जदीपाच्च नाशयेत् पृथक् तथा ॥ १० ॥
 पितृ मातृ-ब्रधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघञ् यत् ।
 निश्रेयं नाशयेत्ते च राममन्तानुकीर्तनात् ॥ १८ ॥
 पितृ मातृ-स्वराधानां यद्वा विष्णाम घातिनाम् ।
 यद्वा बालघोभोत्पन्नं ज्ञात्वाः शक्त्यासुमायकम् ० ॥ १९ ॥
 गुरुपुत्र जन्तवादि-ब्रधोत्पन्नमघञ् यत् ।
 तदनुष्ठानमात्रेण सर्वमिदं द्वितीयतः ॥ २० ॥
 यः प्रमाणादि तोगेपु सर्वेषु कुरुते तादृशम् ।
 सत्ये नियमादि क्लृप्तात् भयं ० ० ० ० ॥ २१ ॥
 स्त्रोणाच्च पुरुषाणां स्यात्सक्तौ ज्ञानेन दोषतः ॥ २२ ॥
 त्रेषु त्रेषु त्रिगोत्रेषु रामभद्रमृषासर्गः ।
 दोषं च्यादि भयान्येषु न भवति तदनुत्तम ॥ २३ ॥
 शास्त्रः प्रसन्न इत्या अकीर्तो भवति मती ।
 अनेन सदृशो इत्या-गम्यते च विपरीत ॥ २४ ॥
 सत्यस्य सतिना वास प्रमाणात् सतिना ।
 तदनुत्तम इत्या अकीर्तो भवति तदनुत्तम ॥ २५ ॥
 तदनुत्तम इत्या अकीर्तो भवति तदनुत्तम ॥ २६ ॥
 तदनुत्तम इत्या अकीर्तो भवति तदनुत्तम ॥ २७ ॥
 तदनुत्तम इत्या अकीर्तो भवति तदनुत्तम ॥ २८ ॥
 तदनुत्तम इत्या अकीर्तो भवति तदनुत्तम ॥ २९ ॥
 तदनुत्तम इत्या अकीर्तो भवति तदनुत्तम ॥ ३० ॥

५ - १० - ११ - १२ - १३ - १४ - १५ - १६ - १७ - १८ - १९ - २० - २१ - २२ - २३ - २४ - २५ - २६ - २७ - २८ - २९ - ३०

पुनर्वायुप्रदेशोनाम्ने हनुमन्तं पप्रच्छ । आ-
ञ्जनेय ! सत्पावन ! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवा-
धिकारः कथं स्यात् ? इति ।

पुनरवाच हनुमान ।

अथोध्यानगरे रम्यं सयासीतो रामो रथा
पृष्टः, सीतापते ! योगिमानससंघे । विप्राणां
गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात् ? इति ।
ततोवाच रामः । श्रुत्वासेप सत्प्रवर्तिव्यासी
यकीति, तेषां प्रणवाधिकारः स्यात्, न्यूनोत्तमः ।

एतज्ज्ञानं, सीतान्त्यं प्रणवान्ता एव प्रकृतं रामस्य ।
अहं सत्त्वान् तानीति । अथा प्रणवादि विदुः प्रकृतं च
अनुपपन्नं कामं सन्तः । तदहं प्राश्नः ।

"आत्मानं हिन्दुं सत्त्वान्तां सामाध्यात्मिकम् ।"

... ..

अतएव तादृशं वाच्यं स्यात्, अतएव

विदुः प्रकृतं सत्त्वान्तां प्रकृतं च

अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च
अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च
अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च
अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च

अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च
अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च
अतएव सत्त्वान्तां प्रकृतं च

श्रीराम उवाच ।

अथ पञ्च दण्डकाः, पिटघ्नो माटघ्नो जारो
गुरुहानिककोटि-यतिघ्नोऽनेक-कृतपापो यो मम
षण्णवति-कोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः
प्रमुच्यते ; स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न
किम् ? ।

पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तो यः, स
किं करोति ? । स होवाच रामः । पञ्चाशल्लक्ष-
मन्मन्त्र साद्यन्त-प्रणवं मन्मन्त्राद्विगुणः प्रणवी
यो जपते, स स्वयमेवाहं भवेन्न किम् ? । पुनरुवाच
कार्कश्यः । तत्राप्यशक्ता ये, ते किं कुर्वन्तीति ।
स होवाच रामः । अथ त्रीणि पद्यानि पुरश्च-

अज्ञातबुद्धीनाम् 'असुलभ' दुष्प्राप, च शब्दो हेतौ, ततः
'सौलभ' सुलभस्य ज्ञानस्य इदं कारणं सौलभं सुलभज्ञान-
प्राप्तिसाधनं त्वया कथनीयमिति प्रार्थितो राम उवाच ।

'अथ' शब्दः पञ्चव्याहृत्यर्थः । पञ्च दण्डकाः पठनीयाः
विभीषणोक्त-दशसहस्रेभ्य उद्धृत्य पञ्च पठनीयाः । 'जारः'
गुरुतल्पगः, चतुर्न्यून-शतकोटिनामानि रामेत्यादीनि । सच्चि-
दानन्दरूपः स्वयमेव किं न भवेत् ? अपि तु भवेदेव । इदं
मुष्यं पुरश्चरणम् ।

सप्तमं सन्देहं निरस्यन् अनुकल्पान् प्रश्नपूर्वकमाह, पुनरिति ।
इति । मन्मन्त्रं यो जपते इत्यन्वयः । मन्मन्त्राच्च द्विगुणः प्रणवी

सयः प्राणसयो मनोमय आनन्दसयः कथं कर्ता
 जीवः चेतज्ञः साक्षी कूटस्थोऽन्तर्यामी कथं
 प्रत्यगात्मा परमात्मा आत्मा माया चेति कथ-
 मात्मेश्वरः । अनात्मनो देहादीनात्मत्वेनाभि-
 मन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः ; तस्मिन्
 निवृत्तिर्भोक्तः तमभिमानं कारयति या, सा-
 ऽविद्या ; सोऽभिमानो यया निवर्तते, सा विद्या ;
 मन आदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनु-
 गृहीतैः शब्दादीन् विषयान् स्थूलान् यदोपल-
 भते, तदात्मनो जागरणम् ।

तदासनारहितश्चतुर्भिः करणैः शब्दाद्यभावे-

तावदाह, आत्मेश्वर इति । अनात्मनः स्थूलत्वात् देहेन्द्रियादीन्
 'आत्मत्वेन' ब्राह्मणोऽह, स्थूलोऽह, गच्छामीत्यात्मत्वेनाभि-
 मन्यते, सोऽभिमानो बन्धः ; तच्छागो भोक्तः ; तत्कारिका
 अविद्या, तन्निवर्तिका विद्या । मन आदीति, मनो-बुद्धि-
 चित्ताहङ्कार-श्रोत्र-त्वक्-चक्षूरमना-घ्राण-वाक्-पाणि-पाद-पायू-
 पश्चात्संज्ञान कर्मकरणैः 'पुष्कलैः' वह्निराविर्भूतैश्चन्द्राद्युत-श-
 ङ्कर-चतुर्मुग्ध-दिक् वातार्क-प्रचेतोऽग्नि-वह्नीन्द्रोपेन्द्र मित्र ब्रह्म-
 भिरनुगृहीते' महन्पाध्यवमाय-चेतनाभिमान-शब्द स्पर्श-रूप-
 रस-गन्ध-वह्नव्यादानगमनविमर्गानन्दान् स्थूलान् वह्निर्भूतान्
 यदोपलभते, तदा आत्मनो जाग्रद् व्ययहारः ।

तदामनारहित इति । देवतानिमित्ते षट्पटनमित्ते च

ऽपि वासनामयान् शब्दादीन् यदोपलभते तन्मनः
स्वप्नम् । चतुर्दशकरणोपरमाद्विषय-विशेष-विज्ञा-
नाभावात् यदा, तदा आत्मनः सुषुप्तम् । अवस्था-
त्रयाभावाद्-भावसाक्षि स्वयं भावरहितं नैरन्तर्यं
चैतन्यं यदा, तदा तत्तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ।

अन्नकाव्याणां पक्षाणां कोशानां समूहोऽन्नमयः
कोश इत्युच्यते । प्राणादि-चतुर्दश वायु-भेदा

स्वप्न इति बोद्धव्यम्, चिन्तास्वप्ने वामनाया निमित्तत्वात् ।
अतएव वासनामयानित्युक्तम् । अरहित इति वा छोट ।
देवतादृष्टकृते तु वामनाद्ये वासनाशब्देन देवेष्ट्या धर्माधर्मा
च व्याख्येयौ । तस्मान्स्वप्नमिति । सा मनोवृत्तिः स्वप्न इत्यर्थः ।
तदा आत्मनः स्वप्नमिति तु युक्तं पाठं जागरण-सुषुप्तोरात्म
शब्दघट्टणात् । चतुर्दशेति, स्वप्ने तु दशानामथोपरमः, चतु-
र्णामन्त करणानां व्यापार करणाभावे विषयाणां शब्दादीनां
विशेषतो ज्ञानाभावात् यदा आत्मनोऽवस्थानमिति शेष
तदा आत्मनः 'सुषुप्तं सुषुप्तिरित्यर्थः । तस्मिन् सुषुप्तमिति
दाक्षिण्यं पाठः, तदा तस्मिन् सुषुप्तम् उपरम इति व्याख्येयम् ।
'भावसाक्षि' भावानां साक्षि साक्षाद्दृष्ट, साक्षिशब्द साक्षा
दृष्टवापी, स्वयं भावरहितं नित्यत्वात् 'नैरन्तर्यं' स्वयं
भावप्रत्ययः, व्यवधायकं दम्बान्तर-रहितं 'चैतन्यं ज्ञानमात्रं
यदा अवतिष्ठते इति शेषः, तदा तुरीयम् ।

अथेति । पदशोभा यथा—

"दक्षिणं मन्त्रं मन्त्रं तद्वत् साक्षि शीरितम् ।

अन्नमये कोशे यदा वर्तन्ते, तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते । एतत्कोशद्वयसंयुक्तो मन आदिभिर्य-
तुर्भिः करणैरात्मा शब्दादिविषयान् सङ्गल्पादि-
धर्मान् यदा करोति, तदा मनोमयः कोश इत्युच्यते । एतत्-कोशत्रय-संयुक्तास्तद्गत-विशेषा-
विशेषज्ञो यदा भासते, तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते । एतत् कोशचतुष्टय स्वकारण-विज्ञाने
वटकणिकायामिव वृक्षो यदा वर्तते, तदा
आनन्दमयः कोश इत्युच्यते ।

यत्कोशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनाम् ॥ इति ।

प्राणादिचतुर्दशेति । प्राणापान-व्यानोदान समान-नाग-
कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जया दश, चत्वारोऽन्ये,—

वैरम्भणः स्थानमुख्यः प्रद्योतः प्रकृतस्तथा ।

“वैरम्भणादयस्तत्र सर्ववायु-वशङ्गताः” ॥ इति ।

एते चतुर्दश वायवो देहे यदा कृतास्मदाः, तदा प्राणमय
कोशः । एतदिति, ‘एतौ’ अन्नमय-प्राणमयौ कोशौ, तयोर्द्वय-
तेन संयुक्त आत्मा ‘शब्दादिविषयान्’ शब्दादयः पञ्च विषया
येषां ते तान्, सङ्गल्पादयो ये धर्मास्तान् । एतदिति, ‘एतेन’
पूर्वोक्त-कोशत्रयेण संयुक्तः ‘तद्गत-विशेषा-विशेषज्ञः’ तद्गत
सङ्गल्पादिगतः विशेषः ब्राह्मणत्वादिः, ‘अविशेषः’ मनुष्य-
त्वादि-सामान्य, तयोर्ज्ञाता, स विकल्प-कल्पनादिमान्,
‘स्वकारण-विज्ञाने’ स्वस्य कारणीभूत यदा एतत् कोशचतुष्टय
पूर्वोक्त ज्ञान ब्रह्म तत्र वर्तते । तत्र दृष्टान्तः, वटवीजे यथा

सुख-दुःख-बुद्ध्याद्ययो देहान्तःकर्त्ता यदा,
तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः, अनिष्टविषये
बुद्धिर्दुःखबुद्धिः, शब्दस्पर्श-रूप-रस-गन्धाः सुख-
दुःख-हेतवः ।

पुण्य-पाप-कर्मनिूसारी भूत्वा प्राप्त-शरीर-
सम्बन्ध-वियोगस् अप्राप्तशरीर-संयोगमिव कुर्वाणो
यदा दृश्यते, तदोपहितत्वाज्जीव इत्युच्यते ।

वटो वर्त्तते तद्वत्, स च निर्विषये जायति मनसि सुषुप्ते
च भवति ।

कर्मलक्षणमाह, सुखेति । सुखं मे भवतु, दुःखं मे ना
भूदिति प्रवृत्तः सुखं दुःखयोरनुभविता देहान्तः स्थूल सूक्ष्म-
देहोपाधिः कर्त्तृत्यर्थः । यदा तदेति पूर्वेषु समुत्थते, यदा
देहोपाधिस्तदा कर्त्तृत्यर्थः ।

सुख-दुःखबुद्धीर्लक्षणो लक्षणाङ्गतया चाह, एतेति ।
इष्टानिष्ट-विषयानाह, शब्देति । अनुकूलवेद्या इत्येतद,
प्रतिकूलवेद्या दुःखेति च ।

सुख-दुःख एतौ निदर्शयन् दीवलक्षणमाह, एतेति ।
पुण्य-पापानुसारित्य ज्ञान-संस्कारयोः सम्प्रलक्षणम्, "तदे-
द्विद्या-धर्माणो समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा च" इति श्रुतेः । एतौ च
शरीरस्य च सम्बन्ध, तस्य वियोगमिव हृत्वीणं हृत्वा एतौ
शरीरस्य संयोगमिव शरीरो परतुतोऽसह त्याक् । 'एतौ च ज्ञान-
नामा-शरीरोपाधिभेदात् जीव इत्युच्यते । प्राप्त शरीर एतौ
संयोगमिति पाठे प्राप्त शरीर योग मन्वि देह ए । एतौ च

मन आदिश्च, प्राणादिश्च, सत्त्वादिश्च, इच्छादिश्च, पुण्यादिश्चैते पञ्च वर्गा इति ।

एतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मज्ञानादृते न विनश्यति । आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते ।

तत्र यत् प्रकाशते चैतन्यं, स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभाव-

त्यागेन अपर-शरीर-ग्रहणम् । सन्धिर्योगमित्यस्यैव व्याख्यानम् अप्राप्त-शरीर-सयोगमिति ।

क्षेत्रज्ञ लक्षयितुं लिङ्गं लिलक्षयिषुः पञ्च वर्गानाह, मन आदिरिति । मनो बुद्धिश्चित्तमहङ्कारश्च ; 'प्राणादिः' पञ्च वायवः ; 'सत्त्वादिः' त्रयो गुणाः ; 'इच्छादिः' कामः सङ्ख्यो विचिकित्सा, अज्ञाऽश्रद्धा, धृतिरधृतिर्द्विधीर्भीष्णः ; 'पुण्यादिः' पुण्यपाप-ज्ञान-संस्काराः, पञ्च एते वर्गाः, 'इति' वाक्य-समाप्तेः ।

लिङ्गस्य मन आदिसन्धिमाह, एतेषामिति । 'धर्मी भूतात्मज्ञानात्' भूतमिदो य आत्मा, तस्य ज्ञान विमान नश्यति, आत्मज्ञाने तु नश्यति "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादि-श्रुतेः ।

इदानीं लिङ्गलक्षणान्तर्भूतमात्मान्तरमाह, आत्मसन्निधा-विति । आत्मनो नित्यत्वधर्माध्यामात् नित्य इव भागमान इति स्वरूपकथनम्, एवमिधो य आत्मोपाधिः, तस्य हे सङ्घे, लिङ्गं हृदयग्रन्थिरिति च ।

एदर्थं लिङ्गलक्षणमाह, तन्नक्षणमाह, तर्धेति । 'ज्ञाता'

ज्ञाता स्वयमेव-माविर्भाव-तिरोभाव-हीनः स्वयं
 ज्योतिः, स साचीत्युच्यते । ब्रह्मादि-पिपीलिका-
 पर्यन्तः सर्वप्राणि-बुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः
 सर्वप्राणि-बुद्धिस्थो यदा, तदा कूटस्थ इत्यु-
 च्यते । कूटस्थाद्युपहितभेदानां स्वरूप-लाभ-
 हेतुर्भूत्वा मणिगणसूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन
 यदा प्रकाशते आत्मा, तदान्तर्यामीत्युच्यते ।
 सर्वोपाधि-विनिर्मुक्त-मुवर्णाघनवद्विज्ञानचिन्मात्र-
 स्वभाव आत्मा यदावभासते, तदा त्वं पदार्थः
 प्रत्यगात्मै लुच्यते ।

प्रमाता, 'ज्ञान' चित्तवृत्ति, 'ज्ञेया' विषया..
 विलयी जानाति स्वयमेव ज्ञात्रादिवत् यदा स
 त्विकार, स्वप्रकाशश्च, स 'मात्मात्' इत्युच्यते ।
 'अविशिष्टतया' विनिर्मुक्त-मुवर्णाघनवद्विज्ञान-
 प्राणिबुद्धिस्थ ध्यायतीव लीलयातीव इत्युच्यते ।
 'उपाधियुक्ता विशेषा, तेषां स्वप्रकाश प्रति हेतु स्वरूप-
 च्छस्वसूत्रवत् सर्वगर्वादिभूतत्वेन यदा भासते
 'अह सर्वस्य जगत् प्रभव, प्रलयस्तथा ।
 यि सर्वमिदं प्रोक्तं सृष्टं मणिगणा इव' ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म, सत्यमवि-
नाशि, नाम-देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु
यन्न विनश्यति, तद्विनाशि ज्ञानमिति उत्पत्ति-
विनाश-रहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते ।
अनन्तं नाम लृट्कारिषु सृष्टिव, सुवर्णविकारिषु
सुवर्णमिव, तत्सुकार्येषु तत्सुरिव, अच्यक्तादि-
लृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते ।
आनन्दो नाम सुखचैतन्य-स्वरूपोऽपरिमिता-
नन्द-समुद्रः ।

अविशिष्ट-सुख-स्वरूपञ्च आनन्द इत्युच्यते ।

त्वम्पदार्यः शोधित इति शेष, न ह्यशोधिते त्वम्पदार्ये
सर्वोपाधि-विनिर्मुक्तत्वादि-विशेषण मभव ।

परमात्मान तत्पदार्यं वक्तुं ब्रह्मणो रूपं चतुष्टयमाह, सत्य-
मिति । चतुष्टय क्रमेण लक्षयति, सत्यमविनाशीति । अवि-
नाशीत्यस्य कोऽर्थः * इत्यत आह, नामिति । नामादिपञ्चसु
नष्टेष्वपि यत् तत्त्वं स्थिरं, तददिनामि ज्ञातव्यमिति शेष ।
ज्ञानपदार्यमाह, ज्ञानमितीति । आद्यं ज्ञानपदं प्रतीकम्,
उत्तरमर्थनिर्देशम् । एवमनन्तानन्दयोरपि दृष्टव्यम् । 'पूर्वं
कार्यात् प्राग् वक्तव्यं कार्यज्ञातव्यं च व्यापकं रूपाद्यादयं
गुणिरिव रजनं व्यापिका । कुण्डलितं, गुणात्मकं यज्ञे तस्य
तद्रूपं, न तु ज्ञानादिन्न मयमस्ति । तस्य निम्नविनासाह,
अपरिमितेति । दृष्टिमुखं योतस्त्वमिति वत् ।

विशेषोऽत्र नाम्नाद्याह । अविशिष्टेति । अज्ञानमिति ।

एतन्नुपेत्य शब्दं नक्षत्रं देश-कालं निमित्तं-
 ष्यसिद्धारि, स तस्यदार्थी, परमात्मा परं ब्रह्म-
 त्व, चरति । त्वंपदार्थादीपाधिकात् तत्पदार्थादी-
 पाधिषाद् विगच्छणः आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः
 सत्तामात्रत्वदार्थन्यात्मैव, चरति ।

अनादिरनादीनां प्रमाणाप्रमाण साधारणा,
 न सती, नासती, न सदसती, स्वयमविकारा-

एतन्नुपेत्य उपनिषत्पर्यं । 'ष्यसिद्धारि' मदीपनभ्यमान
 शब्द, स तस्यदार्थी इति इत्युच्यते । तस्यैव पुनर्नामद्वयमाह,
 परमिति । परमित्युभयत्राप्यव्ययम् । तच्च पदनक्षितमर्थं
 नक्षति, तस्यदार्थादिति । अतत्पदार्थस्य तत्पदार्थादीपा-
 धिषादिगच्छण इत्यर्थः । 'आत्मा' शुद्धं ब्रह्मेत्यर्थः ।

सादानुक्षणमाह, अनादिरिति । 'अनादि' पूर्वावधि-
 विधुरा 'अनाद्यतो' गर्भिणी कार्थ्योत्पादनममर्था । अन्तव-
 तोति पाठे धार्थ्यरूपेण नश्वरा, चिद्रूपेण कारणात्मना तु
 नित्यं शक्तिशक्तिमतोरभेदात् चिच्छक्तित्वाद्यास्याः कदा-
 चिदपि ब्रह्मणो जगज्जननाद्यसामर्थ्यामश्वत् स्वभावहानि-
 प्रसङ्गात् प्राग्ज्ञानात् सत्त्वात् मान्तेति सम्प्रदायविदः ।

प्रमाणिति । उभयोरतत्त्व-विषयत्वात् ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वेन
 प्रमाणाविषयत्वात् 'न सती' ब्रह्मातिरिक्तेण 'नासती' उपलम्भ-
 विरोधात्, 'न सदसती' विरोधात्, किन्तु सदसद्विलक्षणा-
 निर्वचनीया ज्ञानवाधा इति साम्प्रदायिकाः । वयन्तु व्रूस'
 ब्रह्मरूपेण सती, कार्थ्यरूपेणासती ; तेन सर्वात्मना सती,

द्विकारहेतौ निरूप्यमाणे असती, अनिरूप्यमाणे
सती लक्षणशून्या, सा मायेत्युच्यते ।

इत्यथर्ववेदे सर्वोपनिषत्सारः समाप्तः ॥ २५ ॥

—०—

हंसोपनिषत् ।

गौतम उवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

ब्रह्मविद्या-प्रबोधो हि केनोपायेन जायते ? ॥१॥

नाप्यसती, नापि सदसती, सद्वृत्तेणसत्त्वाभावात् अमद्वृत्तेण
सत्त्वाभावात्, एतदुपपादितम् अधस्त्वात् स्वयमधिष्ठानस्य
ब्रह्मणोऽविकारात् विकारहेतौ निरूप्यमाणे 'असती' आत्मा-
नमदर्शयन्ती ब्रह्मातिरेकेणानुपलभ्यमाना 'अनिरूप्यमाणे'
अविवेक-दशायां 'सती' स्वकार्यं दर्शयन्ती 'लक्षणशून्या'
ईदृशी तादृशीति निर्वक्तुमशक्या सा माया । माशब्दो निषेधे,
याशब्द प्राप्तौ, प्राप्तापि सती या नास्ति, सा माया ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्ट-पद-वाक्यानां सर्वोपनिषद्दीपिका ॥

इति सर्वोपनिषत्सारस्य दीपिका सम्पूर्णा ॥ २५ ॥

ओं हंसोपनिषद् विद्यादष्टत्रिंशत्तमीं ततः ।

आथर्वणे चतुःखण्डां हंसज्ञान-पटीयसीम् ॥ १ ॥

शास्त्रतो ब्रह्मणि ज्ञाते सति तस्माच्चात्-कारायोपाय उप-

सनत्सुजात उवाच ।

विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।

पार्वत्या कथित तत्त्वं शृणु गौतम ! तन्मम ॥२॥

अनाद्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोश-सन्निभम् ।

हंसस्यागति-विस्तारं भुक्ति-मुक्ति-फल-प्रदम् ॥३॥

अथ हंस-परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः,
ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंस
हंमेति सदा अयं सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्तते,
यथा ह्यग्निः काष्ठेषु, तिलेषु तैलमिव । तं
विदित्वा न मृत्युमेति । गुदमवष्टभ्य आधा-
गहायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
मणिपूरकञ्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ
प्राणान् निरुध्य आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं
ध्यायन् विमात्रोऽहमित्येव सर्वदा ध्यायन् । अथो

दृश्यते । तत्रापि प्रामाण्य दाढ्याय आख्यायिकारभ्यते, भव-
न्निति । ब्रह्मविद्याया प्रबोधः "आदिशान्त दलस्थार्णान्
महरत् कमलासन " इत्यादि कुण्डल्यनुसारेण वायोरपि चोर्ह
गच्छत. त्रिः परिहृत्तिः, 'मणिपूरक' नाभिचक्र 'गत्वा' प्राप्य
'अनाहतम्' अनाहतचक्रं हृदि चक्रम् 'अतिक्रम्य' उल्लङ्घ्य
'विशुद्धौ' कण्ठदेशे 'प्राणान्' वायून् निरुध्य 'आज्ञाम्' आज्ञा-
चक्रं च जिं अनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रञ्च सहस्रदलपद्मे

द्विकारहेतौ निरूप्यमाणे असती, अनिरूप्यमाणे
सतौ लक्षणगून्या, सा मायेत्युच्यते ।

इत्यथर्ववेदे सर्वोपनिषत्सारः समाप्तः ॥ २५ ॥

—०—

हंसोपनिषत् ।

गौतम उवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

ब्रह्मविद्या-प्रबोधो हि कीनोपायेन जायते ? ॥१॥

नाप्यमती, नापि सदमती, सदृगिणामत्वाभावात् आमद्वीक
मत्वाभावात्, मत्तदुपयादितम् अभस्त्वात् इयमभिज्ञानस्य
ब्रह्मणोर्द्विकारात् विकारहेतौ निरूप्यमाणे 'अमती' आभा
मसदुपयस्यो ब्रह्मानिर्देहिणानुपनभ्यमाना 'अनिरूप्यमाणे'
अथैकद्विगाया 'सतो' अकार्ये' उपायस्यो 'अष्टादशस्यो'
दृष्टमो नाप्यमतीति निर्देहिणमयसा सा माया । मायया निर्देहि,
यः सत् प्राण प्राणानि सती या मायया, सा माया ।

नामयजेन इत्येता श्रुतिमानेऽप्यथोर्विना ।

अस्यत्तद्वदन्तान् सर्वोर्देहिणयोर्विना ॥

इति सर्वधर्मज्ञस्य सर्वशास्त्रार्थपारगस्य उवाच ॥ २५ ॥

१- अति-द्विकारहेतौ निरूप्यमाणे अमती ।

२- अति-द्विकारहेतौ निरूप्यमाणे अमती ।

३- अति-द्विकारहेतौ निरूप्यमाणे अमती ।

सनत्सुजात उवाच ।

विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।

पार्वत्या कथित तत्त्वं शृणु गौतम ! तन्मम ॥२॥

अनाख्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोश-सन्निभम् ।

हंसस्यागति-विस्तारं भुक्ति-मुक्ति-फल-प्रदम् ॥३॥

अथ हंस-परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः,
ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंस
हंमेति सदा अयं सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्तते,
यथा ह्यग्निः काष्ठेषु, तिलेषु तैलमिव । तं
विदित्वा न मृत्युमेति । गुदमवष्टभ्य आधा-
गद्वायुमुत्वाप्य स्वाधिष्ठानं विः प्रदक्षिणीकृत्य
मणिपूरकञ्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ
प्राणान् निरुध्य आज्ञामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं
ध्यायन् त्रिमात्रोऽहमित्येव सर्वदा ध्यायन् । अथो

टिप्पण्ये । तत्रापि प्रामाण्यं दास्यायि कारभ्यते, भव-
न्निति । ब्रह्मविद्यायां प्रबोधः "आदिशान्त-दलस्यार्णान्
सहरत् कमलासनं" इत्यादि कुण्डलानुसारेण वायोरपि घोर्षं
गच्छतः । विः परिहृत्तिः, 'मणिपूरकं' नाभिचक्रं 'गत्वा' प्राप्य
'अनाहतम्' अनाहतचक्रं हृदि चक्रम् 'पतिक्रम्य' उल्लङ्घ्य
'विशुद्धौ' कण्ठदेशे 'प्राणान्' वायून् निरुध्य 'आज्ञाम्' आघ्रा-
चक्रं भ्रमध्ववर्ति अनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं सहस्रदलपङ्के

नादमाधाराद्-ब्रह्मरन्ध्र-पर्यन्तं शुद्धस्फटिक-सङ्काशं
स वै ब्रह्म परमात्मैत्युच्यते ॥ १ ॥

अथ हंसऋषिः पङ्क्तिच्छन्दः परमहंसा देवता-
ऽहमिति वीजं स इति शक्तिः सोऽहमिति
कीलकं षट्सङ्ख्यया अहोरात्रयोरैक-विंशति
सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय
सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्तं

ध्यायन् 'त्रिमात्रः' ओङ्कारः अहमित्येव 'सर्वदा' नित्यं
ध्यायन् । अथो नाद ध्यायन्, कीदृशं ? 'आधारात्' आधार-
मारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रतीयमानं तथा उज्ज्वलं स वै ब्रह्म
आत्मा परमात्मैव ॥ १ ॥

हसमन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह, अथ हंस इति । अन्यत्र तु
भिन्ना ऋष्यादय उक्ताः, यथा,—

“ऋषिर्ब्रह्मा स्मृतो देवो गायत्रीच्छन्द ईरितम् ।

देवता जगतामादि. सम्प्रोक्तो गिरिजापतिः” ॥ इति ।

तत् हंसस्य वाह्यपुरश्चरण-विषय ज्ञातव्यम् । षट्सङ्ख्यया
ऋष्यादयो ज्ञेया इति शेषः । यद्वा 'षट्शतानि' षट्सङ्ख्यया
अधिकानि भवन्तीन्वयः, षट्शतोपरि षट् इत्यर्थः । २१६०६
इत्यङ्कतः । अमृतविन्दो तु—

“अशीतिः षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश ।

लक्ष्यैकोऽपि निश्वासा अहोरात्र-प्रमाणतः” ॥ इति

सद्गुरामेद उक्तः, स तत्रैव समाहितः ।

पङ्कान्याह, श्रीं सूर्याय हृदयाय नमः, श्रीं सोमाय शिरसे
स्वाहा, श्रीं निरञ्जनाय शिखायै वषट्, श्रीं निराभासाय

प्रचोदयादिति, अग्नीषोमाभ्यां वीषट्, हृदया-
दाह्नन्यास-कराह्नन्यासां भवतः एवं कृत्वा हृदये
अष्टदले हंसमात्मानं ध्यायेत् ।

अग्नीषोमौ पक्षावीक्षारः शिरो विन्दुम्
नेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणीं याज्ञ कान्गुष्ठा
ग्निस्रोत्रे पार्श्वे भवतः । पश्यत्यनागारश्च शिष्टो
भयपार्श्वे भवतः ।

उपोऽसौ परमहंसो भानुयोति प्रतीयाशः

कवचाय हुं, श्रीं तन्म श्रद्धा नैत्रतयाय वीषट्, श्रीं प्रचोदयात्
अस्ताय फट् । एभिरेवादीं चान्यासा । एषा एषासिन्हादिना
पहृह्णानीत्यपरे । एषां अर्थ्यात्मने ह, एषीं हंसाम्बु-
इत्यादिनेत्यर्थे । अग्नीषोमाभ्यां वीषटिति घण्टा ३२ । 'ए-
अग्नि' 'श' शोश' "हं" प्रमान् प्रातः त्रिभु म " इति वीषट् ।
हृदयादीनि शानि अहानि तेषां नाम चान्यास इति ३२ ।
एव न्यास कृत्वा हृदये अहं हन्, हन् इत्येवमभ्यर्चयेत् ।

अग्नीषोमाभ्यां, अग्नीषोमाभ्यां ३३३ इति त-
पश्चिरे पक्षे शानं ताभ्यां तस्य प्राणः । एतद्वि-
इत्यात्, विन्दुम् नेत्रं प्रकाशवतात् शर-
हृदादीं शरणीं रुद्राणां चान्यासात्, एषां याज्ञ-
अग्निर्दोमे प्राणं भवतः एषां एषे हृदये ३३३ इति
न्यासः, 'अग्नि' ३३३, 'श' ३३३, 'हं' ३३३
इति ३३३ इति, त ३३३ इति ३३३ इति ३३३
इति ३३३ इति ।

एतन्मपरावति, एतन्मपरावति-
३३३

येनेदं व्याप्तम्, तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति । पूर्वदले
 पुण्ये मतिः, आग्नेव्यां निद्रालस्यादयो भवन्ति,
 याम्ये क्रूरे मतिः, नैर्ऋते पापे मनीषा,
 वारुण्यां क्रीडा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये
 रतिप्रीतिः, ईशाने द्रव्यादान मध्ये वैराग्यं,

अष्टधा वृत्तिमाह, तस्येति । तत्र दिक्पाल-बुद्धयनुसारेण फल
 बोद्धव्यम् । इदञ्च दिग्भिप्रायेण सामान्यतः फलमुक्तम्,
 तत्तद्दलाभिप्रायेण तु विशेषफलमध्यात्मविवेके उक्तम्, तद्यथा—

गुह-लिङ्गान्तरे चक्रमाधारन्तु चतुर्दलम् ।

परमः सहजस्तद्वदानन्दो वीरपूर्वकः ॥

योगानन्दश्च तस्य स्यादौशानादिदले फलम् ।

स्वाधिष्ठान लिङ्गमूले षट्पदं चक्रमस्य तु ॥

पूर्वादियु दलेष्वाहुः फलान्येतान्यनुक्रमात् ।

प्रथम्य क्रूरता गर्वं नाशो मूर्च्छां ततः परम् ॥

अवज्ञा स्यादविश्रामो जीवस्य चरतो ध्रुवम् ।

नाभौ दग्दल पद्म मणिपूरक-मञ्जुकम् ॥

सुयुतिरत्र लक्षणा स्यादौर्ष्या पिशुनता तथा ।

लज्जाभय घृणा-मोह कुधियोऽय विषादिता ॥

हृदयेऽनाहत चक्रं दलेर्हृदगभिर्युतम् ।

लौल्य प्रणाशः कपटं वितर्कोऽप्यनुतापिता ॥

आशाप्रकाशयित्वा च समीक्षा समता ततः ।

क्रमेण दम्भो वैकल्य विवेको हृत्कृतिस्तथा ॥

षनान्येतानि पृथग्दि दलाग्न्यस्यात्मनो विद् ।

अष्टौऽस्मि भारतीष्वान विगृहि धौडगच्छदम् ॥

केशरे जाग्रद्वम्श्रा, कर्णिकायां स्वप्नं, लिङ्गे
सुषुप्तिः, पद्मत्यागे तुरीयं, यदा हंसो नाटे लीनो
भवति, तदा तुर्यातीतमुन्मननमजपोपमं शर
मित्वभिधीयते ।

एवं सर्वं हंसवशात् ; तस्मान्मनी तस्यै
विचार्यते ; स एव जपकोट्या नाटमनुभवति,
एवं सर्वं हंसवशात् ।

तत्र प्रथम उक्तीयं च फलपदस्य शेषः ।

व्याजा मनीऽस्यत सामान्याः पदजात्या भवता ।

इति पूर्वोदितपदस्य फलामागामि धीराणां । ३१५ । ३३

व्याजास्तस्यैपु नियममात्र, शब्ध इति । 'मनी' शब्दे
'पद्मत्यागं' पद्मादृष्टं मिरालम्भ प्रत्यये 'मनी' इत्यस्य 'मनी' इति
तीत' तुरीयात्परम्, 'तस्मान्मनी' मनीत्वं इति । 'मनी' इति
पदव्यापार इति । तस्य एते पदार्थाः ।

एवं सर्वमित्यादि । 'एवं तुरीयातीतपदस्य शेषः स
पदं 'समवशात्' इत्यस्य निवेदनार्थं इति । 'मनी' इति शब्दः
सर्वपदव्याप्त्युक्तौ मनी 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी' इति
लिङ्गे मनी इति शब्दः इति । 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी'
इत्यस्योक्तभावे, 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी' इति शब्दः
तस्य निवेदनार्थं इति । 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी'
शब्दात् । 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी'
शब्दात् इति । 'मनी' इति शब्दः इति । 'मनी' इति शब्दः इति ।

नादो दशविधो जायते । चिणीति प्रथमं,
चिञ्चिणीति द्वितीयं, घण्टानादस्तृतीयः, शङ्क-
नादश्चतुर्थः, पञ्चमस्तन्वीनादः, षष्ठस्ताल-नादः,
सप्तमो वेणुनादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो
भेरीनादः, दशमो मेघनादः ; नवमं परित्यज्य
दशममेवाभ्यसेत् ।

प्रथमे चिञ्चिणी गात्रं, द्वितीये गात्रभञ्जनम् ।
तृतीये खेदनं याति, चतुर्थे कम्पते शिरः ॥
पञ्चमे श्रवते तालुं षष्ठेऽमृतनिषेवणम् ।
सप्तमे गूढविज्ञानं परा वाचा तथाष्टमे ॥
अष्टम्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुमयामलम् ।
दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्म-सन्निधौ ॥

तस्मिन् मनो विनीयते मनसि सङ्कल्प-

सप्रकारा नादोत्पत्तिमाह, नाद इति । चिण्याद्योऽभि-
करणगच्छा , इति गच्छा अनुकरणत्वद्योतका , 'घण्टानाद'
घण्टाया इव नादः, एवमथेऽपि । नवमं परित्यजेति, भव
सपर्यन्तान् त्यजा ब्रह्मभवनफल दशममेव अभ्यसेत् ॥

दशाना प्रत्येक लक्षणानि, फलानि साह, प्रथमे इति ।
दिग्दिग्गोमच्छाङ्गा तददिद भवति । 'गात्रभञ्जनं' गात्रभङ्ग
इव भवति, 'खेदनं' गिरा इव भवति, 'अमृतनिषेवणम्' अमृत
पानेति । दशमं इति, दशममुदभ्यर्त्तित परमं ब्रह्म भवेत् ।

तस्य फलमाह, ब्रह्मभवेति । तस्मिन् ब्रह्मण्यथाहात भविती

विकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा
सर्वदावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो
निरञ्जनः प्रकाशते इति ॥ २ ॥

सति मनो 'विलीयते' विलीनं भवति, मनसि सङ्कल्प-विकल्प-
रूपे गते सति, पुण्यञ्च पापञ्च तयोः समाहारे दग्धे सति,
सदाशिवो भवति । शक्त्यात्मा च शिवशक्ति रूपो भूत्वा सर्व-
दावस्थितादिरूपो ब्रह्मरूपः प्रकाशते ब्रह्मैव भवति । इति
शब्दो हसदर्पण-समाख्यः ॥ २ ॥

सनत्सुजातेन गौतमं प्रति पार्वती-परमेश्वर संवादे हस-
वर्णनमुक्तम् । स संवादे यथा,—

श्रीं ईश्वर उवाच ।

अजपाराधन देवि ! कथयामि तवानघे ! ।
यस्य विज्ञानमात्रेण पर ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥
हस परं महेशानि । प्रत्यह जपते नरः ।
मोहान्धो यो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥२॥
श्रीगुरो. कृपया देवि । ज्ञायते जप्यते यदा ।
तस्योच्छ्वासैस्तु निश्वासेस्तदा वन्धनयो भवेत् ॥३॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हस इत्यक्षर-द्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्तु हंसास्य आत्माकारेण सस्थितः ॥४॥
नाभेरुर्ध्वं स निश्वासे हृदयायै व्यवस्थितः ।
षष्टिश्वासेर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मत्त ॥५॥
षष्टिनाद्या द्वादशोरात्रं जपसख्या द्वासो मतः ।
एकविंशति-साहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ! ॥६॥
प्रत्यह जपते प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम् ।

उत्पत्तिर्जप आरम्भोऽमृतिरस्य निवेदनम् ॥ ७ ॥
 विना जपेन देवेभिः । जपो भवति मन्त्रिणः ।
 अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाश-निःश्रान्तनी ॥ ८ ॥
 एषं जप महेशानि । प्रत्यहं विनिवेदयेत् ।
 गणेश-ब्रह्म विश्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ! ॥ ९ ॥
 जीवात्मने क्रमेणैव तथा च परमात्मने ।
 षट् शतानि महेशानि पठेव च तथा पुनः ॥ १० ॥
 षट् महेशानि च पुनः महेश्वर्य महेश्वरम् ।
 पुनः महेश्वरं श्रुत्वा क्रमेण विनिवेदयेत् ॥ ११ ॥
 आधारे स्वर्णं च त्वा वाटि मान्तानि महेश्वरम् ॥ १२ ॥
 द्रुतसौवर्णं वर्णानि दलानि परमेश्वरि ।
 स्वाधिष्ठानं हि हेमाम्बु यादित्वात्तानि च श्रुत्वा ॥ १३ ॥
 त्रिगुण्युच्च प्रभाभानि सुनीलमणिपुरकं ।
 उक्त्वात्तानि महानील प्रभाणि च त्रिचिन्मयेत् ॥ १४ ॥
 त्रिद्वयं सत्त्वादि कर्णिकामानि त्रिचिन्मयेत् ।
 काटिगालानि पत्राणि चतुर्भुजाक्षरं प्रियं ॥ १५ ॥
 विष्णोः प्रसादं तु श्रुत्वा तानि श्रुत्वा ॥ १६ ॥
 अथ श्रुत्वा त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा त्रिचिन्मयेत् ॥ १७ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ १८ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ १९ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २० ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २१ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २२ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २३ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २४ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २५ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २६ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २७ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २८ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ २९ ॥
 त्रिचिन्मयेत् त्रिगुण्युच्चं महेश्वरं श्रुत्वा ॥ ३० ॥

अस्य पुरश्चरणरूपेणापि सारदातिलके विधानमुक्तम्,
तद्यथा—

वियदहेंद्रु-ललितस्तदादिः सर्गसयुतः ।
 अजपास्थो मनुः प्रोक्तो द्व्यक्षरः सुरपादपः ॥ १ ॥
 ऋषिर्ब्रह्मा स्मृतो देवो गायत्री च्छन्द ईरितम् ।
 देवता जगतामादिः प्रोक्तोऽत्र गिरिजापतिः ।
 हंसा पङ्दीर्घ-युक्तेन कुर्यादङ्ग-क्रियां मनोः ॥ २ ॥
 उद्यद्भानु स्फुरित-तडिदाकार मूर्त्ताम्बिकेशं
 पाशाभीती वरद-परशू सन्दधान कराक्षैः ।
 दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः शोभित विश्वमूलं
 सौम्याग्नेय वपुरवतु नद्यद्रचूडं चिनेत्रम् ॥ ३ ॥
 भानुलक्षं जपेन्नन्तं पायसेन ससर्पिपा ।
 दशाना जुहुयात् सम्यक् ततः सिद्धो भवेन्मनुः ॥ ४ ॥
 दीप्तादीप्तजिते पीठे प्रागुक्ते प्रयजेद्दिभुम् ।
 मूर्त्तिं मूलेन सङ्कल्प्य यजेदङ्गादिभिः सह ॥५॥
 ऋतु वत्सर रथ्यारो दिग्दलेषु विदिक्षु च ।
 अर्चयेदृत्तजा गोजामलायथा-मद्रिजा पुनः ॥६॥
 लोकेश्वरास्तदस्त्राणि पूजयेद्देवमन्वहम् ।
 अर्घ्यं च विधिवद्दद्यात् प्राक् प्रोक्तेनैव वर्त्मना ॥७॥
 मन्त्राद्य मातृकापद्मे पूर्णकुम्भ निधाय तम् ।
 पिधाय वामहस्तेन ततो मन्त्रेण सयतः ॥ ८ ॥
 अष्टोत्तर शत मन्त्र जपेत् तोय सुधामयम् ।
 स्मृत्वा तेनाभिपिष्येय स भवेद्दिगतामयः ॥ ९ ॥
 आयुरारोग्य विभवानमितांस्तभते नरः ।
 अनेनेव विधानेन विपार्त्ता निधिषो भवेत् ॥ १० ॥
 इन्दुभ्यां विगलत्-सुधा परिचित मन्त्रान्यथीज ततः

ओं वेदप्रवचनं वेदप्रवचनम् ॥
इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

परमहंसोपनिषत् ।

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः ?

प्रश्नो तत्परमामिताहं-शशिना संसिक्तमाद्यं स्मरन् ।
मन्त्री मन्त्रमिमं जपन् विष-गदोन्मादापमृत्यु-ज्वरान्
जित्वा वर्षशत समग्र-विभवी जीवेत् सुखं बन्धुभिः”

इति ॥ ११ ॥

ओं वेदप्रवचनमिति । इदं हंसनिरूपणम् अकाराद्या-
त्मकस्य वेदस्य 'प्रवचन' निर्वचनहेतुः । तद्यथा हंसमन्त्रस्यैव
पुष्पकत्यात्मकस्य वर्णविपर्ययासे सोऽह भवति, स च पर-
मात्ममन्त्र, तस्य चतुष्टयवद्गञ्जन-परित्यागे पूर्वरूपे च
ओमिति भवति, स च शुद्धब्रह्मवाची, तत्प्रतीकस्य ओङ्कारा-
च्चतस्रो व्याहृतयः, ताभ्यस्त्रिपदा, त्रिभ्यः पदेभ्यस्तयो वेदाः,
वेदेभ्यो लोकत्रयमिति । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अम्पटपद-वाक्याना हंसोपनिषदीपिका ॥

इति हंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २६ ॥

ओं बुद्धाणां परमो हंसमाम्योपनिषदुच्यते ।

द्विसप्तत्ययत्रिंशत्सु चत्वारिंशत्तमौ मता ॥ १ ॥

सत्यासोपनिषदि परमहंस मश्यास उक्तः, हंसोपनिषदि

तेषां का स्थितिः ? इति नारदी भगवन्तमुप-
गम्योवाच । तं भगवानाह ।

य योग उक्तः, तत्र प्राप्तयोगस्य ज्ञानिनः कीदृशी लोके
स्थितिः ? इति सन्दिह्यते । यदुक्तम्,—

“स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ? समाधिस्तस्य केशव ।।

स्थितधीः किं प्रभाषेत ? किमासीत् ? ब्रजेत किम् ?” ॥ इति ।

तथा च, पामरत्व शङ्कया अवज्ञा स्यात्, ततो महान् प्रत्य-
वाय इत्येतत् स्वरूपज्ञानार्थं परमहसोपनिषदारभ्यते । ‘योग’
चित्तवृत्ति निरोधः, तदन्तो योगिनः ‘परमहसाय’ उत्पन्न-
तत्त्वज्ञानाः, तत्र निरुद्धचित्तोऽप्यणिमादि-सिद्धिषु वियुक्ति-
दशायां समाप्तं सन् आत्मनि सलीनो विपर्यस्तस्य परम-
पुरुषार्याद् भ्रष्टतीति परमहसपद, परमहसस्य विवेकिनैश्च-
र्यंश्वसारता वृद्धा विरज्यति । तदुक्तम्,—

“चिदात्मन इमा इत्य प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।

इत्यस्याद्यै-जालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम्” ॥ इति ।

परमहसो विद्यावलीन विधि-निषेधान् लज्जयति, तत
शिष्टविज्ञान स्यात् । तदुक्तम्,—

“सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सम्गमे तु कलौ युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय । शिशोदर परायणा” ॥ इति ॥

तदर्थं योगिग्रहणम् । अधिकारप्राप्त-निष्काम-कर्मा-
ज्ञानमपि योग एव । विशेषणद्वयेन स्थितप्रज्ञत्व-गुणाती-
तत्वासप्तत्वादयोऽपि विशेषा दर्शिता । यदुक्तं प्रश्न-प्रतिवच-
नाभ्या वाशिष्ठे,

“एव स्थिते हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सम्मत ।

योऽयं परमहंसमार्गी लोकेषु दुर्लभतरो न

अपूर्वतिशयः कोऽसौ भवत्यात्माविदांबर ।” ॥ १ ॥

वशिष्ठ उवाच ।

“नास्य कस्मिंश्चिदेवांगे भवत्यतिशयेन धीः ।
 नित्यदत्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्नेव तिष्ठति ॥ २ ॥
 मन्वमिहेस्तपमिहैर्योगमिहैव भुरिगः ।
 कृतमाकाशयानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ २ ॥
 एक एव विशेषोऽस्य न समो मूढजृम्भिभिः ।
 सर्वताप्या-परित्यागः सदा निर्वासनं मनः ॥
 एतावदेव गन्तुं लिङ्गमन्निङ्ग-गुर्त्तः
 मगान्म मरुति चिरभ्रम निर्मुक्तम् ।
 तज्ज्ञाप्य यन्मदन कोप विषाद मोह
 लोभापटामनुद्दिन निपुण तनुत्वम्” ॥ ५ ॥ इति ॥

को मार्गी इति प्रष्टव्यं अयमिति यवनमदृष्टपूर्वं प्रत्यक्षती
 दृश्य इति प्रथमार्थम् । प्रकृतान्त्येनेव मिहै पुनस्तोषामिति
 यवन गौरवार्थम् । 'नारद' ब्रह्मपुत्रो देवर्षि 'मगधर्मा' मनम्
 कृष्ण स हि नारदाय शोकनश्याय भुमानमूर्धादृष्टयात् ।
 तत्र "इन्द्रोयानामावात्समौर्षि भवत् । इति श्री रामभाट
 मन्वमिहेस्तपमिहैर्योगमिहैव भुरिगः " इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् ।
 " इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् ।
 इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् ।
 इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् । इत्यन्तम् ।

अथोक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां अर्जुनस्य उवाच ॥ १० ॥

तु बाहुल्योऽपि, यद्येकोऽपि भवति, स एव नित्य-
पूतस्थ इति, स एव वेदपुरुष इति विदुषो
मन्यते ॥

मनसि स्फुरन् परमकाष्ठा प्राप्तस्य वैराग्यात् दृष्टचरत्वात् दुर्लभ-
तरत्वम् । अत्यन्तासत्त्वमाशङ्गाह, न त्विति । बाहुल्यमस्या-
स्तीति बाहुल्यः शीघ्राद्यच् ॥

अथ मार्गोऽतिदुर्लभश्चेन्नादत्तव्यः,

“अतिक्लेशेन ये ह्यर्था अनर्थास्ते मता मम” ।

इति न्यायादित्याशङ्गाह, यदीति ।

“मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतः” ॥

इति न्यायेन यद्येकं कश्चिद् भवति पुरुषधीरेयः । यथा
जावालौपनिषद्युक्ते “तत्र परमहमा नाम संवर्त्तकारुणि-श्वेत-
केतु-दुर्वास-ऋभु-निदाघ-जडभरत--दत्तात्रेय-रैवतक-प्रभृतयो-
ऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त” इति ।
स एव ‘नित्यपूतः’ परमात्मा, तत्र तिष्ठति नित्यपूतस्थः स एव
न केवलो योगी, नापि केवलः परमहंसः, स एव ‘वेदपुरुषः’
वेदप्रतिपाद्यः पुरुषो ब्रह्मेति ‘विदुषः’ विद्वांसः ब्रह्मानुभव-
चित्तविश्रान्ति प्रतिपादक शास्त्रपारङ्गताः, मन्यन्ते, वचनव्य-
त्ययः । तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वन्तु अन्येऽपि मन्यन्ते, विद्वांसस्तु
ब्रह्मत्वमेव मन्यन्ते । तथा च स्मृतिः,—

“दर्शनं स्पर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मण् । ब्राह्मणो ब्रह्मवित् स्वयम्” ॥ इति ।

न तु बाहुल्योऽपि यद्येकोऽपि इत्यपिशब्दद्वयमार्यपाठे
दृश्यते, तत्र पदार्थे अपिशब्दावल्पता द्योतयतः,

यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्च सर्वकर्मणि
सन्न्यायं ब्रह्माण्डञ्च हित्वा कौपीनं दण्ड-
माच्छादनञ्च खशरीरस्योपभोगार्थाय च लोक-
स्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् ।

सम्भवेन श्रवणादि-विधिवन्नानादृष्ट-फलकल्पना ; तस्मात्
विविदिषुरिव विद्वानपि गृहस्थो नान्दीमुख-आहोपवास जाग-
रणादि विधिपूर्वकमेव सन्न्यसेत् ; प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्याये-
नात्र विविदिषा सन्न्यासवत् प्रैषमन्त्रैरेव पुत्रवित्तादि त्याग' ।
वन्धादौत्यादिशब्देन मृत्यु-पशु-क्षेत्रादि-लौकिक परिग्रहादि-
विशेषाः सगृह्यन्ते । शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्याय-
ञ्चेति चकारेण तदर्थोपयुक्तानि पद-वाक्य-प्रमाणं शास्त्राणि,
वेदोपहंशणादीनि, इतिहास-पुराणानि च समुच्चिनोति ।
शौलुक्यनिवृत्तिमात्र-प्रयोजनानां काव्य-नाटकादीनां त्याग-
कैमुतिकन्याय-सिद्ध' । सर्वकर्माणीति सर्वशब्देन लौकिक-
वैदिक नित्य-नैमित्तिक-निषिद्ध-काम्यानि सगृह्यन्ते । पुत्रादि-
त्यागेनैहिकभोगाः परिहृताः । सर्वकर्मात्यागेन आमुष्मिक-
भोगाशा चित्तविक्षेप-कारिणी परिहृता । अयमसौ परिग्रहे-
दित्यन्वय', अयमसौ अहमागममितिवत् ब्रह्माण्डञ्चेति
ब्रह्माण्ड-त्यागेन तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्याग' । चका-
रेण सूत्राव्याहृतान्-प्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य, तत्त्व-
ज्ञान-हेतूनां श्रवणादीनां समुच्चयस्य । पुत्रादि अव्याहृतोपा-
सनान्तमैहिकमामुष्मिकञ्च सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य
कौपीनादिक परिगृह्णीयात् । आच्छादनञ्चेति चकारेण
पादुकादि परिग्रह समुच्चितः । स्मृतिश्च,—

तच्च न मुख्योऽस्ति, को मुख्यः ? इति
 चेदयं मुख्यो न दण्डं न कमण्डलुं न शिखं न
 यज्ञोपवीतं न स्वाध्याय नाच्छादनं चरति
 परमहंसः, न च शीतं न चोष्णम् ।

“कौपीनं युगलं वासः कन्यां शीत-निवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्यान्नान्यस्य सङ्ग्रहम्” ॥ इति ।

स्वशरीरोपभोगी नाम कौपीनेन लज्जाव्यावृत्तिः, दण्डेन
 गो-सर्पाद्युपद्रव-परिहारः, आच्छादनेन शीतादि-परिहारः ।
 चकारिण पादुकाभ्यामुच्छ्रष्टेश-स्पर्शादि-परिहारं समुच्चि-
 नोति । लोकस्योपकारो नाम दण्डादि-लिङ्गेनैतदीयमुत्तम-
 मात्रमं परिज्ञाय तदुचिताभिवन्दन भिक्षा-प्रदानादि-प्रवृत्त्या
 सुकृतसिद्धिः । चकारात् सत्र्यास-मर्थ्यादायाः श्रिष्टाचार-
 प्राप्तायाः पालनं समुच्चीयते ।

कौपीनादि-परिग्रहस्यानुकल्पत्वमभिप्रेत्य मुख्यत्व प्रति-
 पेधति, तच्च न मुख्योऽस्तीति । यत् कौपीनादि-परिग्रहण-
 मस्ति तदस्य योगिनः परमहंसस्य मुख्यः कल्पी न भवति ;
 किन्त्वनुकल्प एव, विविदिषा सत्र्यासिनस्तु दण्डग्रहणं मुख्य-
 मिति, दण्डवियोगस्य निषेधः स्मर्यते,—

“दण्डात्मनोस्तु सयोगः सर्वदैव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेदियुत्तेपत्रयाद् बुधः” ॥ इति ।

प्रायश्चित्तमपि दण्डत्यागे प्राणायामगत स्मर्यते,

“दण्डत्यागे गत चरेत्” इति । योगिनः परमहंसस्य
 मुख्यं कस्यं पृच्छति, कोऽयं मुख्य इति चेदिति । उत्तरमाह,
 अयं मुख्य इति । अयं कः ? इत्यत आह, न दण्डमित्या-

न सुखं न दुःखं न मानापमानञ्च षड्भूमि-
रहितं न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं
न च मनोऽप्येवं निन्दा-गर्व-मत्सर-दम्भ-दर्पेच्छा-
द्वेष-सुख--दुःख-काम-क्रोध-रोष-लोभ--मोह-मद-
हर्षासूयाहङ्कारादींश्च हित्वा स्वं वपुः कुण्ठप-
मिव दृश्यते ।

दिना । शिखम् इति छान्दसो ऋक्सः । न स्वाध्यायमिति
पाठः । 'धरति' गच्छति निरुडाग्नेप-चित्तवृत्तेर्योगिनः शीतादि
नास्ति तत्प्रत्ययाभावात् । यथा बालस्य लीलासक्तस्य शीताद्य-
भावः तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः । न चोष्णमिति वर्षा-
भावसमुच्चयार्थचकार', शीतादि-निषेधे तल्लन्यसुखादेरप्यभा-
वात् ।

न सुखमित्यादि । 'मान' पुरुषान्तरेण सम्पादितः सत्कार ,
'अपमानः' तिरस्कार', यदा योगिनः स्वात्म व्यतिरिक्तं पुरुषा-
न्तरमेव न प्रतीयते, तदा मानापमानौ दूरापास्तौ । चकारः
शत्रु-मित्र-राग-द्वेषादि-हन्दाभाव समुच्चिनोति । 'षड्भूम्य'—
"क्षुत्-पिपासे शोक-मोहौ जरा मरणमेव च" ।

तेषां त्रयाणां हन्दानां प्राण-मनो-देह-धर्मत्वादात्मतत्त्वाभि-
सुखस्य योगिनः । तद्वर्जनं युज्यते । न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न
रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवमित्यादिग्रन्थः शिष्टैरव्याख्यात ।
अस्त्वैव समाधि-दशायां शीताद्यभावानुत्थानदशायां निन्दादि-
क्लेशः । ससारिणमिवैव चाधेतैव इत्यत आह, निन्देति ।
रोष-मदावनार्यो, विरोधिभिः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादित दोषो-
क्तिनिन्दा, अन्येभ्योऽहमधिक इति चित्तवृत्तिर्गर्वः, विद्या-

यतस्तद्वपुरपध्वस्तं संशय-विपरीत-मिथ्या-
ज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः ।

धनादिभिरस्य सदृशो भवामोति बुद्धिर्मत्सरः, परिषामग्रे जप-
ध्यानादि-प्रकाशनं दम्भः, भर्त्सनादिषु बुद्धिर्द्वेषः, घनाद्यभि-
लाष इच्छा, शत्रुवधादि-बुद्धिर्द्वेषः, अनुकूल-लाभेन बुद्धि-
स्वास्थ्यं सुखं, तद्विपर्ययो दुःखं, योषिदाद्यभिलाषः कामः,
कामितार्थ-विघातजन्यो बुद्धिविचोभः क्रोधः, प्राप्तस्य धनस्य
त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धि-
र्मोहः, चित्तगत-तुष्ट्यभि-शक्ति-मुख-विकाशादि-हेतुर्धीर्द्वेष-
र्द्वेषः, परगुणेन दीषारोपणमसूया, देहेन्द्रियादि-महातत्त्वा-
त्मत्वभ्रमोऽहङ्कारः । आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु समत्वाकार-
समीचीनत्वादि बुद्धयो गृह्यन्ते । चकारो यथोक्त-निन्दादि-
विपरीत-स्तुत्यादि-समुच्चयार्थः । एतान् निन्दादीन् 'हित्वा'
पूर्वोक्तवामनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्य अवस्थीयते इति पूर्वेणा-
न्वयः ।

ननु विद्यमाने देहे कथं निन्दादि-परित्यागः ? अत आह,
स्व वपुः कुणपमिव दृश्यते इति । पूर्वं यत् स्वकीय वपुः
तदानीं योगिना चैतन्यभूतेन मृतकमिवालोक्ष्यते इत्यर्थः ।
लोकः स्वर्गभौत्या कुणपं यथा दूरस्थोऽवलोकयति, तथा योगी
तदात्मदृश्यदय-भिया तटस्थो देहं नित्यमात्मनो विविनक्तौति
भावः ।

तत्र हेतुमाह, यतस्तद्वपुरपध्वस्तमिति । 'यतः' हेतोः,
तद्वपुः आचार्योपदेशानुभवैः 'अपध्वस्तं' चिदात्मभावात्त्रिरा-
कृतम्, 'यतः' चैतन्य-वियुक्तस्य देहस्य शयतुल्यतया दृश्यमात्र-
त्वात् मत्वापि देहे निन्दादित्यागो घटते इत्यर्थः ।

तस्मिन्बोधः, तत् स्वयमेवावस्थिति-रिति ।

अनन्तरं दिग्भ्रमो यथा सूर्योदय दर्शनेन विनष्टोऽपि
 कदाचिदनुपपन्नं, तथा चित्तात्मनि संशयाद्यनुष्ठितो निन्दादि-
 तेश्च पुनः समस्तं इत्याशङ्गात्, मशयेति । आत्मा
 ब्रह्म इति अज्ञोपत स्मृतिरिति वा इत्यादि संशयज्ञान, देहा-
 दिरपि आत्मैति विपरीतज्ञानम् । तदेतद्यतुर्विधः, अनित्या-
 न्निष्ठ-दुःखा नात्मसु नित्यं शक्ति सुखात्म एवातिरविवेति पत-
 न्निष्ठपात् । 'अनित्ये' गिरि-नदी समुद्रादौ नित्यत्व-मिष्या-
 भ्रान्तिरिका अपिया, 'अनुर्षी' पुत्र-कलत्रादौ शुचित्वबुद्धि-
 र्द्वितीया, 'दुःखे' कृषि-पाणिज्यादौ सुखत्व-भ्रान्तिस्तृतीया,
 'गौणात्मनि' पुत्रादौ अमशयादिके तु मुख्यत्वात्त्व भ्रान्तिश्च-
 तुर्थी ; एषां संशयादीना 'चित्तु' अद्वितीय-प्रज्ञतत्त्वावरक-
 मज्ञानं, तदासना च ; तदाज्ञान तस्य महावाक्यार्थ बोधेन
 निहन्तः ; यामना च योगाभ्यासेन निहन्ता । दिग्भ्रान्तौ
 त्वज्ञाने निहन्तेऽपि तदासनायाः सहावात् यथापूर्वं व्यवहारः ;
 योगिनस्तु भ्रान्तिहेतु राहित्यात् कुतः संशयादीन्यनुवर्त्त-
 रन् । तदयमर्थः, संशयादीनां यो हेतुरज्ञान तदासना च,
 तेन हेतुद्वयेन योगो 'नित्यनिहन्तः, अधिकरणे ऋ', अज्ञान-
 तदासनयोर्निहन्तिस्तत्र नित्या, पुनस्तयोरनुद्भवादिति, तेन
 नित्यनिहन्तः अज्ञान-रहित इति यावत् ।

सवासनाऽज्ञान निहन्तेर्नित्यत्वे हेतुमाह, तस्मिन्-बोध
 इति । 'तस्मिन्' परमात्मनि नित्यो बोधो यस्य सः ; नित्य-
 पूतस्य इत्यर्थः । योगी हि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति मतमनु-
 स्तव्य चित्तविशेषान् योगेन परिहृत्य नैरन्तर्येणामरणमात्म-

यतस्तद्वपुरपध्वस्तं संशय-विपरीत-मिथ्या-
ज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः ।

धनादिभिरस्य सदृशो भवामोति बुद्धिर्मत्सरः, परेषामग्रे जप-
ध्यानादि-प्रकाशनं दम्भः, भर्त्सनादिषु बुद्धिर्द्वेषः, धनाद्यभि-
लाष इच्छा, शत्रुवधादि-बुद्धिर्द्वेषः, अनुकूल लामेन बुद्धि
स्वास्थ्यं सुखं, तद्विपर्ययो दुःख, योपिटाद्यभिलाषः कामः,
कामितार्थ-विघातजन्यो बुद्धिविचोभः क्रोधः, प्राप्तस्य धनस्य
त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धि
मोहः, चित्तगत-तुष्ट्यभि-व्यक्ति-सुख-विकाशादि हेतुधीर्गति
र्द्वेषः, परगुणेन दोषारोपणमसूया, देहेन्द्रियादि-महातीचा
त्मभ्रमोऽहङ्कारः । आदिगच्छेन भोग्यवस्तुषु ममत्वाकार
ममीचीनत्वादि बुद्धयो गृह्यन्ते । चकारो यथोक्त-निन्दादि
विपरीत-स्तुत्यादि-समुच्चयार्थः । एतान् निन्दादीन् 'हिता'
पर्योक्तवामनाक्षयाभ्यामेन परित्यज्य अनस्यीयते इति प्रीणा
न्ययः ।

ननु विद्यमाने देहे कथं निन्दादि-परित्यागः ? चान् यथा
स्य वपुः कृणवन्ति तदृशते इति । पुर्यं यत् मकीयं यत्
तदानीं योगिना चैतन्यभूतेन गृह्यन्ति यान्तिगते इत्यर्थः ।
लोका अगंभोल्या कृणवन् यथा दृश्योऽव लोकायति, यथा यो
तदावकाशस्युदय भिया मटस्यो देह नित्यमात्मनो विपिनकालि
मात्रः ।

अत्र निन्दादि-शु, मन्त्रन-द्वेष-प्रकार-मिति । 'यत्' इति
मन्त्र-य-स्य-द्वेष-प्रकार-मिति । 'यत्' इति निन्दादि-प्रकार-मिति ।
अत्र मन्त्र-देव-निन्दादि-प्रकार-मिति । 'यत्' इति निन्दादि-प्रकार-मिति ।
अत्र मन्त्र-देव-निन्दादि-प्रकार-मिति । 'यत्' इति निन्दादि-प्रकार-मिति ।

परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन तयोर्भेद एव
विभक्तः, या सा सन्ध्या । सर्वान् कामान् परि-
त्याज्याद्देते परमस्थितिः ॥ २ ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञान-वर्जितः ।

“यदा पदे नित्यपूतस्वस्तदेवावस्थानम्” इति ग्रन्थः शिष्टैर्ना-
हत ।

सन्धानोपे दीपमाशङ्क्याह, परमात्मात्मनोरेकत्व-ज्ञानेन
तयोर्भेद एव विभक्तः, या सा सन्ध्या इति । जीव ब्रह्मणोरैक्य-
ज्ञानेन महावाप्यत्वेन तयोर्भेदः प्रतीतो भेदः विशेषेण भक्तः
पुनर्भ्रान्त्यनुदयात्, ‘या’ इयमेकत्व-बुद्धिः सैवीभयोरामनो-
सन्धौ जातत्वात् सन्ध्या, अक्षोरात्रयोः सन्धावनुष्ठायमाना
क्रिया सन्ध्या यथा, तद्वत्, तथा च नास्य प्रत्यवायः ।

कोऽयं मार्ग इत्यस्य असौ स्वप्नेत्यादिना उत्तरमुक्तम् ।
का स्थितिरित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना सद्भिष्योत्तरमुक्तम् ।
संशय-विपर्ययेत्यादिना तदेव प्रपञ्च इटानीमुपसहरति ।
सर्वान् कामान् परित्याज्याद्देते परमस्थितिरिति । श्लो-
क-लोभा-
दौना कामपूर्वकत्वात् काम-परित्यागेन चित्तदोषा सर्वे
त्यज्यन्ते । अतएव वाक्सनेयिनाम् “अथो खल्वाहुः काममयः
स एवायं पुरुषः” इति ॥ २ ॥

ननु माभूत् कर्ममार्ग-त्यागे दीपः, चतुर्थांशम लिङ्गत्याग-
निमित्तो दीपस्तस्य स्यादेव इत्यत आह, ज्ञानदण्ड इत्यादि ।
त्रिदण्डिनो यथा पाण्डुरङ्गी मनोदण्डः कायदण्डोति त्रिभिधो

नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रो न ध्यानं
नोपासनञ्च, न लक्ष्यं, नालक्ष्यं, न पृथक्,
नापृथक्, नाहं, नत्वम् न सर्वञ्चानिकेत-स्थिति-
रेव स भिक्षु-हार्त्कादीनां नैव परिग्रहेत्, न
लोकं नावलोकनञ्च ।

न निन्दास्तुतिः । निन्दागर्वेत्वादि-वाक्ये परैः कृतया निन्दया
अस्य क्लेशो निवारित ; अत्र तु स्वकर्तृके निन्दास्तुतौ
निषिध्येते । 'यादृच्छिकः' निर्वन्ध रहित 'भवेत्' स्यात्
'भिक्षु' परमहंस' ।

नन्वस्ति निर्वन्ध,

"भिक्षाटन जप. शौचं ज्ञान ध्यान सुगर्भनम् ।

कर्तव्यानि षडेतानि सर्वदा नृपदण्डवत्" ॥

इति मुख्यस्य भेदादग्निंत्वात्तत्र सम्भवति इत्यभिप्रायेणाह,
नावाहनमित्यादि । 'ध्यान' स्मरणम् 'उपासन' परिचर्यन्ति
भेद । यथा स्तुति-निन्दादि लौकिक न, यथा देवपूजादि
धर्मशास्त्रीय न, तथैव तत्त्वमस्यादि ज्ञानशास्त्रीयमपि ।

लक्ष्य—वाचादि व्यवहार्ये योगिनामित्याह, न लक्ष्य-
मिति । साध्विचैतन्य त्वम्पदेन लक्ष्य, देहादि विशिष्ट चैतन्य
त्वपदेन वाच्य, न लक्ष्य नालक्ष्य तदापि तस्य न व्यवहार्य-
मित्यर्थ । चित्तदार्थो जडात् पृथक्, तत् त्वम्पदयोर्वाप्यं पृथक्,
लक्ष्य पृथक् इत्यपि योगिनो नास्ति ; स्वदेह निहो वाचो-
ऽर्थोऽह, परदेह—निष्ठस्त्व, तदप्यस्य नास्ति ; सर्वं स्वस्विद
ब्रह्मेत्यपि न, चकारादमर्वं न किञ्चिदस्तीत्यपि तस्य नास्ति,
तच्चित्तस्य ब्रह्मणि विश्रान्तत्वात् ; अतएव अनिकेत स्थितिरैव

सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते, ज्ञाने स्थिरस्थः,
य आत्मन्येवावस्थीयते, स एव योगी च, स एव
ज्ञानी च ।

दुःखे सति उद्वेगं न गत', सुखे अभिलापरहितः स्थितप्रज्ञ
इत्यर्थः । सुख-दुःखयोरविच्छेपकत्वेन तन्माधनयोरप्यविच्छेप-
कत्वमाह, त्यागो रागी इति । 'रागी' रञ्जनहेतौ, ऐहिका-
मुषिके त्वस्य त्यागो भवति फलानपेक्षत्वात् । रागत्यागं
विद्वणोति, सर्वत्र शुभाशुभयोरिति । अनभिस्नेहोऽनभिद्वेष
इत्यपि ज्ञेयम् ।

रागत्यागस्य फलमाह, न द्वेष्टि, न प्रमोदञ्चेति । प्रति-
कूलान् न द्वेष्टि, अनुकूलं दृष्ट्वा प्रमोदञ्च न याति । ततः किं
स्यादत आह, सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते इति । सुख-
प्राप्तये दुःखपरिहाराय च इन्द्रिय-प्रवृत्तिः, तद्व्यस्य योगिनो-
ऽनुद्देश्यत्वादिन्द्रियोपरम इति भावः ।

ननु निर्वीजो योगो दुःसाध्य इत्याशङ्क्य परमप्रेमासदा-
त्मावलम्बत्वात् सुसाध्य एवेत्याशयेन आत्मनिष्ठामुपसहरति,
य आत्मन्येवावस्थीयते इति । अवतिष्ठते इति वाच्ये व्यत्ययः ।
तदुक्तम्,—

“न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्त्तनः ।

यत् सुखं वीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः” ॥ इति ।

इन्द्रियोपरतौ च न कदाचिदात्मनि निर्वकल्पक समाधे-
र्विघ्ना भवन्ति, तेषां का स्थितिरिति प्रश्नस्य सङ्क्षेप-विस्तारा-
भ्यामुत्तर पूर्वमुक्तं, तदेवात्र पुनरपि हिरण्य निषेध-प्रसङ्गेन
स्पष्टीकृतम् ।

यत् पूर्णानन्दैकरस-बोधः तद् ब्रह्माहम-
स्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
कृतकृत्यो भवति ।

इत्यथर्ववेदे परमहंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २७ ॥

अथ जावालीपनिषत् ।

श्रीं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं, यदनु कुरु-

अथ विद्वत्सत्यास-मुपसहरति, यत् पूर्णानन्दैक-रसबोधः
तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
कृतकृत्यो भवतीति । अधिक-प्रक्षिप्त ग्रन्थ-निरासाय सम्पूर्ण-
ग्रन्थीकोपादानम् । 'यत्' ब्रह्म वेदान्तेषु 'पूर्णानन्दैकरसबोधः'
परमात्मेति निरूपितं, तद् ब्रह्माहमस्मीति अनुभवन् योगी
परमहंस 'कृतकृत्य' कृतार्थो भवतीत्यर्थः । यत् स्मृतिः ।

“ज्ञानान्दतेन तप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” ॥ इति ।

द्विरुक्तिः समाप्तार्था ।

नारायणेन रचिता जीवन्मुक्ति-विवेकतः ।

श्रुत्यर्थापार-परम-हंसोपनिषद्दीपिका ॥ १ ॥

सच्चिदानन्द-पूर्णोऽहं कूटस्थाद्वैत-रूपतः ।

महावाक्य-प्रबोधेन कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ २ ॥

इति परमहंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २७ ॥

श्रीं जावालीपनिषत् खण्ड-पट्क-युक्ता हि याजुषी ।

एकचत्वारिंशत्तमो वर्ष्या मुनिजन-प्रिया ॥ १ ॥

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ; तस्मात् यत्र द्वाचन
गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव ; इदं
वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् ।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूज्जममाणेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिना परमहंसानां मार्गस्थितौ
उक्ते । इदानीं तादृशेन परमहंसेनात्मा कथं ज्ञेयः ? तदुपा-
सना च कस्मिन् देशे कस्मिञ्च देहभागे कर्तव्या ? कौटुशे च
वयसि पारमहस्याधिकारः ? तदङ्गीकारे कश्च विधिः ? तेषा
क आचारः ? किञ्च फल ? कुतो वायं सम्प्रदायः प्रवृत्तः ?
के च सम्प्रदायिकाः ? कथं वा देह त्यजेत् ? इति ज्ञातुं
सत्यकाम-नामक-जावाल-पुत्रीपञ्जातोपनिषदारभ्यते, बृहस्प-
तिरित्यादि । आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच'
पप्रच्छ । किं पप्रच्छेत्यत आह, यदन्विति । यतो हीनं कुरु-
क्षेत्रं यच्च देवानामपि देवपूजास्थानं सर्वमोक्षप्रदञ्च, तत्
पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्र-
मिति । अविमुक्तं नामतस्तत् क्षेत्रं मुक्तये कुर्विति देवै-
प्रार्थितेन शिवेन स्वीकृतम्, अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवाना-
मिति, देवैः पुण्यार्थमधिष्ठितं सर्वप्राणि-ब्रह्मप्राप्ति-स्थानञ्चावि-
मेव विद्धि इत्युत्तरमत्र तस्मादित्यादि ग्रन्थः ।

वाराणस्या अन्देभ्योऽतिशयमाह, अत्र हीति । 'तारक'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनामावसृतीभूत्वा मोक्षीभवति ; तस्माद्विमुक्तमेव निषेवेत ; अविमुक्तं न विमु-
ञ्चेत् ; एवमेवेतद् याज्ञवल्क्य ! ॥ १ ॥

अथ हैनमतिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं, य एषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं विजानीया-
मिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त
उपास्यः, य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽवि-
मुक्ते प्रतिष्ठित इति ।

षडक्षरं नामिति धीज 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतय उपदिशति ।
'असृती' असृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी' मोक्षवान् । फलितसाधनं,
तथादिति । परमेश्वरं कर्त्ता । एतद्व्याचष्टे देशान्तरं स्थितं
निषिद्धेऽपि तन्मेषा न कथंतांता इत्यत आह अविमुक्त न
विमुञ्चेदिति । याज्ञवल्क्यो करोति, एवमेवेतद् याज्ञ
वल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो ईशं ज्ञानेऽपि विज्ञानेऽपि ज्ञानार्थं एतद्व्याचष्टे
त्याह, अथ हैनमतिरिति । अत एव एतदारण्यक एव तं
ब्रह्म प्रष्टा, याज्ञवल्क्यः समाधाता, एतत्त एव परब्र-
ह्म जल्प, विन्तु पाद इति ज्ञेयम् । एतद्व्याचष्टे दिशेत्त
दुर्धित्त-व्याचष्टे, कथमिति अधिवरणम् । इतरि
विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति । अहं ईशं मोक्षी
मुक्ते प्रतिष्ठित इति । 'स, आत्मा परब्रह्म विद्यते अविमुक्तं
दितं अविहित इत्यर्थः ।

आवृत्तिरूपः, ज्ञान-निर्मथनाभ्यामः, तस्मात्, ७
 ब्रह्मास्मीति साचात्काराग्निना 'पाशम्' आत्मनो ८
 अज्ञानरज्जु-रचितम् अहमादिग्रन्थिं 'टङ्गति' मन्मैः
 'पण्डितः' पण्डा अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिः, ताम् 'इतः'
 पण्डितः ॥ ११ ॥

नन्वस्यासङ्गोदासीनस्याद्वितीयस्य कुतः संसार-पाश
 इत्यत आह, 'स एव' उक्तोऽसङ्गोदासीन एव, न त्वन्य, 'स
 परिमोहितात्मा' माया अविद्या आवरण विक्षेपकरो य
 तथा परिमोहितः स्वयमप्रकाशः आनन्दात्मा स्वस्वरूपः ३
 परिमोहितात्मा, 'शरीर' स्थूलादि-भेदभिन्न ४ ॥
 रम् 'आस्थाय' अहं मनुष्य इत्याद्यभिमानम् आसम्
 स्वीकृत्य 'करोति सर्वं' निखिल व्यापारजात कुरुते । 'ि
 पानादि-विचित्रभोगैः' 'स्त्रियः' मनोऽनुकूला युवत्यः, 'ज्ञान
 मनोऽनुकूले, आदिशब्देन वासनाच्छादनादीनि ५
 कूलानि, तैः स्त्रियन्न-पानादिभिः विचित्रैः भोगैः स्त्रि
 छान्दसम् । 'स एव' माया-परिभूढ एव न त्वन्यः, 'वि
 जागरणम् इन्द्रियैर्वाह्य-विषयोपलब्धिरूपं कुर्वन्, 'वि
 सर्वतो विषय-सुखजा तृप्तिः परिहृप्तिः, ताम् 'एति'
 सुख दुःखञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वप्न-सुषुप्त्योर्विक्षेप-तदभाव कथनेन संर...
 योरर्थात् दृष्टान्तमाह, 'स्वप्ने' इन्द्रिय-ग्रामोपरम-रूपायां
 वस्थाया, सः 'जीवः' प्राणानां धारयिता विविध-व्य
 वासित 'सुख-दुःख-भोक्ता' सुख-दुःखयोः प्रसिद्धयोः ६
 अहं सुखी, अहं दुःखीत्येवरूप-प्रत्ययवान् सुख-दुःख
 तत्र संसारस्य दृष्टान्तेन वास्तवत्व वारयति, 'रिन्द्रिया
 स्वस्य तत्तद्देहाभिमानिनः माया अज्ञान, विपरीत ७

‘कल्पितविश्वलोके’ कल्पिते वामनारूपे विश्वस्मिन् रथ
 तीरे पथाटिके निखिले लोके भुवने जने च कल्पितविश्व-
 ॥ स्वप्ने यथा, तद्वज्रागरणेऽपीत्यर्थः । ‘सुपुप्तिकाले’
 न्दभोगायमरे ‘मकले’ निखिले ‘विलीने’ विशेष-विज्ञाने
 ारणे नय गते ; एतावत् सुपुप्ता मोक्षे च ममम् , इयांस्तु
 पः, ‘तमोऽभिभूत.’ अज्ञानाहतः ‘सुस्वरूप’ स्वस्वरूपं
 प्रकाशमानम् आनन्दात्म-स्वरूपम् ‘एति’ गच्छति ॥ १३ ॥
 पुनश्च आनन्दात्म-स्वरूपं प्राप्य भूयोऽपि ‘जन्मान्तर-कर्म-
 तात्’ प्राग्भवीय—कर्मानुसारात् ‘म एव’ आनन्दात्म-स्वरूपं
 एव सुपुप्तं गतः, न त्वन्यः, ‘जीवः’ प्राणविधारकः ‘स्वपिति’
 यस्यां गच्छति । यद्यथा, सुपुप्तात् ‘प्रबुद्धः’ प्रबोध जागरण
 भवतीति शेषः ॥

दृष्टानीं जीव प्रज्ञाणो रैव्यमाह, ‘पुरत्रये’ स्थूल सूक्ष्म-
 ाग्ये शरीरत्रये ‘क्रीडति’ विहरति, यस्य जीवः ‘चकारः’
 तारण्यः, प्रसिद्धः परमात्मैव प्राणधारकः, ‘ततस्तु’ तस्मात्-
 जीवाभिपन्नः, न त्वन्यः, तस्मात् ‘जातम्’ उत्पन्नम्, ‘सकाल’
 त्वत्वं ‘विचित्रं’ विविधकर्मो नाम-रूप विश्वम् ॥ १४ ॥

‘आधार’ रज्जुरिव सर्पधारा-वलीवर्द्धं भूतितत्वाद्, सधा-
 विषयस्याधारभूतम् ‘आनन्दं’ निरतिशयानन्द स्वरूपम्,
 ाणबोधम् आनन्दरूपत्वेऽपि स्वयं प्रकाशैकस्वभावम् ।
 मनू अखण्डबोधं ‘नय’ विनाश ‘याति’ गच्छति, पुर-
 षि व्याख्यातम्, च शब्दादन्यपि ।

‘एतस्मात्’ पुरत्रयाधिष्ठानात् बुद्धेर्द्रष्टु, ‘जायते’ उत्प
 ‘प्राण’ क्रियाशक्ति, ‘मन’ अन्तःकारण ज्ञानशक्ति
 ण्द्रियाणि च’ सर्वज्ञान-कार्मोन्द्रियाण्यपि, च शब्दाद्देहा-
 मपि, ‘स’ नम, ‘वायु’ नभस्वान्, ‘ज्योति’ धातु,

